

С(ТНВ)
У 49

УЛУГ-ХЕМ

36

ЧЕЧЕН ЧОГААЛ
АЛЬМАНАГЫ

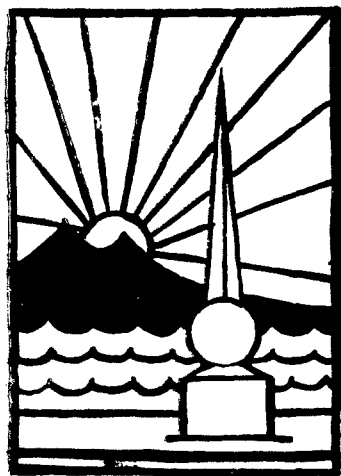

ТЫВА АССР-НИҢ ЧОГААЛЧЫЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ
БАШТААР ЧЕРИ

УЛУГ-ХЕМ

36

ЧЕЧЕН ЧОГААЛ
АЛЬМАНАГЫ

ТЫВАНЫҢ НОМ
ҮНДҮРЕР ЧЕРИ
КЫЗЫЛ—1976

УЛУГ-ХЕМ № 36

Литературно-художественный альманах

На тувинском языке

Редакционная коллегия: Пюрбю С. Б., главный редактор,
*Калзан А. К., Кудажу К. К., Куулар Д. С., Сердобов Н. А.,
Сюрюн-оол С. С., Хадаханэ М. А.*

На 2—4 стр. обложки публикуются репродукции с картин С. К. Ланзы из серии «Моя родина».

Редактор издания Ойдан-оол Х. М. Художник Идамчап Е. С. Художественный редактор Кузнецов И. Я. Технический редактор Чернова А. А. Корректоры Норбу В. Б., Сюрюн-оол Х. Х. Слано в набор 19/IV 1976 г. Подписано к печати 15/VI 1976 г. Формат 60×90^{1/16}. Бумага тип. № 2. Печ. л. 18. Уч.-изд. л. 17,57. Цена 84 коп. Тираж 5000 экз. Заказ 1463. ТС 00620.

Тувинское книжное издательство, г. Кызыл, Щетинкина и Кравченко, 57. Типография Управления по делам издательств, полиграфии и книжной торговли Совета Министров Тувинской АССР, г. Кызыл, Щетинкина и Кравченко, 1.

0-7-4-3
0-7-3-3

121-170+03+M133
31-76 M133

Олег СУВАҚПИТ

СЭКП-нің XXV съездиси болгаш тыва чогаалчыларының сорулгалары

СЭКП-нің XXV съездиси совет улустуң болгаш бүгү коммунистерниң, бистиң чуртувустуң культуразының болгаш улус ажыл-агыйының бүгү адырларының ажылдакчыларының мурнунга улуг сорулгаларны салбышаан, литератураның болгаш уран чүүлдүң хөгжүлдезиниң айтырыгларына шыңгыы кичээнгейни салган. Ол дугайын СЭКП ТК-ның Чингине секретары Л. И. Брежнев XXV съездиге Отчет илеткелинге онзалап айыткан.

«Литератураның болгаш уран чүүлдүң айтырыгларын партийжи ёзу-биле көөрү дээрге, чогаадыкчы интеллигенцияны сагыш-човангыр көөрүн, ооң чогаадыкчы дилээшкиннеринге дузалаарын принципалдыг ёзу-биле холбаштырары болур — деп, ол чугаалаан.— Кандыг-даа чогаалдың ниитилеге ужур-дузазын дилеп көөрүнүн кол барымдаазы, ооң идеялиг угланышкыны болуп турган болгаш болуп артары-даа билдингир-дир. Идеологтуг ажыл-чорудулганың бо талазынга улуг ажылды ТК, партия органнары ленинчи ёзу-биле ынчаар чорудуп-даа турар...»

Коммунистиг партияның ада сагыш салышкынының ачызында бистиң республиканың литературазы, Совет Тываның экономиказы болгаш культуразы ышкаш өзүп, быжыгып турар. СЭКП-нің XXIV съездизиниң сөөлүндеги чылдарда бистиң тыва чогаалчылар чогаадылганың чаа хевирлерин болгаш аргаларын шиңгээдип албышаан, элээн солун чогаалдарны тургускан, оларның чамдыктары Тываның кызыгаарын ажыр баскан.

«Совет чогаалчылар, чурукчулар, композиторлар, театрының, кинонун, телевидениениң ажылдакчылары — талантызы болгаш профессионал мергежили чонга, коммунизмниң херээнге бараан болуп турар бүгү кижилер ханызы-биле өөрүп четтиришкенинге төлептиглер — деп, Л. И. Брежнев демделээн...— Ёзулуг талантылар ховар таваржыр-ла болгай. Литератураның азы уран чүүлдүң талантылыг чогаалдары —

ол дээрге национал байлаавыс. Уран-чечен сөс, каас-чараш чурук, даштан кылган магалыг чүүлдер, аянный үннер амгы үениң кижилерин сорук кирип база бистиң салгалдың, бистиң үевистиң, ооң тургузукчу ажыл-үүлелериниң чаартылгаларының дугайында чүректиң болгаш сагыш-сеткилдиң тураскаалын салгакчыларга дамчыдып берип турар. Бистиң төөгүвүске, бистиң амгы болгаш келир үевиске, бистиң партиявыска, бистиң улуг Төрээн чуртувуска төлептиг чаа-чаа чогаалдарны тургузарын культураның ажылдакчыларынга — партия кижигүннеринге болгаш кижигүн эвестерге — күзээлиңер».

Ол күзээшкинни бистер, чогаалчылар, кижигүн төрөлгөтениң аас-кежиктиг келир үези дээш демиселге, совет амыдыралдың омур-хевириң пропагандалаарыңга, коммунистиг ниитилелдиң тургузукчуларын кижизидеринге улам-на идекпейлиг киржир дугайында партияның негелдези болгаш дорт айтышкыны деп билип турар бис.

СЭКП-ниң XXV съезидиниң мурнуу чарыында бистерге база бир эң чугула болушкун болур РСФСР-ниң чогаалчыларының IV съездизи болуп эрткен. Бодунуң төрөөн партиязы-биле бузулбас чаңгыс эвин бадыткап көргүскен совет литераторларның ол чыыжыңга Тываның дорт төлээзи киржир аас-кежиктиг болган. Россияның хөй хевирлиг болгаш хөй национал совет литературазының — чогаалчыларның, шүлүкчүлериң, драматургтарның, уруглар чогаалчыларының, критиктерниң чогаадкчы ажылдарының ханы анализин РСФСР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы С. В. Михалков кылган болгаш ол санал бергеннерге шын угланышкынны берген. Чогаалчылар съездизиниң индириңдең Совет Россияның литераторларын бедик коммунистиг идея-биле долдунган. Гаврил Троепольскийниң-биле алырга «Ада-чуртка демир-үжүк-биле бараан болур» дээн сөстөр чаңгыланып турган. Ийи идеологияның — коммунистиг болгаш буржуаз идеологияның демиселиниң айтырыглары чогаалчылар Юрий Бондаревтиң, Евгений Долматовскийниң, Михаил Алексеевтиң болгаш өскелериң-даа саналдарыңга тода болгаш чидии-биле көдүртүңген. Бистиң калбак делгем чуртувустуң кайы-даа булуңуңга ажылдап, чурттап турза, чаңгыс-даа литератор ол демиселдиң хажызыңга хайгааракчы болуп турар эргези чок.

Чогаалчыларның Бүгү-россия съездизиниң дугайың бистер, ооң киржикчилери, парлалгага бижип, радио болгаш телевидениеге чугаалап, ажылчын коллективтерге, өөредилге черлериниң болгаш школаларның өөреникчилери-биле ужуражылгаларга боттарывыстың отчёттарывыска берген бис. Ол айтырыг талазы-биле Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Мөңгүн-Тайга районнарга база чоргулаан бис. Ын-

чалза-даа ол дээрге СЭКП-ниң XXV съездизиниң болгаш РСФСР-ниң чогаалчыларының IV съездизиниң шиитпирлерин күүседириниң чүгле баштайгы базымнары-дыр.

Сөөлгү чылдарда бисте проза чогаалынын хөгжүлдеси шуудап турары билдингир. Аныяк тыва литератураның алдын фондузунда С. Токаның «Араттың сөзү», Олег Саган-оолдуң «Төрээн кижилери», Степан Сарыг-оолдуң «Аңгыроолдуң тоожузу» кирген. Тыва прозада Кызыл-Эник Кудажынын, Салим Сүрүң-оолдуң, Монгуш Кенин-Лопсанның чогаадылга ажилдары бөгүн көскү черни ээлеп турар. Тоожу чогаалынын талазы-биле аныяк авторлар Монгуш Көжелдей биле Николай Ооржак улам-на дидими-биле бижип, оларнын баштайгы чогаалдарын номчукчулар чылыгы-биле уткаан. Монгуш Өлчей-оолдуң шүлүк чогаалын республиканың ажилчы чону шагда-ла төлөптии-биле үнелээн, ол ам проза чогаалын туткаш кирипкен, олче Виктор Сагаан-оол база кичээнгейни сала берген.

Тыва проза чогаалында колдап турар төөгү темаларындан амгы үеже шилчип, кол угланышкынны аныяктар темазынче киирип турары — аныяк салгалдың мөзү-шынар кижизидилгезинге чугула салдарлыг деп чүве билдингир. Маңаа Л. И. Брежневтиң Отчет илеткелинге чугаазын база катап сактып көрээл.

«Бистиң литературавыстың болгаш уран чүүлүвүстүң эвээш эвес күженишкиннерни үндүргени база бир теманы демдеглээр апаар. Ол болза мораль болгаш мөзү-шынар тывыышкынының дугайында тема-дыр. Маңаа чамдык четпес чүүлдер тургулаан, ынчалзajok ооң чедишкинниг талалары хөй. Бистиң чогаалчыларывыстың болгаш чурукчуларывыстың ачы-хавыязы бистиң коммунистиг мөзү-шынарның кажан-даа читпес принциптерин барымдаалавышаан, кижиниң эки талаларын — ооң принципалдыг, шынчы чоруун, сагыш-сеткилиниң ханызын деткирин оралдажып турары болур».

Бистер, тыва чогаалчылар, шак ындыг план-биле, шак ындыг дүлгүүр-биле амгы амыдырал болгаш аныяктарнын сундугуушкуннарынын дугайында чогаалдарны ажилдап кылырын уламчылаар ужурлуг бис. Ынчалза-даа амгы теманың база бир өске хевирин уттуп болбас херек. Ылаңгыя ол дугайын эш Л. И. Брежнев «чоокка чедир-ле» бүдүрүлгө темазын» кургамзыдып адап турган болза», ам бистиң партиянын бедик үнелээшкени-биле ол «ёзулуг уран-чечен хевирни алган» деп демдеглээн. Бо талазы-биле бисте сөөлгү үеде мактаныр хире чүве чок. Салчак Токаның «Ада көрбээнин оглу көөр», «Хайыраканчылар» деп барымдаалыг тоожуларынын, Олег Саган-оолдуң 60 чылдарнын төнчүзүндө 70 чылдарнын эгезинде бижээн романныларынын, Николай Сердобовтуң «Саян дагларынын артында» деп романынын сөөлүндө, бүдүрүлгө

темазы — ажылчын аңгы-даа, амгы колхозчу тараачыннар-даа дугайы тыва литературага ёзулуг бедик, уран-чечен деннелге көдүртүмээн. Тываның проза чогаалына (шүлүккө-даа, шииге-даа) «Тыва даг-дүгү», «Тыва кобальт» комбинаттарының амыдыралы, транспортчуларның күш-ажылы, Тываның аныяк ажылчын аңгызы долузу-биле чырыттынмаан. Республиканың көдээ ажыл-агыйының хөгжүлдесинин амгы сорулгаларының белдир айтырыглары чогаалчыларның кичээнгейинин төвүндөн ырак турбушаан. Амыдыралче, бүдүрүлгеже улам чоокшулап, чүгле очерктер-биле кызыгаарлаттынмайн, Совет Тываның кижилеринин амыдыралын болгаш ажылын көргүзери бистиң бир кол сорулгавыс болур.

Бистер төөгү темазындан ойталавайн турар бис. Ону улам хөгжүдери чугула. Чүге дээрге аныяк салгал бодунуң чонунун төөгүзүн, ооң хөгжүлдесинин дүрүмнерин билбейн чыткаш, Тываны феодализмден капиталистиг эвес орукче андара тудупкан революсчу коммунистерниң маадырлыг чоруун төлөптүү-биле үнелеп албастар. «Ёзулуг уран чүүл ындыг: эрткен чүүлдерни катап чуруп көргүспүшаан, совет патриотчу, интернационалчы кижини кижизидер». (Л. И. Брежнев). Ол сөстөрни бистиң тыва литературавыска, ооң мурнундагы эн эки чедишикнинеринге болгаш келир үедеги сонгаарлаттынмас сорулгаларга канчап хамаарыштырып болбазыл!

Ынчангаш Тыва АССР-нин улустуң чогаалчызы Степан Сарыг-оолдуң аттыг-сураглыг алдан-маадырларының эресдидим тура халышкынының дугайында улуг ажылды шу-дургу кылып турары бисти өөртүп турар.

Тыва шии чогаалы эрткен үениң маадырлыг чоруктарында болгаш амгы үениң чамдык айтырыгларында кичээнгейни салып келген. Ниитизи-биле бистиң үениң мурнакчы кижилеринин, ылаңгыя коммунистерниң болгаш ажылчын аңгының омур-хевирлерин көргүзүп, оларның иштики сеткил-сагыжының байлаан ажыдып, күштүг тура соруун, маадырлыг херектерин илередип турар утка-шынары ханы, уран-чечени бедик шиилер бижиттинмээн. Бистер совет болгаш тыва шии чогаалының үндезилекчилеринин омур-хевиринге, ылаңгыя уран-чечен үне талазы-биле В. Көк-оолдуң «Хайыран бот» биле «Самбажык», С. Токаның «Төңгүр-оол» биле «Боттанган күзелинге», С. Пюрбюнуң «Кызыл үеринге» деннешип турар шиилерни амгы үениң материалдарына чогаадып тургузар ужурлуг бис.

Тыва шүлүк чогаалы чаа-чаа аттар-биле немешпишаан, хүн-хүнү-биле хөгжүп орат. Юрий Кюнзегештин, Светлана Қозлованың болгаш өске-даа сураглыг шүлүкчүлеринин номнарын чон өөрүшкү-биле уткуп алып апарганнар. Екатерина Танованың, Анатолий Емельяновтуң, Салчак Молдурганың, Монгуш Өлчей-оолдуң, эң-не аныяк авторлардан Александр

Даржайнын, Хөвөңмей Ойдан-оолдун, Владимир Серен-оолдун шүлүктөрүн, чечен чугааларын номчукчулар ынакшыл-биле номчуп турарлар. Ынчалза-даа шүлүк чогаалында бүгү-ле чүвө эки, четпестер болгаш өйү келген нарын сорулгалар чок дээр болза, ол окта шын эвес. Сөөлгү үеде шүлүглелдер, балладалар ховар көстүр апарган. Бо талазы-биле мооң мурнунда шыырак ажылдап турган Ю. Кюнзегеш, К. Кудажы, С. Сүрүң-оол, М. Кенин-Лопсан олар сөөлгү үеде ол хевирлерге эвээш көрнүр апарганнар. Лириктиг шүлүктөр үүрмек, тус-тус черлерни алгаан темалар-биле колдап, болуушкуннарны кыры-биле көргүзүп, оларның «эъдинче» сиңникпейн турар болгаш эрги хевирлеринден долuzu-биле уштунмаан. Ол байдалды шүлүкчүлөрдөн шынарже кол кичээнгейни салырын, бот негелдени болгаш харысалганы күштелдирерин, критиктерден тыва шүлүктүн перспективаларының болгаш аргаларының долу анализин көргүскен улуг ажылды кылырын негеп келген.

Бисте чедимчелиг шиитпирлеттинмейн турар кол айтырыгларның бирээзи — уруглар чогаалының проблемазы болур. Республиканың школалары болгаш уруглар албан черлери төрөөн дылының кырынга уруглар номчуур чогаалдарны ам-даа четчир санныг албайн турар. Авторларлыг-даа, очулдурган-даа номнарны республиканың ном үндүрер чери эн-не эвээш тиражтыг үндүрүп турар болгаш ховар номнарны катап үндүрерин боттандырбайн турар. Боттарының чогаадылга ажылын уруглар чогаалындан эгелээш, дыка-ла хөй чогаалчылар болгаш шүлүкчүлөр ам келгеш, уругларга чогаал бижирин барык-ла соксатканнар. Оларга кымны-даа мурнай Л. Чадамба, Е. Танова болгаш оон-даа өскелер хамааржыр. Ол ышкаш чогаадыкчы аныктар база-ла уруглар чогаалынче улуг дыка сундукпайн турарлар. Бичин номчукчулар Э. Кечил-оол, Х. Ойдан-оол, Ч. Кара-Күске сугларның чогаалдарын сонуургал-биле номчуп турарлар. Уругларга чогаал бижир талазы-биле дуржулгалыг башкы литераторлар улуг рольду ойнаар турбуже, оларның уругларга солун болгаш дээштиг, хандыкшылдыг болгаш салдарлыг, утказы ханы, ураны бедик чогаалдарны ында-хаая бижип турарын айтыры чугула. Бистиң келир үевис — уруглар болганда, оларга төлептиг, чаа чогаалдарны тургузары — бүгү чогаалчыларның дорт хүлээлгези болур ужурлуг.

Бистиң мурнувуста шиитпирлээрин негеп турар үш улуг проблема чидии-биле тургустунуп келген. Ол болза, критика, очулга болгаш кадр айтырыглары болур.

Критика бисте ам-даа шуудавайн турар, тыва литератураның шапкын хөгжүлдезинин агымынга четпейн, ооң эрткен үезин ханызы-биле коптарып, амгы үезин дээштин-биле көргүзүп, келир үедеги оруктарын, ооң чөрүлдээлерин, кол

угланышкынын каракка көзүлдүр, кулакка дыңналдыр, сеткилинге хандыр билдили-биле сайгарып күш четпейн турар. Чогаалдарның уран-чеченин дилеп шинчилеп, тус-тус чогаалчыларның портрет-чуруктарын, оларның чогаадкчы оруктарын долuzu-биле бижип тургуспайн турар.

Тыва чечен чогаал критиказын бистер чүглө каш санныг авторларның, тодаргайлаарга А. Калзанның, М. Хадаханэнинң, Д. Кууларның хөй эвес бижээн чүүлдеринден билип ап турар бис. Ында-хаая Ч. Серен-оолдун материалдарына таваржыр бис. Идегелди берип тургаш Ч. Куулар сөөлгү үеде чүүлдер биживестээн. Мариг Хайдып шимээн чок барган. Бо ажылды диргизер, критикага сонуургалдыглар-биле ажылды доктаамал чорудар талазы-биле Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң чанында критика секциязы (даргазы А. Калзан) дээштиг хемчеглерни албайн турар.

Тыва литературага очулга ажылы ооң тургустунуп келгениниң баштайгы чылдарында эгелээн болгаш аңаа барык-ла кижиги бүрүзү киржип турган. Амгы үеде байдал өскерилген. Ам тыва чогаалчыларның чогаалдарын орузунче очулдулар кол кичээнгей салдынган, а орузундан тывазынче очулдулары чоорту кызырлып олурар. Ол дээрге дүрүм ёзуга болуушкун-дур. Бир чүүлүнде, чон орус дылды билир болгаш ол улустар аразының культура харылзаазының дылы апарган, ийи чүүлүнде, билиглери бедээн болгаш нини культуразы өзүп быжыккан. Сорулга чүл дизе, очулгаже сундулугларны уран-чечен очулганың чажыдынга өөредери, ооң мергежилин шингээди алган турары болгаш тыва литература хөй национал совет улустун кежиги болган турарын, акы-дунма литератураларның байлаа-биле «чемгертинген» турарын чедип алыры болур. Ол ышкаш орус-тыва дылдарны деңге билир, литература талазы-биле салымның аныктарны ортумак школалардан болгаш өөредилге черлеринден шилип алгаш, Горький аттыг литература институтунун уран-чечен очулга факультединче өөредери болур.

Бүгү-ле чүвени кадрлар — кижилер белеткээр болганда, тыва литератураның хөгжүлдезинге чогаалчыларның анык салгалы улуг рольду ойнаар ужурлуг. Ынчангаш салым-талантылыгларны хумагалыг кижизидип, оларны марксисчи-ленинчи теория-биле, совет литератураның байлак дуржулгазы-биле чепсеглеп өөредери, бүгү тала деткири — бистиң кол хүлээлгевис болур. Ону барымдаалаш, районнарның улуг-улуг ортумак школаларында литература бөлгүмнерин тургузуп, ында литературага сонуургалдыг өөреникчилерни хаара тудуп, оларның чогаалдарына сайгарылгаларны, консультацияларны кылып турарывыс алыс ужуру ол. Оларның иштинден эң-не талантылыгларны Горький аттыг

литература институтунче өөредип чорударын планнап турар бис. Кежигүн өзүлдези база-ла хуннүң чугула айтырыгларының бирээзи болуп артпышаан. Бо талазы-биле чамдык тодаргай хемчеглерни ап чорударын баштаар чер көрүп турар.

«Отчеттуг үениң дургузунда кижилерниң идеялиги кижизидилгезиниң айтырыглары, коммунизмниң төлөптиг тургузукчузу — чаа кижини хевирлеп кижизидериниң айтырыглары бистиң бүгү ажылывыска улуг черни ээлеп келген» — деп, Л. И. Брежнев бодунуң илеткелинге онзалап айыткан... Бистиң ниитилеливис бодунуң хөгжүлдезиниң бедиктеринче улам бурунгаарлаан тудум, мөзү-шынарының социалистиг нормачижектерин хажыдар, бисте ам-даа таваржып турар чүүлдерге эптеш чок болур чорук улам күштелип турар. Партияның негелдези биске хажыдып болбас дүрүм болганда, чогаадыкчы интеллигенцияның, ылаңгыя чогаалчыларның ортузунга идея-кижизидилгелиг ажылды күштелдирип, оларның талазындан коммунистиг моральдың принциптерин, ниитиниң чурумун үрээр чоруктар-биле эптеш чок демиселди чорудар ужурлуг бис.

Бо талазы-биле партияның XVI область конференциязынга Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң адресинге СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары эш Г. Ширшинниң кылган чөптүг шүгүмчүлелин бүрүнү-биле хүлээп, чамдык чогаалчыларның бедик уран-чечен, идея-политик талазы-биле быжыккан чогаалдарны чүгле тургузар эвес, а харын боттары ниитиниң чурумун үрей бээр чоруктарның барын айытканын миннип, оон партийжи шын түң-нелди үндүрер, моон сонгааргы ажыл-чорудулгавыска дорт удуртулга болдурап ужурлуг бис.

«Уран чүүлдү амыдыралдың билиглери-биле байлакшыдарының, өске талазында ажылчы чоннарның миллион-миллион массазын культураның үнелиг чүүлдеринче улам ыңай хандыкшыдарының чорудулгалары чоруттунуп турарын» Л. И. Брежнев онзалап айыткан. Ынчангаш чон-биле харылзааны күштелдирип, оларның мурнунга чогаадыкчы отчеттарны доктаамал кылып, тускай ортумак өөредилге болгаш бүдүрүлгө коллективтерин шефке ап, чогаадыкчы коллективтерни чогаалчы дагдыныкчылар-биле быжыглап, кожа-хелбээлер-биле литература харылзаазын план ёзугаар чорудуп, оларның байлак дуржулгалыын шингээдип алыры улуг-улуг тудугларже чогаадыкчы командировкаларны организаастаары — баштаар черниң база бир кол сорулгаларының бирээзи болур.

Тываның чогаалчылар организациязы бичии-даа болза, бүгү-эвилелдин болгаш бүгү-россияның чогаалчылар организацияларның чарылбас кезээ, чалыы күжү болур. Бистер чүгле боттарывыстың ижээнивиске дуй халыптаныр эргевис чок

болгаш бистиң хөй национал чуртувустуң чогаалчылары ыш-каш делгем, долу хайныккан болгаш үре-түңнелдиг амыдырал-биле чурттаар ужурлуг бис.

Бистер хөй сая совет улус-биле, Совет Тываның бүгү чону-биле кады чурттап, Коммунистиг партияның XXV съездиниң шийтпирлерин амыдыралга күүседиринге боттарывыстың бүгү-ле күженишкиннеривисти кирип, сагыш-сеткиливисти салыр ужурлуг бис.

Салим СҮРҮҢ-ООЛ

Кымын оғлул?

(Тоожудан эгелер)

БИРГИ ЭГЕ

Ак Артыш-оол... Кымыл ол? Каяа төрүттүнген кижил? Ады — Ак. Оозун алырга, Тожуга төрүттүнгени чугаажок. Ында-ла актар хөй болгай. Ак Ынгыржак, Ак Койгунак, Ак Хайырак... Шаанда аңаа Ак деп суму-даа турган. Фамилиязын көрүңөр даан: Артыш-оол, артыш деп сөстөн үнгөн. Ол үнүш дээрге, ында чок болза, кайда турар деп.

Ак Артыш-оол бо суурга келирде, ооң чурттакчылары баштай шынап ынчаар бодааннар. Ол хамаанчок районнун шагдаа килдизиниң начальниги безин баштай-ла ол дугайын айтырган дээр чүве. Артыш-оолду ол районга ажылдаары-биле республиканың Иштики херектер яамызындан ынаар чорудупкан чүве-дир. Артыш-оол начальникке чеде бергеш, илеткээш, документилерин сунган. Демгизи дужаалды номчааш, Артыш-оолдуң арнынче топтап көргөш, дужаалды база катап иштинде номчааш, боду хуузунда чугаалаттыңган дээр:

— Ак Артыш-оол... Ак... Артыш... Аң эьди чип өскөн эр-дир ийин моң. Ынчангаш — депкеш, Артыш-оолду ам будунуң баштарындан эгелээш, бажынга чедир чүгүртү көре каапкаш: — Чоп бо, мындыг узун хиреңде, арай ыспагар болган кижини боор сен? — деп айтырган-дыр.

Артыш-оол айтырыгның ужурун билбээн, чүгле эктин кыскан. Дарга улам тодараткан:

— Адыг чаа, черлик хаван чаа чип, иви сүдү ижип өскөн кижини чүгле узун болур эвес, ооң-биле кады семис болур чүве ирги бе деп бодааш, ынчап олуларым ол-дур ийин — дээш хүлүмзүргөн.

— Чип-даа көрбээн эьдим-дир, ижип-даа көрбээн сүдүм-дүр — дээш, Артыш-оол хүлүмзүргөн.

— Па, кай ындыг кижиги сен бе? Мен сени... — дээш, оон ыңай чугаалаар сөстөр тыппаан.

— Чок, эжим капитан. Паспортту көрүп көрүнер.

Капитан паспортту ажып көргөш, каттырып өлү-ле берген дээр:

— Х, ха, ха: Мени-даа, хугбайны. Мен сени тожу кижиги деп бодадым ышкажыл.

А Ак Артыш-оол Тожуга төрүттүмүн, аңаа-даа чорбаан, ооң чүглө сураан дыннаан. Улус ооң дугайын мактап чугаалажыр: аң-меңниң хөйүн кайгаар, иштики аалдарының кода-нында хой-өшкүзү-биле дөмей дижир. Сан-түң чок хемнерде, хөлдөрдө балык-байлаң даштыкталып турар, чиксээн кижиги хумуң-биле өйлөп узуп алыр. Куш аймаа чүглө имилээр, бир хөлдүн кужун хойгузуптар болзунза, олар дигин-биле ужуп үнүптерге, дээр көзүлбейн баар. Кат-чимис сүстүмө, арга кирген кижиниң аксы кеппес, кылаштап олура-ла, ийи талаңдан ийи холуң-биле аксынче киир каап чоруур сен дижир. Тайга дээрге чер-чери-биле чапты берген, ооң эгези-даа билдинмес, ужу-даа тывылбас. Ында кандыг ыяшты чок дээр! Ынчаарга Тожунуң эр, херээжен аңчыларынын дугайында дыңнап ханмас тоолчургу чугаа-домакты чеже дээр боор! «Тожуну көрбээн кижиги Тываны көрбээни» дээш, чүү-чүү дишпес дээр.

Шаанда болза Ак Артыш-оол дишпес, Ооржак Артыш-оол дээр ийик, чүгө дээрге ооң адазы Артыш-оол — Ооржак кижиги-дир. Амгы үеде тывалар чаа төрүттүнген уругларының адын адаарда ада-иезиниң эрги сумузун херекке албас апарган: чок болза боттары тып алыр, чок болза эш-өөрү ат тып бээр. Ак деп атты адаарда, улуг маргылдаа үнгөн дээр.

Ак Артыш-оол — иезиниң дун оглу. Авазы ону ашаа-биле куда эрттиргениниң соонда, бир ай четпейн чыткаш-ла божупкан. Өг-бүлөгө баштай-ла уругнуң, барып-барып оол кижиниң көстүп келгени кымга өөрүнчүг эвес деп. Оол кижиги адазының чуртун тудар, фамилиязын эдилээр. Ынчангаш улуг дой дүжүрер деп шийттирилээн. Аңаа оолдун адын адаар ужурлуг. Чалатканнар хөй, дөртөн ажыг. Ооң иштинде чаш оолдун адазының чеди угбазы, чеди честези, чаш оолдун авазының ийи акызы, ийи чаавазы, кайы-даа таладан ийи кырган-ача, ийи кырган-ава. Оон артканнары — чоок дээн төрөлдөргүл, эш-өөрү.

Делгээн чем-даа хөй, арага-дары-даа арбын. Хырын быжы-биле чип, шыдаар шаа-биле ижиң, чыылганнарның чугаа-домаа үнүп эгелээн. Чаш оолга белек-селек-даа эңдерилген. Адак соонда, чаш оолдун адын адаарынын өнү келген. Дойнуң даргазы даамал туруп келген-дир.

— Эштер! — дээш, ол стакан кыңгыраткан. Олурганнар ылым-чылым баргылаан. — Даамал кылаштап баргаш, орун

кырында чоорганга ораагаш, шарып каан чыткан, хылбан дүктерлиг кызыл арынныг оолду кужактап эккелгеш, уламчылаан. — Эштер! Биске берген чалалгаларда ада-иениң дилээ бар болгай: бо чаш кижиниң адын адаарыңга киржир деп. Мында олурган эш-өөр колдуу-ла ашак-кадай улус-тур бо. Боданып-ла алган чүве ыйнаан. Адап кирипсивиссе кандыгыл? — Чалатканнар оон-моон шоогайнчы берген: «Менде бар», «Мен болур ирги бе?» дижип. Көдүрген холдар шыр-гай-ла. — Адыр-адыр, эштер, бичии манаптыңар — дээш, бичии оолду дедир аппарып салып кааш, даамал кылаштап баргаш, көк баалыңныг улуг-ла калбак тавакта салып каан, чода эштиг деспи дег хой ужазын шкаф иштинден уштуп эккелгеш, оон ыңай уламчылаан: — Эштер! Эки чараш ат тыпкан кижии моон-биле шаңнадыр — дээш, ужалыг таваан баарыңга тургузуп каан. — Ынчаарга кым-бир кижиниң адаан ады кандыг болурул — тааржыр бе, таарышпас бе — ол дугайын ада-ие шийтпирлээр. Бо шаңналды тиилекчиге база олар тыпсыр эвеспе. Че, кайызы бир дугаарында сөс алып ирги?

— Менде бар — дээш, бир төрөл туруп келген. — Чаш оолдун адын Салам дизе ажырбас боор. Чүгө дээрге ону божан соонда, деңзилээрге, 4 килограмм 550 грамм болгандыр.

— Кандыг деп бодаар силер? — деп, даамал кожазында олурган оолдун ада-иезинден айтырган.

— Өске улустун саналын баштай дыңнап алза эки боор.

— Шын-дыр, харын оозу дээре. Мен бижип турайн. Че, ам кымыл?

— Мен — дээш, база бир төрөл туруп келген. — Хүндүс келгеш, оолду албан-биле шинчип көргөн кижии мен. Арнында алдын-сарыг дүктер бар чорду. Оозун бодаарымга, сарыг болур кижии бо. Алдын-оол деп адаар-дыр мен.

«Чаш уруг бичиизинде черле ындыг чоор. Ол хей» дижип, улус оон-моон шоогайнчы берген.

— Салам. Алдын-оол. Ийи ат тывылды. Ам кымыл? — дээш, даамал бижиттинип орган.

База бир төрөл туруп келген.

— Мен база хүндүс албан-биле шинчип турдум. Карактарының шоваазы-ла кончуг ийин, хып турар оттуг-биле дөмей. Шолбан деп адаза кандыгыл мону?

Чаа, оон-даа аалчылар улаштыр-улаштыр тура халчпыянзы-бүрү аттарны саналдап-ла турганнар. Даңзыда он сес ат бижиттинген. Оон ыңай хол көдүрер кижии-даа чок болган, ынчангаш даамал он сес атты адап берген. Салам, Алдын-оол, Шолбан, Аганак, Хемчик, Алёша, Аркаша, Батыр, Чараш-оол, Мустафа, Мерген, Алм, Альберт...

Таакпылаар кижн таакпылазын, ойнап-хөглээр кижилер ойнап-хөглезин дээш, даамал чапсар чарлааш, даңзыны оолдуң ада-иезинге тутсуп берген. Олар оглунга тааржыр атты шилип алгаш, хөйге чарлаар уjurлуг.

Катап олурупканнар. Чаш оолдуң адазы Ооржак Артыш-оол сөс алган. Ол кадайынче айыткаш:

— Бо кадай-биле сүмележип көрдүвүс. Сагышка кирер ат тыппадывыс. Чүгээри-ле Салам деп ат биле Алим деп ат ирги бе деп көрдүвүс. Ынчалза-даа ийи бодувус база дугуржуп чададывыс. Бо кадай Салам дээр, мен Алим дээр — хоржок улус-тур бис, харын-даа кыржы бер частывыс. Бо кадай мени «сээн оглуң бе-даа» дидир, мээң оглум эвес чүве болза, та кымның оглу чүвези — дээш, боду каттырыпкан, өскелер база каттыржы берген.

— Ам канчаарыл ынчаш? — деп, даамал үзе кирген.

— Бадылатканы эки ыйнаан.

— Шын-дыр — дижип, оон-моон чүүлдүгзүне берген. Салам, Алим деп ийи атты адаан эрлер мырыңай тура халчып келгилээн. Бирээзи Салам дээш бадыланар деп өскелерни кыйгырган, өскези Алим дээш холуңар көдүрүңер, сартым бээр мен деп алгырып турган. Ол аразында эң-не хүндүлүг-лерниң бирээзи болуп, стол бажында олурган, бажының-даа, чаактарының-даа дүгү, эрин-сегелиниң салы-даа көк-өле хаваан дургаар куржаангылар чыдыпкан, сезен ийи харлыг Ак-Сал ирей туруп келген. Ол болза ында олурганнарның эң-не улуг назылыы, өгбези.

Ол болур бе деп сөс-даа дилевейн, шыйылааш үнү-биле чугаалап эгелээн.

— Дөө чыткан — дээш, сирилээш холу-биле орунче айыткаш, — чаш оолдуң эң-не улуу... чок, чүү дептим? Эн улуу эвес аан (олурганнар каттырышкан). Чаш оолдун, дөө чыткан аан, эң улуг өгбези мен-дир мен. Кулаам кадыг-даа болза дыңнап олурдум. Бо оглу-кызым шупту-ла чараш аттар адап берди. А ада-иези, бо орган аан, тооваан-дыр.

— Тооваан эвес, сагыжынга кирбээн-дир ийин — деп, даамал чазай тыртып каан.

— Ийе харын, таарышпаан. Ам ижи ат арткан дишти бе. Бадылаар деп тур. Харын бадылаар-даа ыйнаан, оон чүү хорай бээр деп. Хол көдүрер бертинде, менде санал бар апаарды. Бо-ла орган улустарның хөй кезиниң — деп, ийи холун чада тудуп көргүскеш, чөдүргүлээш, эмчигир эриннерин чылангылааш, Ак-Сал ирей уламчылаан: — Чүү дидим мон?

— Бо-ла орган улустарның хөй кезиниң дидинер — деп, даамал сагындырган.

— Ийе, бистерниң төрүттүңен, өскөн-төрөөн чуртувус бар. Мээң-даа өгбелеримниң чурту-ла ол. Ам шаг-үениң өскерилгени-биле мында көжүп келген улус-тур бис. Ол чуртту,

хемни Ак дээр чүве. Өгбелеривиске-даа тураскаал болгай-ла, өскөн-төрээн черивисти-даа сагындырып чораай-ла. Чаш оглумнуң адын Ак дививиссе кандыгыл?

Оон-моон чүүлдүгзүнген, чөлшээрешкен үннер дыңналган соонда, адыш часкаашкыннары чирттигейни берген.

— Кандыг деп бодай-дыр силер? — деп, даамал чаш оолдуң ада-иезинден айтырган. Оолдуң авазы туруп келгеш, чаңгыс домак чугаалап каан:

— Кырган-ачавыска улуу-биле четтирдивис.

Ак-Сал ирей ужаның чаан улуг эргек хирени кескеш, ажырыпкаш, өске артканын тыва ёзу-биле, ында олурганнар-га үлөпкөн.

Чаа төрүттүнген, хини безин дүшпээн, чүгле эриннерин соруп билир чаш оол ындыг дойнуң бооп турганын кайын билир ийик. Ол дугайын сөөлүндө, элээди оол апаргаш, авазындан дыңнаан.

А бо суурнуң чурттакчылары Артыш-оолдуң Ак деп атты кайыын тып алганын, аңаа ындыг атты кымның адап бергенин ам-даа билбес. Капитанга-даа ол чугаалаваан. Ооң херээ-даа чүү деп ынчаш.

Ак Артыш-оолдуң намдары узун эвес, ында кижини сонуургапкы дег чүве-даа эвээш, ынчалза-даа шуут чок деп база болбас. Ак миннип келирге, ада-иезиниң өө улуг-ла хөл кыдыынга турар болган. Ол болза Чедер. Хөлдүң улуу-даа хөлчөк, бир ужундан бир ужунга чедир карак четпес кылдыр сагындырар. Хөлдүң суу дустуг, ажыг, ону кижини-даа, мал-даа ишпес. Көржөн дег дус чайын безин ооң кыдыын долгандыр, кужур дег, агара берген көстүп чыдар. Сүзе бээрге, буттар адаанда чуга дош дег бир-ле чүве буступ-чирлип турар, ол хиреде суг кижини дүвүнчө кирибес, харын кырынче, каракка көзүлбес холдуг чүве дег, үндүр идип, өрү көдүрүп турар. Ол дээрге дустуң ачызы-дыр деп чүвени Ак чүгле улгады бергеш, угаап билген. Сугда кызыл-кызыл курттар дээрге та чеже, чүгле имилээр. Бир эвес хөлдүң ортузунче баргаш — шимчевейн туруп алыр болзунза, үпчү бодуну үглөп, эът-бодуңга кызыл-чевирт кылдыр чыпшына бээр, сактырга, сээң ханың соруп чиир дээш, четтикпейн турган ышкаш. Ынчалза-даа оларның кижини ызырганы билдинмес, ол хиреде ынчаар турарга дыка тааланчыг. Аяс, изиг хүннерде кызыл курттарның өңү суг дүвүндө-даа болза, алдын-сарала ышкаш кылаңайчып көстүр.

Бичини уругларның эскериичели улуг улустан дудак чок. Ада-иезин эдерип, Танды эдээн тергелиг, машиналыг эргип-кезип, Ак чаңгыс эвес чоргулаан. Межегейниң бичини-бичини хөлдериңде куштуң—өдүрөктерниң, аңгырларның, дуруяаларның хөйүн магадаар, а Чагытайга улуг куу-куу куштарның чалгыларга салдадып чораанын-даа бир катап көргөн. Олар-

ны куу деп куштар-дыр деп адазындан билип алган. А Чедерде ындыг чүве чок. Суг кужу анаа барык-ла көзүлбес, харын ооң кыдыынга кара-кара куштар — кускуннар олургулаар, дээлдигеннер чавызы кончуг дескинип туруп-туруп, чок болза өргени сырбаннады, чок болза чыланны дыйлаңнады теп алгаш, ындында бедий берген турар баалык кырынга чири-биле алгаш чоруптар. Ол кавыда кушкаштардан чашкаадайлар биле хамнаарактар эң-не хөй. Хамнаарактарның үнү сыгыр даң бажындан хүн ашкыже чедир черле үзүлбес. Ол кавының могаг билбес ыраажылары-ла ол.

— Бистиң хөлүвүсте куш чоп чогул, ачай?— деп, Ак база сонуургаан.

— Дустуг-дур ийин, оглум. Куш чиир чем чок. Оон аңгыда оларның турлагжыыр, чаштыр чери база чок-тур: хыыргыш-даа чок, арга-арыг-даа чок — амыдыраар арга чок — деп тайылбырлаан.

Хөлдү долгандыр кургаг, элезинниг, терезинниг дазыр ховулар. Ыяш аймаа көнгүс чок. Чүгле берти талазында, Артыш-оолдарның өндөн алыр болза, ол чарыында борбак арыг өзүп келген. Ону кижилер тарып өстүргеш, оларның аразында бажың-балгаттар туткулааш, аарыг кижилер эмнээр курорт ажыткан.

Ынчалза-даа Чедер хөл Актың чүрээнге эң-не чоок, черделегей кырында оон эки хөл чок ышкаш кылдыр аңаа ам-даа сагындырбышаан, чүге дээрге ооң чаш болгаш элээди назыны ооң кыдыынга эрткен. Ооң ада-иезин — Ооржак болгаш Монгуш Артыш-оолдарны хөл бажының ээлери дизе ажырбас. Олар аңаа баштай колхозтуң, ооң соонда совхозтуң хоюн кадарып келгеннер, ам-даа кадарбышаан.

Хөл чеже-даа хову ортузунда болза экизин чүү дээр. Чайын суг канчаар ону! Хөлдүң бажынче киир хап чыдар хемчигеш бар; суу сык — сүзерге, майыктан ашпас, чылыг, эриктеринде база-ла элезинниг бүүрелчиннерлиг. Хөлге кирип-кирип, хемчигештиң суунга былганыпкаш, изиг элезинге чыдыптарга, ындыг магалыг чүве кайда боор: адаандан чиңнеп кээр, үстүнден хаарып келир, он-даа хонмас эът-кештиң өңү өскерлип, хеңмеленип калыр. Ак бодунуң дунмалары, кожахелбе аалдарның оолдары-биле аңаа ойнап өскен, аңаа та чеже чайны, та чеже хүннү эрттирген.

Чаш чорда, кымга-даа амыр, сагыш салыр чүве бар эвес, ада-иезиниң берген чемин чиир, кет дээн хевин кедер, кыл дээн ажылын кылыр, ол-ла. Ак база-ла ынчаар өзүп келген.

А ооң соонда, школага кирген. Ол аңаа өөренир чүвеге салымныын бирги класстан эгелеп-ле көргүзе берген. Чеди классты дооскуже ооң дневнигинге 4,5-тен өске чаңгыс-даа демдек салдырмаан. Башкылары-даа мактап турган, ада-иези-даа өөрүп турган. Ынчалза-даа Ак оон ыңай өөренир

аргазы чок апарган — хенертен аараан, далып каар апарган. Эмчилерниң чугаазы болза, нерви системазы баксыраан дишкен. Ол чыргадан Ак уштунуп чадап пат болган, ада-иези оозун экиртип алыр дээш көрбээнин көргөн. Район болгаш Кызыл эмнелгелеринге та чеже катап чыттырган, Дус-Хөлге-даа киирген. «Чедер» курортка-даа эмнеткен. Маңнайлыгның соок-даа аржаанынга, Тарыстың изиг-даа аржаанынга чедирип-ле турганнар. Дөмей-ле түңнел чок. Адак соонда, ону Томск хоорайда ындыг янзылыг аарыглар эмнээр институтче чорудупкан. Бир чыл эрткенде, Ак каң-кадык чанып келген. Ам улуг эр, он сес харлыг.

Ак өөренир бодаан. Қаяа өөренирил ынчаш? Он сес харлыг «ашак» сески класста бичии уруглар аразынга олуруп алыр бе? Оон аңгыда шериг база баар, чыл хире хуусаа аркан. Чолаачылар курузунга өөренийн дээрге, өөренири астыга бээр эвес, баштай кадың быжыглап ал дээш, ада-иези ынатпаан.

Хүннер, айлар шуушса-шуушса, кыш эрткен. Аалдар чазагларында көшкүлөп келгилээн. Артыш-оолдар биезги-ле хонажында. Оларның-биле кезээде кожа хой кадарып келген кадарчы бо удаада келбейн барган, хоюн дужаапкан, боттары пенсиялап үнген деп сураг дыңналган. Оларның хонажын удатпаанда өске кадарчылар ээлепкен.

Кожалар дээрге, кожалар-ла болгай. Бөгүн эвес-даа болза, даарта таныжа бээр, ынчап чорза-чорза, кандыг-даа дөргүл-төрелден артык чоок, эл-хол апаар. Ол өгдө улгады берген уруг бар болган. Адын Хеймер-кыс дээр. Даштындан көөрге, чылар-чылбас чүве, хөй чугаазы-даа чок, томаанныы-ла ылап, карактарын көөрге, артында хоюг ышкаш, чивең-нээри безин ында-кайда, томаанныг кижилерниң карактары черле ындыг ышкакжык. Олче Ак бүдүү көрүп каап турган, ынчалза-даа демгизи чүнү-даа эскербес хевирлиг.

Бир катап Ак совхоз клувунга кино көргөш, аъттанып чыткан.

— Чанарың ол бе, Ак?— деп, бир-ле аныяк кыс кижиниң үнү дыңналган, сактырга, таныыры-даа ышкаш, Хая көрнүп келирге, Хеймер-кыс.

— Ийе.

— Мени ушкарып аайт.

— Аъдың?

— Хүндүс-ле келген кижини мен, чадаг. Кино көрүп чыттым.

— Ындыг болза эзерге олур, че.

— Чок, мен орта олурбас мен.

— Чүгө?

— Бодуң харын олурувут.

Хеймер-кыс кызыды ынаваан. Ак кедип чораан тужурка-

зын ужулгаш, эзер соонга дөжей салгаш, боду эзерге олурупкаш:

— Шаварым кончуг, хавара берзе, багай ыйнаан — деп, ылчыннап чугаалааш, эзеңгиден тептинип алза-даа, эзерниң ужу-бажындан туттунуп чадап турган Хеймер-кысты барык-ла куш-биле үндүр соп алган.

Совхоз сууру биле өглер аразы ырак эвес, чадаг-даа кылаштаар болза үр болбас, улуг-ла дизе чаңгыс шак херек. Ак кудумчуже үнүп кел-ле, деспени каапкаш, аъдының аксын сала каапкан. Хөй чылда хой кадарып мунган, чүрээ өлүп калган аът чоржан, чүгле хокпаалыктаар, ооң уламындан чоруу кадыг апаар. Актың мунуп чораан Доруу база ындыг. Хокпаалыктап-ла эгелээн, ынчап баарга, бо кижиниң өзү-баары уштуна бер чазар. Хеймер-кыс баштай Актың чүгле хөй-леңинден туттунуп чораан болза, чоорту кускактаныи эгелээш, удатпаанда алгырып үнген:

— Шаппайн көр, Ак!

Ак аъдын өнедин кымчылап-кымчылап, улам хөөктүрген. Доруг думчуу эдип, кызыдып-ла орган. Карактарга эр-тип турганы бажыңнарның оттары шывараңнаар, кулактарда хат сыылаар. Хеймер-кыстың шыдажыр аргазы чок кыннып келген, ооң кадында дөженип алган тужурказы сывырлып каар чеде берген. А Хеймер-кыс ам мырыңай чаннyp эгелээн:

— Өршээп көр! Доктаат! Мен маңа дүжүп каайн.

Ак ындыг сөстөр дыңнаксап чораан. Аъдының аксын доораан тырткан, оозу бут-даяктары узун, кыскалыг чүве дег хөк-хак кылдыр базып чоруй, тура дүшкен. Хеймер-кыс дүже халааш, тендирээн аяар олура дүшкеш, туруп кактангаш, ооң-биле кады аңдарлып бады келген, тужурканы Акче сунган.

— Сени ындыг деп бодавадым. Сеткилиң кара оол-дурсен — депкеш, базып чорупкан.

— Кайыын ындыг боор, Хеймер — дээш, Ак аъдындан дүже халааш, тужурказын чоруй кеттинип, Доругну чедип алгаш, Хеймер-кыска кожаланчып келген. Кайызында-даа кезек када ыт чок. Чүгле Доруг оларның соондан, чалгаараан чүве дег, бажын шала доңгайтыпкан, кезек када маңнапканындан тыныжы бачыдаан боор, удаа-дараа былгыргылап каап, хөрээ хиигейнип, эгиштеп чораан.

Хөй-ле аъттар даваны дидирээн соонда, бөлүк оолдар, кыстар, база-ла кино көрүп чорааны ол ыйнаан, оларны бастырып каа дег довурак-доозунун бурулады садырадып келгеш, кожамыктап эрткеннер.

Карбап челер доруг аът-тыр,
Чедип чораан херээ чүү боор.
Каттыраннаан чараш кыс-тыр,
Чедип албас кандаай оол боор.

Даалыктаар доруг аът-тыр,
Чедип чораан херээ чүү боор.
Таныжып аар болаан кыс-тыр,
Чедип албас кандаай оол боор.

— Меңээ ажынып чор силер бе?— деп, демгилер ырай бергенде, Ак айтырган.

— Кээргээр сеткил чок кижидир силер. Кижиден айтырыг салбанар.

— Хы, кээргээр сеткил чок деп. Кээргээш, эзерге олурувут дидим. Бодуңар ынавадыңар. Мен ушкажыпкан болзумза, чеже-даа шаап турза, тоор эвес мен.

Оон база ыт чок барганнар.

Дээр аяс. Кайда-даа булут чок. Сылдыстарның карааның чидии кончуг. Соок-даа чок. Хар шагда-ла эрип калган, чүгле бедик тайгалар, баштарында меңгилер арткан. Ой-чикте оът-сиген көгере бергилээн, ынчалза-даа чер ам-даа шык. Дүнеки делегей шыпшыңчаан. Чүгле улуг оруктап эрткендүшкен машиналарның даажы, ынаар ыракта чер чаңгыс тракторларның дыргыраары, ында-мында кадарчыларның ыттарының ээрери ол шыпшыңны үреп турган.

Ийи хире километрни эрткиже Ак-даа аксын ашпаан, Хеймер-кыс-даа бук дивээн. Бир эвес часкы эвес болза, та кажанга чедир ынчаар базарлар ыйнаан. Экизи көргөн, чаргаш чалгынныг ол часкы та кайыын ужуп келди ыйнаан, Хеймер-кыстың карааның уунга бир чүве караш дээш, мырыңай-ла хаваанга дээптер чазып, артынче караш кылынган. Хеймер-кыс чожай бергеш:

— Авайым, бо чүңерил?!— деп, алгыра каапкаш, боду чыптыш кылынган.

— Чүү?— деп, Ак аайын тыппайн барган.

— Бир куш мээң арнымче тептер часты — дээш, Хеймер-кыс өрү көрүнгөн. Карактарын Ак дээрже көдүрүп чыдырда-ла, бир чүве караш кыннып эрте берген, ынчалза-даа часкы-дыр деп билип каан. Часкы черле ындыг болбазыкпа, бир ужуп келгенде, чаңгыс черге кезек дескинип, ол-бо кылыйтып турар.

— Часкы ышкажыл.

— Часкы? Часкы чоп бээр, ховугай ховузунче чедип келген?

— Та.

— Корга бердим. Чоп кончуг аза боор, мырыңай мыя болап эртти — дээш, хавааның чаны-биле эрткенин Хеймер-кыс солагай холу-биле көргүскен.

Олар кожа хонгандан бээр ындыг-ла үр болбаан, ынчалза-даа элээн хонуктар эрте берген. Өглеринге үнүп-киржип, аяк-шайын ишчип, шал-бул душчуп турганы шын. А чогум Ак биле Хеймер-кыстың аразында моң мурунунда кандыг-даа

чугаа болбаан, бо дег шөлзэн черге чүгле иелээ ужуражып-даа көрбээн. Ынчангаш кыстың дугайында Ак чүнү-даа билбес, чүгле адын билир. Хеймер-кыс та чүнү бодап чораан чүве, ону кижги билир эвес, а Ак ооң дугайын биликсеп чораан. Ам харын ону кылырынга таарымчалыг байдал тургустунуп келген: ээн ховуда чүгле иелээ, оларга шаптыктаар кым-даа чок, а мартта дүннүң караңгызы. Могаттынып чораан Хеймер-кыстың чугаа-домаа база хөнүп эгелээн.

Бир дөктелдир кырынга үнүп келгенде, ол чарыкта «Чедер» курортунуң бажыңнарының соңгаларының чырыы көстүп келген. Оларның өглери ооң ушчок бертинде-ле болгай, ам оларга чедир ындыг-ла ырак эвес.

— Уё-о! Бутгарым аарый берди — деп, Ак сылдактаныр бодаан.— Борта бичии дыштанып алыр бис бе?

— Мээң база шаам төнүп чор — дээш, Хеймер-кыс чөпшүлү кончуг дөңгелик кырынга олура дүшкеш, бажын ораап чорааны аржыылын чешкеш, силгий туткулааш, дискээниң кырынга салып алган. Ак ооң-биле кожа олурупкан. Доругнуң тынын салыпкан, ол ам хостуг. Ынчалза-даа күжүр Доруг ээзин каар эвес, долгандыр оьттап, бичии ырап чоруй, дедир-ле эглип кээр болгай. Часкы дазыр ховуда, чайгы дег, оьт-даа чүү боор. Ол хиреде Доруг шагда-ла кизиредип эгелээн, чүгле чүген суглуу шыңгыраар.

— Дыка-ла коргунчуг кино болду аа?— деп, Хеймер-кыс чугаа үндүрүп келген.— Шагдаалап деп чүве хей чүве эвес бе бо.

— Чүге?

— Хөөкүй өлүртүп алды ышкажыл. Хөйнүң хөрөңгизин камгалаар деп кызып тургаш.

— Ам канчаар, хүлээлге-дир. Амы-тынын берзе-даа, өскелерни камгалап кагды. Дээрбечилерни илереткеш, тутту. Ол эвес болза, ол идегеттер та чеже миллион акшаның эт-бараанын оорлаар, оон кедерезе, хилинчек чок та чеже кижиниң тынынга чедер. Ында безин бир кижини өлүргөш, бирээни балыгладылар. Ол та сегиир, та сегивес — дээш, Ак элээн үзүктелгеш:— Шагдаа чок болза, черле хоржок ыы...— дээш, ара соксап каан.

Хеймер-кыс ооң чүнү чугаалаксаанын кайын эндээр, ынчалза-даа олар ийи, кайызы-даа ам чаа он тос харлап бар чыдар аныяктар, шагдаа деп сөстүң утказын, ооң чүге херектин, ону чүге, чүнү кылзын дээш тургузуп каанын, ажы-биле чугаалаар болза, чаа билип бар чыдарлар. Шынында, олар миннип кээрге-ле, шагдаалар турган. Харын-даа иелери, хоорай кадайлары ышкаш ыглава азы ынчанма, ынчаар болзуңза, шагдаа алгаш баар деп көрбээн-даа болза, шагдаа кижини көрүп өскеннер.

«...Шагдаа чок болза черле хоржок...» Ак ынча дээн, ол

сөстөр Хеймер-кысты бодандырышкан. «...черле хоржок». Чүге? Ол чок болза шынап-ла хоржок бе?.. Чоп, адырам, кым чоор ол, кырган-ачам чоор бе азы кым чоор, шаанда Тывага шагдаа турбаан, ийи-чангыс шагдаалар турган-даа болза ооң кылыр чүвези чок. Улус арага ишпес. Шош-содаа чок. Өлүржүр, бижектежир чүве чок. Оорлаар чүве чок...» деп орап чүзү ийик. Шынап-ла ындыг туржук ирги бе? Ындыг болза магалыг-ла-дыр аа... Ам чончап барган? Кинода безин көрбөс бе... Хы, кижини кижини өлүрүп... Акша дээш аан... Оон орнунга ажылдап чытса. Ынчан акша кай баарыл!!»

— Чүге?

— Ыы? Чүнү «чүге»?— деп, Ак ылавылаан.

Хеймер-кыс бодалынга алааккаш, ол айтырыгны салыпканын база билбейн барган.

— Чүге деп чүңөр боор?

Ак каттырып-каттырып, кожазының эктинче часкап-часкап, угааткан.

— «Чүге?» деп айтырыгны бодун салдың?

Хеймер-кыс (ам сактып келген) база каттыргаш:

— Харалаан, ам сактып келдим. «Шагдаа чок болза черле хоржок» дидиң але. Ону дыңнааш, чүге ындыг чоор деп бодап олурган кижини-дир мен ийин. Ол бодалымны, билбейн, хевээр салыпкан — дээш, аржыылын бажынга катап ораагаш, айтырган:— Чугаалап көрөм, Ак, чүге черле хоржок?

— Ол бе?— дээш, Ак уругнун дөңмээнге холун салгаш,— чүү диге эки чоор — дээш, сөглээр сөстөр тыппайн баргаш, демги-ле сөстөрүн катаптаан.— Ол бе? Ол-ла харын: черле хоржок — деп, ооң-биле маргышкан кижини-даа бар дег, бадыйткалдыг чугаалааш, ойда дүжүп, дээрже кайгааш чыдыпкан.

— Че харын ындыг-даа дижик. А сен шагдаалаксаар сен бе?

— Кай мен бе?— дээш, Ак оң холу-биле хөрээнче айтып, ковайып келгеш, база катап айтырган:— Кай мен бе? Мен шагдаалап бе?

— Ийе.

— Черле хоржок — дээш, Ак катап чыдып алган.

— Чүге?

— Чүге че?.. Адырам, чүү дизимзе эки чоор? Ону тайылбырлаар дээр болза хөй үе херек. Чаңгыс сөс-биле ол-дур ийин харын — черле хоржок.

— Хы, бодун ынча дидиң чоп: «шагдаа чок болза черле хоржок» деп. Сен шагдаалавас болзуңза, кым шагдаалаарыл ынчаш?

— Чоннун оглу, кызы чок бе?

— Сен кымның оглу сен?

— Мен бе?— дээш, Ак база ковайып келген.— Мен бол-

за Ооржак Артыш-оол биле Монгуш Борбак-кыстың оглу киж и мен — дээш, дедир чыдып алган.

— Қым-даа ада-иелиг-ле ыйнаан. Мээң адам база-ла Ооржак, авам база-ла Монгуш.

— Қайыл оларың ынчаш?

— Қайда боор, чуртунда-ла ыйнаан: Хемчикте.

— Па, Хемчик улус силер бе? Чоп дөө угба, честен соянар чүвөл? Мен Эркин улузу деп бодап туржук мен.

— Хы, сояннар чаңгыс Эркинде деп бодаар сен бе? Хемчиктин сояннары база-ла бар.

— Таанда — дээш, Ак ковайып, олуруп алган.— Хемчикте чүнүң сояны боор. Барып-барып Хемчикте... сояннар. Таанда шын чоор бе.

Ак шынап-ла бүзүревейн орган. Ада-иези, өгбелери ол-даа чурттуг болза, ол аңаа чораан эвес, ону кайын билир деп. Ону ам чүнүң-биле, канчаар бүзүредирил? Хеймер-кыстың сагыжынга, Қызылда бир башкы төрелиниң бажыңынга киргени, Моолдун чурт чуруу сагыжынга кирип келген.

— Саян даа бар ышкажык. Моолдар Саян дивес-тир ийин, Соян даа дээр. Моолдун чурт чуруун көргөн мен. Ында ынчап каан чорду. Оозун бодаарга, шаанда сояннар аңаа турган хире але.

— Таанда — деп, ам-даа шынзыкпаан.

— Бүзүревес болзуңза угбам, честемден айтырып көр даан — дээш, Хеймер-кыс далажы берген.— Че, чоруур-дур. Сен-даа хей оол-дур сен — дээш туруп чыткан.

Ак ооң дөңмээнден баскаш, тургуспаан.

— Черле хоржок.

— Чүү хоржок?

— Туруп болбас. Кол чүвени чугаалашпадывыс.

— Чүнү?

— Сен, демги ышкаш, ажынма шиме, сенден бир чүве айтырайн — дээш, Ак ооң чанынче улам чоокшулады чылгаш, харын-даа уругнуң белин кежилдир куспактааш, бодунче чырылдыр тырткылаан. А Хеймир-кыс ооң холун-даа адыра итпээн, шимчеш дивейн олурган. Аныяктын от-көске дүшкү дег кончуг халыын үезин Ак аарып-аржып эрттирген болгаш, кыс киж и кыйыынга чыдар хамаанчок, чанынга-даа олуруп көрбээн, амгы дег куспактаар хамаанчок, эктинге-даа холун салып чорбаан. Ынчангаш ол маңаа кончуг дидим болган. Мындыг таварылгада кижиниң сеткили-сагыжы кайнаар чайлы бээрин, кижиниң мага-боду кандыг янзылыг апаарын ол орукту, ол назынны эртип каапкан кижилер билир. Ак сактырга, ооң бүгү боду кыптыгып, эът-кежи чымырткайнып, бир-ле чүвени кылырынче ону албадап келген ышкаш. Ынчалза-даа Ак туттунуп, бодун боду «электен эшкедеве» деп бүдүү иштинде сургаттынып, салыр дээн айты-

рыын эптеп чадап пат-ла олурган. Хеймер-кыс ооң оозун эскерип каан боор, чугааны боду хөөктүргөн:

— Айтырыынар манай бердим. Салыр болза салыңар, салбас болза... ам канчаар... Шыырныгып олур мен.

— Па, ындыг бе?— деп, Ак чожаан.

— Ийе, ындыг.

— Ындыг болза черле хоржок.

— Чүү «черле хоржок».

— Харын чүү дэейн?.. Айтырыг коштунмайн-дыр.

Хеймер-кыс оолдуң холун адыра идип, туруп чоруур деп дап бере берген, а Ак уругну дам-на чыыра тырткаш, харындаа чаагын ооң чаагынга дээштирип, эргеленген. А богда, ол чаактың изиг, хоюг деп чүвезин! Ак таалалдан моораар чыгы. Хенертен Доруг аът киштей каапкан, ооң коданында артып калган база-ла доруг аът — эжин сактып келгени ол. Аңаа харыылап, Артыш-оолдарның өөнүң чоогунда аът киштээн. Ак баштай чожап, уругну кускаптап олурган холун адырып чыткаш, оон чүвениң ужурун билип кааш, катап демтизинден-даа дыңзыг кужактааш, солагай холу-биле Хеймер-кыстың бир чарыкы чаагын сыйбап чоруй, ооң арнын бодунче аяар ээлдирип эккелген. Ам мырыңай эриннер дегжи берген.

— Оол кижиге ошкадып көржүк сен бе, Хеймер?

— Артында Хеймер де.

— Черле адың ындыг кижиге ышкажыл сен.

— Чок, мээң адым Хеймер-кыс.

— Оозу хамаан ийикпе, дөмей-ле Хеймер. Чугаалап көрөм: ашааң бар бе?

— Ашактыг болза чанынга-ла олургай.

— Манап чоруур кижиге бар бе ынчаш?

— Та...

— Чок ышкажыл але.

Хеймер-кыс ыттаваан.

Чырык чер-кырында эки чүве-ле хөй. Даңның даңгаар эртен чырып келири база эки. Ооң ачызында чер кырынга амыдырал эгелээр. Дүннүң дүжүп келиринде база-ла багай чүве чок. Ооң-биле амыдырал соксап калбас, харын үргүлчү-левишаан турар. Ам безин көрбөс бе. Бир эвес караңгы эвес болза бо ийи аныяк кижиге барып-барып чоннуң чоон оруунуң кыйыынга олуруп алгаш, шак ынчаар туразында чаңнап шыдавастар ийик. Оларны кочулап, электей бээр чүве чок. Херечилер бар-даа болза, олар ыттавас: Доругнуң чугаалаттар аксы чок, көк дээр, хөй түмен сылдыстар көрбээченнеп эртип каар.

Хеп-хенертен доруг аът хаайын каргырт кылгаш, дирт-дирт шурагылаан соонда, ийи кижини базып каа дег хойдугуп келген. Ак биле Хеймер-кыс угаан-кут чок тура халчып келгеннер.

— Аай, аай!

Доруг аът бир-ле чүведен сезик апкан, бажын кедейти көдүрүпкөн, ыңай көрнүп алгаш турган. Дүмбей дүне чүү көстүр боор, ында та чүзү бар чүве: та азазы, та бөрүзү, та аалдарның ыттары. Доруг кезек хаайын каргырадып, кулактарын хачыландырып алгаш тургаш, чоорту оожургап, база катап оъттай берген.

— Чүү кончуг моома боор — деп, аьдынга Ак хыйланган. Бо кижн боду безин девидеп чыдырда, девидеп канчаары ол.

— Чыдырда? Каяа чыттың?

— Чок, чок, Хеймер, олурда дээрим ол-дур ийин.

Иелээн каттыржыпканнар.

ИЙИГИ ЭГЕ

Ак биле Хеймер-кыстың баштайгы таныжылгазы ындыг болган. Шынында олар бот-боттарының дугайында хөй чүве-даа билип ап шыдавааннар. Актың дугайында Хеймер-кыс чүнү-даа айтырбаан.

Амыдыралдың дүрүмү ындыг. Кажан-бир шагда кайы-бир черге таныжышпас кижилер душчу берип болур. Кижиниң бодап-сактыр хамаанчок, дүжүнге безин кирбээн чүвези болдуна берип болур. Хеймер-кыс деп кыска дужа бээр мен деп, Ак каяа бодап чораан деп. Ак деп оол-биле дүннүң караңгызында ээн ховуга олурар боор мен деп Хеймер-кыс каяа бодап чораан деп.

Аът киштежип таныжар, кижилер чугаалажып таныжар. Баштайгы таварылгада, ол хамаанчок бүгү назынында бот-боттарының чажыдын сөглешпейн барып болур. Акта чажырыпкы дег чүве чок. Хеймер-кыс «ашактыг болза чанынгла олургай» деп шынын чугаалаан. Ынчалза-даа ашакка баар деп турарын чажырыпкан. Хеймер-кыс он класс дооскан, Актан артык билиглиг.

Хеймер-кыс школаны кончуг эки дооскан, шупту демдээ 5. Оозун бодаарга, кайы-даа институтка шаптык чок кирип болур ийик. Ол шынап-ла дээди эртем чедип алыксап турган, аргалыг-ла болза даг инженери болур күзелдиг чораан. Харалаан, кижиниң күзели кижн сагыжы дег кезээде бүдүп турбас-ла болгай. Онгу классты доозуп турда, бир кижн-биле таныжа берген. Ол болза ооң үе-чергези-даа эвес, оон он ийн хар улуг. Ооң мурнунда кадайлыг чораан. Оозу аварияга таварышкаш, чок апарган. Кадайы чок апарган соонда, демги кижн чааскаан чурттап-ла чораан. Ону Хеймер-кыс бичизинден-не таныыр, чурту-даа ол. Ооң адын Сарыглар Сарыгбай дээр. Аныяандан тура, күш-культура болгаш спорт шугумунга ажылдап келген. Шынында ооң ол талазы-биле доозуп алган эртеми-даа чок, ол хиреде спорт дээнде тынын

садар. Қыш боорга, хаактаар, конькилээр. Чай боорга, хол бөмбүү, бут бөмбүү, чадаг чарыш, баскетбол, теннис... Черле харын спорт аймаанда ооң чыдып каар чүвези чок. Боо боолаарын канчаар боор. Ооң өөреникчилери — ооң командазы каш-даа катап чемпион болган.

Сарыгбай биле Хеймер-кысты боо адарының спорту таныштырып каан. Ынчан Хеймер-кыс онгу классчы. Совет Армияның оюнга таварыштыр маргылдаа эрттирген. Хеймер-кыс аңаа үш дугаар чер алган, а чайын Кызылга республика маргылдаазы болур ужурлуг. Аңаа бир херээжен кижиниң киржири албан. Баштайгы бирги, ийиги черлерни алган херээженнерниң боолаары шыырак, ынчалза-даа олар Сарыгбайны сеткилинге арай кирбээн. Олар өглүг-баштыг, ажы-төлдүг, ажылдыг, назын талазы-биле аңаа үелешпес. Кол-ла чүве — олар иелээ садыгжылар, ажылы чай чок. Ынчангаш Сарыгбай Хеймер-кысты белеткээр деп бодап алган.

Школаның спорт шөлүнге хол бөмбүү ойнап турган. Ол хун воскресень-даа эвес, среда боор. Кежээликтей апарган. Хеймер-кыс биле Сарыгбай чаңгыс командага ойнааннар, а Сарыгбай кайда тур, ооң командазы черле тиiletтирбес, чүге дээрге ооң баастаары чүдек, көдүрүлген соонда, ол-ла, бөмбүк идик бажында чыдар.

Оюн дооступ турда, Сарыгбай Хеймер-кысты кый деп алган.

— Удатпас Кызылга боо боолаарының маргылдаазы болур. Бир херээжен киж и херек. Дөрт оол, бир херээжен киж и болур ужурлуг. Аңаа сени кириштирер деп тур бис. Кандыг сен, шыдаар сен бе?

Хеймер-кыс шуут ойталаан.

— Аа хоржок, менден артык угбалар бар ышкажыл. Оларның бирээзин ап алза?

— Оозу харын ындыг — дээш, Сарыгбай ужурун чугаалаан.

— Чок, хоржок мен — деп, Хеймер-кыс ойталаан.

— Чок, ол дээрге мээң хууда херээм эвес-тир. Күрүне херээ. Районувустун ат-алдарын камгалаар апаар бис. Чайлыг өйүнде сени өөредип турайн. Тирге баргаш аан. Даарта кандыг сен?

— Шыдавас мен. Экзаменнер чоокшулап олулар.

— Билир мен. Ынчалза-даа үргүлчү-ле кичээлдеп олулар эвес, чүве өйлүг-ле ыйнаан. Чапсар, дыштанылга турар апаар.

— Оозу харын ындыг...

— Че, ол-дур, даарта, беш шакта тирге манап турар эвес мен бе?

Сарыгбай үзе чугаалап каан. Республиканың маргылдаазына киржири кижиге алдар-ла болгай але. Ону кым күзе-

вес деп. Хеймер-кыс ол дүне удуваан, чүгле ол дугайын бо-
дап чыткан. Ооң сагыжында Кызылда барган, маргылдаа
эгелээн, Хеймер-кыс он окту ону-биле он деп санче киир
адыпкан. Судьялар санаар дээш, чүгле чаңгыс ок изи көргөн,
өскелерин тыппаан, ынчангаш он ок-биле чүс сан аткан.
Рекорд!

Ол дээрге күзел ышкажыл. Күзел турда, чүү-даа кай
баар деп, чүгле ону күүседир дээш демисежир апаар. «Кы-
зыдып көрейн. Канчап билир» деп Хеймер-кыс бир бодаан.
«Чок, ол хей, Сарыгбай өске чүве бодап алган база чада-
вас» деп база бодаан.

Улгады берген кижичүвениң ужурун кайын эндээр. Са-
рыгбайның көрүжү — өскелиг болдур эвеспе. Ооң көрүжүн
шыдаар-ла херээжен кижичыдаар. Чон аразында «чараш
кыс» деп сөстөр нептерээн, чараш деп сөстү колдуунда-ла
кыстар-биле холбаар. А оол улустун, эр улустун аразында
база-ла кончуг чараш кижилер тургулаар. Ындыг ховар ча-
раш кижиниң бирээзи — Сарыгбай. Чараш кижилер — оол-
дар, кыстар теvedен демдектиг, оларны кым-даа чандыр
көрбес.

Сарыгбай шынап-ла чараш. Чогум кеттинеринге, кааста-
нырынга ооң хөңнү чок, харын-даа эмин эрттир бөдүүн. Ын-
чалза-даа арны чараш болганда, хеп чүнү каастаар деп. Са-
рыгбай дөмей-ле чараш. Хеймер-кыс карактыг, чүректиг-ле
болгай. Карак барда, ам канчаар, ооң кырынга чүрек неме-
жип келир. Ынчап барганда, чүвениң шыны херек, баштай
бүдүү көөр сен. Ооң соонда... ооң соонда ындыг-ла болгай,
бүдүү ынакшып эгелээр сен.

Сарыгбай даарта кел дээн, Хеймер-кыс барбаан. Ооң
даартазында школа директору келдирткен.

— Сарыгбайны, спорт даргазын танывас эвес сен. Сени
районнуң чыныды командазынга белеткээр деп турар-дыр.
Чоп ынавас сен?— деп айтырган.

— Чок, башкы, мен хоржок мен.

— Чүге?

Хеймер-кыс чүү дептериниң аайын тыппайн, кезек чайгы-
лып туруп-туруп, ээрежи берген:

— Башкы, мени ынча дивеңер. Мен...

Директор башкы херээжен кижичызын талазы-биле Са-
рыгбайның үези. Кыс кижиниң сеткилин, ол ындыг чорбаан
эвес, кайын эндээр.

— Аа, ам билип кагдым. Оон коргарың ол бе? Оон чоп
коргар сен. Кончуг чараш кижичызын. Мээң даай-авамның огу
болбазыкпа.

— Кай силерниң төрелиңер бе?— деп, Хеймер-кыс ужу-
рун биликсээн.

— Хөлчок чоок төрел. Авам биле ооң авазы — кады тө-
рөөн угбашкылар.

Школа директору-биле азы кым-бир улуг дужаалдыг кижиле төрелдежири эки-ле болгай але. Сарыгбай шынап-ла чараш. Аңаа кадайлар базым бүрү. Оларны ол дилевес-даа, олар боттары-ла халчып келир.

Ынчалза-даа Хеймер-кыс тирже дөмей-ле барбаан.

Оон бээр он-даа хона берген боор. Директор башкы Хеймер-кысты келдирткеш, каш сөс чугаалаан:

— Хеймер, сени комсомол райкомун келдиртип тур. Кичээлин төнерге, дораан бар.

Комсомол райкомунун бирги секретары. База-ла спортка хөлчок. Сарыгбайга бодаарга ол аныяк, Хеймер-кыстан дөрт-беш-ле хар улуг. Олар кады бөмбүктөп, баскетбол ойнап пат болган. Ылаңгыя тенниске черле тергийн. Хеймер-кыс чүгө келдирткениниң ужурун билбээн. Чогум кым келдирткен: бирги секретарь бе азы килдистер эргелекчилериниң бирээзи бе?

Хеймер-кыс чеде бергеш, комсомол райкомунун секретарьларының эжинге барган. Секретарь машинакчыдан мени кайызы келдирткен чоор деп айтырган.

— Аа, адың Хеймер-кыс ийикпе?

— Ийе.

— Бо дарга — дээш, бирги секретарьның кабинетинче айыткан.

Хеймер-кыс эжикти соктавайн-даа, дидим эвес, аяар ажыткаш, бакылаан. Секретарь кулаанда телефон кызып алган, ыңай көрнүп алган, бир-лө кижиле чугаалажып турган.

— Болур ирги бе, дарга?..

Бирги секретарь хая көрнүп келгеш, бээр эрт, олур деп холу-биле имнээн.

— Хеймер-кыс чедип келди, дарга. Маңаа кире кааптар силер бе — деп чугаалааш, телефонун салып каш, чазык-чаагайы кончуг Хеймер-кыстың холун туткан. — Экии, дуңмам. Боже саадаңар — дээш, столунун кыйыында сандайже чалаан. Оон дүрген-дарганы кончуг дирт-дарт баскылааш, хаалгазын хак кылдыр дыңзыы кончуг хаггаш, Хеймер-кыстың чанынга чедип келгеш, ооң экинге солагай холун салгаш, аяары кончуг чугаалаан:

— Сен Хеймер, эпчоксунма шиңме. Сеңээ оюн-баштак-биле бир чүве чугаалаайн.

— Эпчоксунуп канчаар мен.

— Дугуруштувус, ам ажырбас. Сээң Хеймер, чок, Хеймер-кыс чаражың-даа кончуг-дур. Мээң дуңмам оол бар. Сеңээ дужуксаары кончуг ийин.

Хеймер-кыс эгени берген, хаваандан изиг дери безин сыстып келген. Ынчалза-даа секретарьда буруу чок, чүгө дээр-ге баштай дугуржуп алган «эпчоксунуп канчаар мен» депкен

Хеймер-кыстың аксы бар. Ынчалза-даа Хеймер-кыс дөмей-ле сүрээдеп эгелээн. Комсомол райкому — улуг албан чери-дир, бир дугаар секретарь — улуг дарга. Хеймер-кыс кымыл ынчаш? Школачы уруг ышкажыл. Ол аразында эжик ажиттыңган соонда, Сарыгбай бо кирип келген. Эргижирей берген аккөк триколуг. Ол хиреде чүдек чараш!

— Хеймер-кыс! — депкеш, карактарын секретарьже угландыра бергеш, бо силерниң комсомолчуңар мени тоовады, дарга. Хемчег ап көрүнер — деп, бирги секретарьның холун тудуп, мендилежиң тура, Сарыгбай чугаалаан.

— Олуруңар. Ол дугайын ам көөр бис. Хеймер-кыс ындыг чүве кылбас хире комсомолчу. Мен билир-ле болгай мен. Силер-ле чүве будап тур боор силер, дарга — деп, демгизи Сарыгбайны чемелей аарак, Хеймер-кыска болушкан.

— Будап? — дээш, Сарыгбай хүлүмзүрген. — Будап, мен канчаар будапкан деп мен.

— Нийти дыл тып шыдаваан-дыр силер ийин.

— Оозу харын шын — деп, Сарыгбай чөпшээрешкен.

— Чоп ойталап турар сен, дунмам? — деп, бирги секретарь айтырган. — Боодалга талазы-биле маргылдаа болур деп турар-дыр, республика маргылдаазы. Аңаа киржири аас-кежик-ле болгай. Бо дарга сеңээ ынанып турар кижидир. Чөрчүп турган херээ бар бе?

Хеймер-кыс ыттаваан, куду көрүп алгаш олурган. Бирги секретарь база айтырган:

— Че, чүү болду? Азы тура чок бе?

Хеймер-кыс чүгле хүлүмзүрүп каан.

— Хы, кижиде чүве айтырарга, ыттавас база элдеп аа.

— Харын элдеп чүве-ле-дир. Мен Хеймер-кысты мындыг пөрүк деп билбейн чораан мен. Чоп, сактырымга, ылаңгыя бөмбүк шөлүңге ындыг эвес ышкаш ийик — деп, Сарыгбай чаржалашкан.

— Че, дунмам, че — деп, бирги секретарь далаштырган, — Оода чангыс сөстөн сөглөвит. «Хоржок», «ийе» дээн чергелиг аан.

Хеймер-кыс бажын ковайтып, ийи будун олуй-солуй салгылааш, сандайның ооргазынче кедээр эде-эде олургулаан, ынчалза-даа ыттаваан, шырайын көөрге, боданы берди ыш-каш. Сарыгбай карманындан «Беломор» уштуп эккелгеш, бажын үлдүреди туткулааш, аксынче дедир баштандыр суккаш, үрүпкеш, серенги шаккаш, ыжын бургурады сора берген, ыш дораан-на бажың иштинде, эртенги туман дег, көжүп эгелээн.

— Фу! Оода спортсмен кижилер, спиртсмен эвес, таакпылаvas болза эки-дир ийин — депкеш, бирги секретарь тура халааш, артында соңгазын ажа идипкен. Даштын кудумчуда шимчээшкин улам дыңзыг дыңналып келген. Барың талаже баштай ГАЗ-69 хилирт кылдыр халдып эрткен, ооң

соондан иштинде хөй кижилиг кызыл-ала автобус барык-ла дааш чок чылбырты берген. Ооң соондан «Белорусь» деп трактор дыргырткайнып келгеш, райкомунуң үстүү талазынга чедип чоруй, ээй тырткаш, дедир-ле дыргырадып баткан. Та чүге арадан ээпкен, Шору өзе берген, дөрт-беш хире хар-лыг, кыс уруг эдерткен, кара чаргаш плащтыг херээжен киж-жи соңга баары-биле куду талаже базып баткан.

— Аа, буруулуг болдум. Чадараан, чаңчыл апарган, хор-жок-тур ийин — дей каапкаш. Сарыгбай папирозунун одун чаразы-биле дүкпүрүп өжүргеш, соңга өттүр, тарып каан теректер аразынче октаган.

— Бо спорт даргазының культуразы ам-даа хирелиг-дир аа. Эрткен субботада шефтеп тургаш, аштап алган се-серлиивис болгай. Амдызында ында эргек дег саазын-даа чок чүве ийин. Таакпы-даа сывы болза, каар черлиг чүве ый-наан. Мооң херээ чүү деп — дээш, бирги секретарь азыгда турган урнаже айыткаш, чүү дээр эвес дээнзиг Сарыгбайның арнынче кайгап алгаш олурган. Оозу шынап-ла эпчоксуна берген, бирги секретарьже кылчаш кылынгаш, ооң каракта-рындан оюн-баштактың шинчизин тыппаан боор, бурт-сарт үне халааш, удаваанда соңга дужунда көстүп келген. Бирги секретарь каттырып өлүп-ле олурган. Хеймер-кыстың база каттырыксаазы келген, ынчалза-даа оозун билдиртпейн ак-сын холу-биле көжээлей дуглап алгаш, иштинде каттырып олурган.

— Че, дунмам Хеймер-кыс, шынап-ла чүү болду бо? — деп, Сарыгбай кирип келгеш, олудунга олуруп алганда, бир-ги секретарь айтырган.

— Кымнар баар чүвөл ынчаш, менден өске? — деп, Хей-мер-кыс дидим эвес айтырган.

— Амдызында ол кижжи, бо кижжи баар деп үзе шиит-пирлээн чүве чок, анаа блеткел-дир бо. Шилиир апаар бис — деп, Сарыгбай харыылаан.

— Демги дөрт эр билдингир. Бистин доктаамал команда-выс-тыр. Олар черле баар. А херээжен кижжи херек. Ындыг аа, спорт даргазы?

— Ындыг, ындыг.

— Мурнунда каш-даа катап маргылдаага киржип чораан демги угбалар бар-дыр. Оларны чоп кириштирбес чүвөл? Мындаа олар менден хөй сан атты чоп? — деп, Хеймер-кыс чү-вениң ужурун улам тодарадыксаан.

— Олар бе?.. Олар — дээш, Сарыгбай тулуп калган.

Оларны бирги секретарь база эки билир. Ол угбаларны чүгле бо районнуң спортчулары билир эвес, оларның ат-су-раа республикага алгаан, солуннарга оларның чуруктары чаңгыс эвес үнгүлээн. Кайызының-даа боолаары кончуг, он ок-биле сезенден кудулатпайн келгеннер. А ам кайызының-

даа хары улгаткан, бежен ашкан, карактары баксыраан, солун-дептер номчуурда карак-шили кедер апарган. Мындаа чаа Хеймер-кыс боду база көргөн-не болгай: даштыгаа, көк дээр адаанга, февральдың соок хүнүндө тирге келгеш, түрүзүн көрдүлөр чоп. Карааның шилдери хыраалай бээр турду, кайызы-даа шыгаап чыда, ара каап, карактарының шилдерин каш-даа катап аштадылар.

— Ол угбаларны билбес эвес сен, дунмам. Хөөкүйлөр ам кыраан-дыр — деп, бирги секретарь сагындырган.

— Кырыза-даа менден артык боолаар-дыр.

— Хоочун коктуг, хола даңза кактыг деп чүве ол-дур. Практиканың ачызы-дыр.

— Перспектива херек — деп, Сарыгбай немей тыртып каан.— Биске аныяктар херек.

«Перспектива херек». Бо ийи сөс Сарыгбайның аксындан дүшпес. Ооң оозунда оюн-баштак чүве чок, шыны-ла ындыг. Улгады берген адыгжыларны халаар салгал — аныяктар херек болбайн канчаар. Ол дугайында спорт даргазы хамыкты мурнай сагыш салыры чөп. А оон аңгыда хуунуң сонуургалы база турар. Хеймер-кысты маргылдаага белеткээр деп, ооң кызыдып турарында база-ла ужур бар. Ол дугайын кыстың чүрээни эндевейин турган, ынчангаш ооң тыртылып тураарының кол-ла чылдагааны ол. Ам безин Хеймер-кыс эскерип каан: карааның ужу-биле бүдүү көргүлээрге, Сарыгбайның карактары оон ыравайн олурган, көрүжү база бир яны.

— Кымнар-биле тренировка кылыр мен?

Сарыгбай чүгле иелээн дептер часкаш, соксап каан, чүгө дээрге ынча дептер болза, Хеймер-кыс шуут ойталай бээр деп бодааш, ыттавайн орган.

Адак соонда:

— Кымнар боор, бүгү команда — деп, бирги секретарь Сарыгбайның мурнундан харыылап каан. Хеймер-кыс чөп-шээрешкен, хүннүң-не бир эвес чайлыг болза, кежээкиниң алды шактан чеди шакка чедир тренировканы кылып турар деп дугурушкан.

Хеймер-кыстың ада-иези суур кыдыында хуу бажыңныг. Адазы тудугжу, а авазы сүт заводунда. Оларда мал-магандаа чок, хаван безин чок. Шаанда мал-маганныг чораан, ам оозунуң когу үзүлген. Мурнунда дагаа азыраарынга ынак турганнар, ам оон хөңнү калган. А чылдың-на ийи хаван оолдары азырап алыры оларга чаңчыл апарган, ынчалза-даа хей-ле күш, хей-ле хөрөңги үндүрүп келгеннер. Башкы хар чаап турда-ла, боттары садып-сайгарып азы соп алыр дээш, хүннүң сонгаарладып турда-ла, оор алгаш баар турган. Хеймер-кыстың адазының чугаазы болза оларны ап турар, ам-дажаан кижиде бар. Ону черле тудар кижиде мен дээш, час боорга-ла, кым-бир кижиден бир эр, бир кыс хаван оолдары са-

дып алгаш, чайны өттүр семирти азырап кээр. Ынчалза-даа хаваннары дөмей-ле ис чок читкилей бээр, а оорну тудуп чадаан.

Хеймер-кыс бажыңындан кирип өөренип турган.

Бышкан билигниң аттестадын алырының үези чоокшулаан — экзаменнер эгелээн. Хеймер-кыс школага үргүлчү эки чурумнуг, эки өөредилгелиг өөреникчи кылдыр санадып келген. Чамдык өөреникчилер куду класстарга кончуг эки өөредилгелиг тургаш, клазы өрүлээн тудум, дорайтап бар чыдар боор чүве болгай. Хеймер-кыска ындыг чүве таварышпаан. Ооң ужун экзаменнерден ындыг-ла кортпайн турган. Ынчалза-даа экзамен бүрүзүнге белеткенир апаар: консультацияларга олуржур, боду номчуттунар, шээжилээр — чүү чогул. Аңаа үе херек.

Харалаан, ооң-биле капсырлаштыр боо боолаар, боодалга маргылдаазыңга белеткенир деп чүве база тыпты берген. Ам канчаар, «сөглээн сөс, керткен ыяш».

Тир — суурдан элээн ырак, оон үш хире километр черде. Ол болза арыг иштинде оймалык. Ону долгандыр теректер, талдар, хола-хараганнар, чыжыргана. Ийи-чаңгыс хадыңнардаа таварышкылаар. Дыт бар, ынчалза-даа ындыг хөй эвес. А Хемчик — ынды талазында, оймалыктан чүс бежен хире базым черде. Оон каккан сырынны тирге барган кижидораан эскерип каар. Ылаңгыя бо өйде аңаа чеде бээрге, магалыг, таалап ханмас. Оймалыктың оът-сигени көк-чайт, олбук ышкаш, дораа-ла черге чыдыпкаш, андаштанып, эргеленип чыдыксааң кээр. Ыяштарның бүрүлери ногаан. Янзыбүрү куштар чүүл-бүрү аялгаларын сеңээ ырлап бээр.

Дээр аяс. Чүгле Бай-Тайга кырында энчек ышкаш дөп-дөрбелчин чуга ак булут бар. Оон аңгыда Мөнгүн-Тайга уунда база-ла ындыг ак-даа болза, дөрбелчин хевирлиг эвес, бөп-бөрбек булут, чаңгыс черде өртеп каан дег, шимчеш дивейн турган. Сактырга, оортан ол кажан-даа читпес, кезээ мөңгедө аңаа шак-ла ынчаар турар ышкаш. Хүн карааның чидии база хөлчөк.

Хеймер-кыс чаңгыс сөстүг, азапкан соонда, ол-ла. Оозун күүсетпес болза сагыжы амыравас, эмий саамчаан ие ышкаш. Тирге чеде берген, элендизи четкен кара триколууг, кызыл кыдырыктыг чап-чаа кеталыг. Ону ооң бир-ле дугаар кедип турары ол. Ону авазы кыжын-на садып берген, ынчалза-даа Хеймер-кыс шыгжап алгаш чыткан. Шеригжидилге кичээлдеринге азы күш-культура кылырда, эрги кетазын кедип аар турган. Ооң холунда чоон удазыннардан аргаан ногаан сетка, а ында литературага хамаарышкан номнар, конспектилер. Баргаш, шөлээн черге кезек номчуттунар бодаан.

Барган — кижидоо чок. Хеймер-кыста шак чок. Бажыңдан таптыг-ла беш шакта үнген. Бо аразында чүү шоолуг үе

үнген деп. Ам-даа элээн минута бар болур ужурлуг. Хеймер-кыс чокпак бора тал дөзүндө шыкка солун дөжээш, ойда дүжүп алгаш, кезек кайгап чыткан. Кылаң дээр. Талдың чиир-бейлериниң колдуу тоглап калган, бүрүлери ам-даа четче калбарбаан. Та кайыын сөктүп келген, эңме-тикчок бора-хирилээлер ужугуп келгеш, талга кара мизирт кылдыр хонгаш, чинге-чинге ылбыңнааш будуктарга чайганып, бир будуктан өскезинче шурап, боттарының дылының кырынга «хуралдааш» олурупкан. Та чүнүң дугайын ынчап турар чүвези. Мыжыражыры дээрге, кулак уюкталыр. Бир бора-хирилээ өскелеринден ылгалдыг болган: чаңгыс черге олура албас, дөө шураар, бо шураар, анаа олурган эжинче-даа халдай бээр. Хеймер-кыс бо «хуралдың» даргазы бо боор деп бо-даан. Ынчап чыдырда, кыстың арнынга өл чүве кээп дүшкен, Хеймер-кыс сырбаш кынгаш, ковайып олурда, «хуралдаан-нар» диг дээш, ис чок арлы берген. Оларның бирээзи албаннапкаш барып-тыр ийин моң.

Кым-даа сураг. Хеймер-кыс сеткиден хрестоматия уштуп алгаш, номчуттуна берген. Чаңгыс минута эртти бе, эртпеди бе, мотоцикл дыргырткайнып кел чыткан. Ол дээрге Сарыгбай, ында кожактыг мотоцикл бар. Ону Хеймер-кыс таныырын таныыр боордан башка, ооң кайнаар, чүнүң ужурун чоруп турарын билбес. Ынчалза-даа, көөрге-ле, бо-ла хап турар. Хеймер-кыс ооң ындызын шагда-ла эскерип каан. Чамдык ындыг эрлер турар боор, аьдының кырындан дүшпес, кожа өглер аразынга безин мунуп, шаап турар. Сарыгбай ол ышкаш, улустуң чугаалажыры ышкаш, мото-төкүлүндөн каяа-даа чарылбас.

Хеймер-кыс тал артынче чаштына бергеш, көрүп чыткан. Сарыгбай халдып келгеш, мотоциклин тир кыйынынга тургузуп кааш, баштай-ла шагынче көргөн. Ооң соонда ол-бо баскылап, кижиге бар бе деп дилегзингензиг, ынды-бертин көрдүнгөн. Оон костюмунуң карманын үжеттинген соонда, кара чураан саазынар уштуп эккелгеш, тирге ийини чыпшырып кааш, трикозунуң карманындан папирос, серенги уштуп эккелгеш, таакпызын кыпсып алгаш, ыңай-бээр кезек баскылаан. Ооң соонда база катап шагынче көргөн. Оозун бо-даарга, болчашкан шак четкен, харын-даа ажып турар хевирлиг. Таакпызын шоолуг тыртпайн-даа, аксындан үндүр бүлгүрүпкеш, буду-биле одун өжүр басып каан. Оон кылаштааш, мотоциклиниң кожаандан сыгыр-октуг, бир хааржак ок ап алгаш, тирде барып чыдыпкан.

Боолап эгелээн. Шыгаарының үрү-даа кончуг. Бир сыйт! Ийи сыйт! Үш сыйт! Оон туруп барып көргеш, октарның дегген черлерин чинге будук-биле дуглап каан. Оон база-ла боолааш турупкан. Он катап аткан. Түңнели шоолуг эвес болган боор, бар сал-ла караны хоора соккаш, ууштай тут-

каш, октапкаш, ооң орнунга база бирээни азып каан. База-ла сыйтылаткаш чыдыпкан.

Үш окту адыпкаш, барып көре бээр аразында, Хеймер-кыс билдирбестеп чанынга чеде берген. Үш октуң бирээзи он санда, ийизи тоста. Шынап-ла эки, оон артык канчаар боо-лаар боор. Ооң шыырак адыгжызын бүгү район билир.

— Дыка-ла эки боолаар-дыр силер аа?— деп, Хеймер-кыс магадаан. Ооң чанында чедип келгенин билбээн Сарыгбай чожап, олче дүргени кончуг эргилип келгеш, көрүп кааш, сеткили оожургап чугаалаан:

— Аа, Хеймер-кыс. Чоп читтиң?— дээш, шагынче көрген.— Алдыдан он беш минут ажып тур.

Хеймер-кыс өске айтырыг салган:

— Өөрүвүс кайыл?

— Өөрүвүс?.. Чүү өөрүвүс?— депкеш, даап каапкан, ынчангаш будалдырар ужурга таварышкан.— Өөрүвүс бо хүн келбеш... Оларның ынчаш ажыы-даа маңаа биче.

— Чүге?

— Оларны республика билир. Олар дөмей-ле кончуг эки адыгжылар. Оон ангыда, оларга ок-боону берип каан мен. Шагда-ла белеткенип эгелээн оолдар. Перспектива херек-ле болгай.

Хеймер-кыс аайын тыппаан.

— Кандыг перспектива дээринер ол?

— Ол бе? Ол болза оларга-даа, биске-даа херек.

Хеймер-кыс билип каан: Сарыгбай команданың өске кижикчилерин келдирбээн, чүгле ооң-биле иелээ боодалга эрттирер деп шийтпирлээн. Спорт даргазының сорулгазында кижилер билбес чүве чок. Хеймер-кыс бүдүү иштинде элээн чайгылган: канчаарыл? Ойталап кааптар бе? Азы... Ынчангаш үнү безин чидип калган. Ону эскербес кижилер Сарыгбай эвес-ле болгай. Уругнуң ийи экинге холдарын салгаш, алаактырган:

— Сен, Хеймер... Хеймер-кыс муңгарава. Ажырбас, бөгүн иелээ боолап көрээли. Даарта маңаа оолдар-даа турар, демги сураа үнген адыгжы угбаларывыс-даа келир.

Хеймер-кыс ооң арнынче көрбейн, муңгак шырайлыг куду көрүп алгаш, ыт чок турган. А Сарыгбай трикозунуң сонгу карманындан бир хааржак ок уштуп эккелгеш, кыстың холунга тутсуп берген.

— Ма, бо-дур. Ам шенеп көрээли. Баштай үш ок-биле шенээр сен.

Хеймер-кыс октуг хааржакты аспаптапкаш, адыжын бирде ажыдып, бирде чазып, оозун көрүп турган. Сарыгбай көгүткен:

— Сен, эпчоксунма, Хеймер... Хеймер-кыс. Тирге боо боолаптарга, чүү канчап баар деп. Бээр, менче, көрөм.

Хеймер-кыс карактарын аяр көдүрүп келген, олар Сарыгбайның карактарына уткужа берген. Ол карактарның чаражын! Кыстың чүрээ шимирт диди ышкаш. Та сагыжы, та чүзү, ийи балдыры-даа ырбанайны берди ышкаш. Сактырга, бут кырынга оон ыңай тура албас хире. Хеймер-кыс дүргенне боолаар черге баргаш, чыдыпкан. Ында Сарыгбай демне эрги дорожка чадып каан.

Хеймер-кыс шыгаап эгелээн. Кайнаар шыгаарын теория ёзугаар ол билир. Ынчалза-даа хараалга караны кирип чадан, холу сирилээш, чүрээ дүргедээш, хоржок. Ам канчаар, хүннү бадыр ынчап чыдар эвес, үш окту улай-улай салыпкан. Барып көргөн: уг чок, чүгле чаңгыс ок чедиде кирген. өске ийизи — үште. Ол дээрге куду көргүзүү ышкажыл — үжен сандан 13-ле сан.

Бир эвес боону сыртыкка салып алгаш, боолаар болза оон дээре ийик. А маргылдаага ындыг чүве турбас. Сарыгбай база үш ок сунган. Хеймер-кыс сактырга, демгиден чүрээ оожургап келди ышкаш. Кызып-кызып боолаан — түңнел дөмей-ле чер албаан, демгизинден чүгле дээре. Сарыгбай сургап эгелээн: боону канчаар тударын, ооң чүктешкизин холга канчаар ораап алырын, мажыны канчаар базарын айтып берген. Кезек када уругнуң чанынга кожа чыдыпкаш, ооң чаагынга чаагын дээрти кагылап, ооң-биле кады шыгаап-даа көргөн. Оон тура халааш, Хеймер-кыстың хыл балдырдан туткаш, буттарын адыра, кожа иткилеп, оларны канчаар салып алырын угааткан. Оон эрткеш, ооң ужазынче часкагылааш, хөөреткен:

— Ажырбас, ажырбас, Хеймер. Сен сүрээдеве. Сенден черле эки адыгжы үнер. Көөр-даа бис. Че, ам бо-дур, ма. Он ок. Маргылдаа эгелээн деп бодап алгаш, кызып боолап көрөм. Мен сеңээ шаптык катпаайн — дээш, боду ырап чоруй барган.

Шаптык катпас чүве кайда боор, дем-не кадып каапкан. Черниң черинге, ээн арыг иштинге, бир эр, бир кыс ийи кижитаваржы бээрге, оларның сагыжынга чүү кирер боор. Сарыгбай дег чараш кижитаваржы буттарындан тудуп, ужазын часкагылап турда, чап-чаа четчил келген кыс кижиниң бодаалынга боодалга кирер боор бе. Ол хей чүве-дир. Хеймер-кыстың холу-даа салдырган, чүрээниң согары демгизинден ушчок дүргедеп калган. Ам ооң бодаалында, мурнунда, бежен метр черде, кара эвес, а оон өске... ынчалза-даа Хеймер-кыс кызып-кызып боолаан.

Сарыгбай сес чүстүг дуранның, ийинден көрүп олурган. Бир боолаарга-ла алгырып олурган:

— Алдыда кирди. Оң талазында.

— Молокода кирди...

Үш окту адыпкаш, Хеймер-кыс демгизин шуут херекке

албастаан, углааш-ла чаза тудуп чыткан. А түннел? Түңнел: он ок-биле дөртен сес сан. Хей чүве ышкажыл.

Хеймер-кыс ыт-дааш чок, номнарлыг сетказын ап алгаш, иде-иде базып чорупкан. Сарыгбай чүү-хөөзүн буу-хаа эмгелээш, мотоциклинге салып алгаш, ооң соондан хапкан. Хеймер-кысты эрте каккаш, оруун доза турупкан.

— Олурувут, Хеймер.

Хеймер-кыс оя кылаштааш, чүве-даа ыттавайн, эрте кылаштаан. Сарыгбай дүже халааш, кыстың соондан келгеш, ийи өштүнден туткаш, ээй соп эккелген:

— Чоп ыядыр сен. Мотоциклге олуруптарга, чүү канчап баарыл. Олур, бажыңыңга чедирип каайн. Перспектива херек-ле болгай.

Хеймер-кыс ынавайн, дедир чүткүп турза-даа, шын-на туразы-биле удурланышкын кылбаан: ушта-даа халываан, ажынып-хорадаваан-даа. Ону ажыглааш, Сарыгбай кысты барык-ла куш-биле кожаанга олуртуп алган. Оон каккаш чыдыпкан. Суур-биле тир аразында чазагылык орук кайда боор, аңаа машина безин чедип шыдавас. Ыяш-даштың аразы-биле дөңгелчиктерлиг оңгул-чиңгилдиг черлерге «аъдының» аксын тыртып, ол-бо ийинче чайлыш-мыйлыш кыннып, шала оожум эртип, оргу черлерге газын немеп, шуудады салып, Сарыгбай ында-кайда кожазынче көре каггылап хап-ла орган.

Суур — район төвү, бир-бир көөрге, дыка улуг хоорай ышкаш сагындырар, бир чамдыкта дыка бичии, чамдык совхозтар төптеринден улгатпас кылдыр көстүр. Ынчалза-даа чурттакчыларның чурттаарыңга херектиг чүүлдер дооза бар: Культура бажыны, үш каът школа, чунар-бажың, эт-бараан болгаш аъш-чем садыглары, столовая, ол хамаан чок кафе, аалчылар бажыңы... Чаңгыс-ла багай чүвези, суур кургаг, элезинниг сай черде туттунган. Каяа-даа кылаштап чоруңда, буттар адаанда даштар козураар. Чайгы кааң хүннерде шуушкан эжен-эңмежок машиналарның соондан доозун-довурак көдүрүлгеш, туманналы берген турар, чеже-даа ыяш тарыырга, суг чедишпезинден өл-шык тыртынмас. Ынчалза-даа суур чылдан чылче улам-на чаагайжып, ногаанчып, чаа-чаа чараш бажыңнар немежип кел чыткан.

Сарыгбай биле Хеймер-кыстың кайызы-даа анаа төрүт-түнген, аңаа өскен. Ынчангаш оларның чүрээнге ол эң-не чоок. Олар ону беш салаазы-биле дөмей билир, оон туржук кым кижиниң кайы кудумчуда, кайы бажыңда чурттап турарын эндевестер.

Сарыгбай арыгдан үнүп, машина оруунга кирип алгаш, алгырып айтырган:

— Кайнаар баар сен, Хеймер: бажыңыңче бе азы школа-же бе?

— Бажыңче!— деп, Хеймер-кыс олче-даа көрүнмейн, алгырып харыылаан.

Хеймер-кыстың ада-иези кайда чурттап турарын Сарыгбай кончуг эки билир. Аңаа чедир, хөөредип чугаалаар болза, аргамчы дурту, беш-алды минута халдыр. Ынчалза-даа Сарыгбай олче эгбээн, өскээр тырткан. Кудумчуну өрү тутсуп каан. Хеймер-кыс эскере тыртып кааш, дүвүрөп үнгөн, дораан ооң холундан сегирип алган.

— Кай баарыңар ол?!

Сарыгбай олче көргөш, хүлүмзүргөш:

— Ажырбас — депкеш, мотоциклиниң маңын улам дүргедипкен. Хеймер-кыс хорадап эгелээн:

— Чүү кончуг кижии силер? Доктаадыңар! Мен маңаа дүжүп каайн.

Бирээзи дыңнаваачаңнап эрткен, уругже-даа кылчаш кылынмаан. Хеймер-кыс ийинден көөрге, хүлүмзүрүп чоруур болган, харын-даа өөрүп чоруур ышкаш. Өөрүп чорбайн канчаар, Сарыгбай шынап-ла өөрүп чораан. Ол хире аныяк, ол хире чараш кысты чанынга олуртуп алгаш, халдып турарга, кандыг-даа эрге алдар-ла болгай але. Хеймер-кыс улам кылыктанган, ынчалза-даа ам алгырарындан эпчоксунган. Суурнуң кол кудумчуларының бирээзи. Хөй-ниитиниң хөй улус чыглыр хөглүг дээн албан черлери ында. Аргышкан кижилер-ле эңдерик, оларның карактары шупту оларже кайгаан, оларны сонуургаан ышкаш Хеймер-кыска сагындырган. Хеймер-кыс арнын дуглап алыр деп бодаарга, болдунмаан. Чүге дээрге кожак чок мотоциклге ушкажып пат болган. Ачазының ындыг эди бар. Аңаа чаңчыгып калган, а кожактыг мотоциклге бир дугаар олуруп турары бо. Өөрөнмээн кижиге ындыг чүве бе, дыка берге бооп-тур: маңын оожумнадыптарга, кижии бурунгаар үзөш кынныр, маңын дүргедиптерге, кижии соңгаар кедеш кынныр, ийи бут база бурунгаар чылар, ооң ужун ийи хол кезээде иштиг чоруур, бектемир, туттунар апаар. Удур каккан хат-салгын аас, думчукче киргөш, тынышты бергедедип, кижини харлыктыра бээр.

Хап-ла орган, бажыңнар, кижилер, удур келген машиналар шывараңайнып эртип-ле турган. Магазинни эрткен, ооң чанында кижилер чочак кара, хоорай черлерге пиво оочурлаан ашактар-ла. Оон кезек бажыңнар ажилдыр Култура бажыңы. Ында дээрге кижии бажы кизирт. Кино төнгөн, хамык улуг-биче кижилер тарап, дараазында сеансче кирер улус чыгып келген...

Сарыгбай нефтебаазага четкеш, ам мырыңай эң-не төп кудумчуну киргөш, дедир ээп баткан. Районнуң албан, өөредилге черлериниң колдуу-ла ында: партия райкому, райкүүс-ком, почта, школа, интернат...

Хап-ла орган. Ол кудумчунуң эки чүвези — асфальтылыг, кожакта кижиге шөлөөн олуруп, ол-бо талазын сонуургап болур. А Хеймер-кыс чүгле бурунгаар көрүп олурган. Ынчал-за-даа кайда кел чыдарын ол кайын эндээр. Комсомол райкомунуң дужунга чорда, Сарыгбай мотоциклин оожумнат-каш, сигналын ийи катап «дүүт-дүүт!» кылгаш, боду холун көдүрүп каан. Оозун бодаарга, ооң чанында бе азы иштинде бе бир-ле кижиге турган. Та кым. Хеймер-кыс көрбөөн. Интернат чаны-биле эртип чыдырда, хөй өөреникчилерниң алгырышкан үннери дыңналган:

— Хеймер-кыс!

— Ойт, маңаа дүжүп кал!

— Аа! Хеймер-кыс мотоцикл мунупкан...

Та кымнар аңаа турган, Хеймер-кыс оларже көрүмөөн, а ол бүгүнүң соонда эгенири дам барган, хорадааш, мырыңай коваш кыннып, чолаачының холундан сегирип алгаш, силгигилөөн:

— Маңаа тургузуңар! Мен дүжейн деп!!

Чолаачы тоор боор бе, база-ла хүлүмзүрөөш, «аъттың» маңын немепкеш, тууйбу заводунга чедип чоруй, ам-на Хеймер-кыстың бажыңынче углапкан.

Мотоциклди доктаадыпканда, кижиге ортузу ажып, дас-кара баштыг-даа болза, кастыктарының дүктери өлере берген, каштагар ак-даа болза, үстүг чүве дег, кыланайнып турар арынныг, семис чоон херээжен кижиге холунда хумуң, бир холунда улуг-ла ногаан хымыш тудуп алган үнүп келген. Ол болза, Хеймер-кыстың авазы. Хеймер-кыс дүже халааш, бурт-сарт бажыңынче ыңай болган.

— Даарта озалдап болбас—деп, Сарыгбай сагындырган.

— Чок, даарта-даа, кажан-даа ынаар барбас мен — деп, оозу шала доңгун харыылааш, көзүлбейн барган. Авазы элдепсинген дег, ооң соонче эдерти көрүп тура:

— Кай барып чорааны ол, бо уругнуң — деп, анаа-ла бот дугайты чугааланган, Сарыгбай ону айтырыг деп билипкен.

— Боо боолап турдувус — дээш, мотоциклинниң одун өжүрүпкен.

— Боо боолап? Ол чүү бооңарыл?

Сарыгбай хүлүмзүрген.

— Маргылдаага белеткенип турдувус. Удавас Кызылга боодалга маргылдаазы болур чүве.

— Аа! Хеймер-кыс аңаа киржир кижиге ышкажыл?

— Ийе.

— Кыс кижиге хирезинде боолаары кончуг кижиге эвеспе. Авазы безин ыңдыг чүве соонга олуруп көрбөөн кижиге-дир. Мындаа каш дижик? Үш дижик бе? Чер алдым деп келчик—деп, авазы уруун мактаан. Хумуң, хымышын салып каш, Сарыгбайны чалаан: — Чоп бажыңче кирбес сен, дунмам.

Шайдан-даа болза, ижер болгай — дээш, бажыңынче кире берген.

Демгизи амырай берген. Олар бо суурга шаг-шаандан кады чурттап келгеннер, ынчалза-даа Сарыгбай бо өг-бүлөгө кажан-даа кирип көрбээн. Бо бажыңның ээлери чоокка дээр-ле боттарының хууда борбак бажыңынга чурттап чорааннар. Ам ону ап октааш, ооң орнунда ийи аал ишти чурттаар бажың тудуп каан. Квартира улуг, кухнязын санаар болза дөрт, коридорун санаар болза беш өрээл.

Аалчы кире бергеш, өске өрээлдер-даа бакылаваан, кухняга баргаш, сандайга олурупкан. Ол өг-бүлө хөй уругларлыг. Олары-даа чок. Өгнүң баштыңы тудугжу ашак-даа чок. Кухняда кижиге сонуургаар чүү деп: чемненир стол, сандайлар, шкаф, аяк-сава. Өгнүң ээзи столга аш-чем салып, бот дугайты чугаалаттынып турган:

— Бо дарга бажың-балгатка-даа кирбес, элдеп дарга. Өске даргалар ындыг эвес, ары-шээр чок-ла боор чүве-дир.

— Аа богда, угбам, силерниң чемелээриңер чөп. Моон соңгаар аът өдээ кевирбейн тургай мен аан — дээш, Сарыгбай каттырган.

— Силерниң ада-иенер-биле канчаар эдержип чорбады-выс дээр. Қончуг эки улус болбазыкпа, хөөкүйлер. Аван суг менээ хөлчок чүве — дээш, бажың ээзи уруун кыйгырган: — Кайда бардың, уруум? Сен база чемненип ал.

Хары үнмээн. Қирген соонда, Хеймер-кыс көзүлбээн, шимээни-даа билдирбес. Хевирин бодаарга, өрээлдернин кайы бирээзинде орун бе азы диван кырында чыдыпкан.

— Ажылдан чаа келдим ийин, дуңмам. Чем кылып четтикпедим. Мыя бо-даа болза, чип көрөм — дээш, Хеймер-кыстың авазы Сарыгбайже шай сунган. Стол кырында хлеб, сайка, үс. Сарыгбай чемненип эгелээн.

— Бо кырган ам-даа келбээн-дир аа? — деп, аалчы айтырган.

— Чок, келбеди-даа. Чаа бажың дужаар бис деп туржук. Оозун доозуп чадап турлар ыйнаан.

Сарыгбай аңаа үр болбаан. Ийи аяк чылбай шай ижип-кеш, бир кестинги сайка үс-биле чаап чиггеш, бир конфета аксындыва супкан, ол-ла.

— Четтирдим — дээш, туруп келген.

— Чоп шайлавас силер.

— Ажырбас.

Үнүп чыда, Хеймер-кыска база катап сагындырган:

— Хеймер-кыс! Кайда барды моң. Көрдүң бе, даарта озалдап болбас эвеспе.

Оозу демги-ле сөстөрүн катаптаан:

— Даарта, кажан-даа мен ынаар барбас мен!

— Ынчаарга кайын боор.

— Чугаалаан мен, ол-ла.

— Күжүр дунмам, ынча диве — деп, Сарыгбай чалынган үн-биле чугаалаан: — Сен барбас болзуңза, ат болур бис, буурап дүшкенивис ол.

— Барбас мен, ол-ла — деп, Хеймер-кыс демги хевээр-ле чөрүшпүшaan.

Спорт даргазы оон ыңай сөглепки дег сөстөр тыппаан, кыстың сөстери дыңналып кээп турган, оң талакы өрээлче көрүп алгаш турган. Уругнун авазы ооң чанынга келгеш, экизи көргөн, ону деткээн.

— Кайын барбас боорлаан, баар ыйнаан. Аныяк улус маргылдаага киришпейн канчаар.

Хеймер-кыстан харыы чок. А Сарыгбай казапча кырынга үнүп келгеш, хая көрүнгеш:

— Даарта бүгү команда келир. Оон-даа өске улустар турар. Демги ийи угбайны база келдирер бис — деп чугааланган.

Чайык соонда

Тоожу

БИРГИ ЭГЕ

Кежээжиниң кызыл хүнү чайнай берди —
Херел-чыры булуттарда алдыналды.
Ажыл-иштиң аялгазы үзүктөл чок
Алаак-шынаа кырын дургаар чапты берди.

Чайгы хүн чүгүрүүнчө кирген. Ол удаткан чок барыын чүктө көгөрүп көстүп турган улуг тайганың мөккүлчөк тас бажынга барып хона каапкан. Кызыл хүннөп эгелээн. Хову-шөлдерниң, алаак-шынааларның кырынчө ооң чидиг кызыл херелдери чаптыла берген. Сериин салгын эстеп каап турган. Ынчангаш өң-баазын чечектерниң баштары сагланнадыр чайганып тургулаан. Терең ногаан сигенер база-ла шиилээн. Оларның аразында чыткан матпадактар бот-боттарын дыңнажып, үн алчып чарыштырган чүвө дег, «мат-па-дак, мат-па-дак» деп, кезек-кезек хөглүг эткилээн.

Хүн ол тайганың мөккүлчөк тас бажынга база-ла саадаваан. Чүөк артышчө чуглуп ажа берген кызыл дилги кежи бөрт дег, сүвүр-сүвүр бизеңнер артынчө ажытталы хона берген. Ам дээрниң соо кызып турган. Хүн ашкан чүктө дыдыраш-дыдыраш хураган булуттар алдын-сарыг өннүг болуп хуула бергилээн. Өлчөймаа оларны хөлчөк чарашсыган. Ынчангаш, тура дүшкөш, топтап көрүп туруп алган. «Чараштарын аа!» — деп, ол бодунга чугаалаттыган.

Дээрниң барыын талазы ам-даа кыспышаан хөвээр. «Даарта база кааң-аяс хүн болур-дур. Сиген кезеринге экиле-дир — деп, уруг өөрүп боданган.— Бо хире хүннерде олут чок ажылдавас болза хоржок. Кестинген сигени дүргөн сарааттаар. Бөгүн хоорайдан келген шефчилерни сиген кагарынчө кириер. Шыырак-даа аныяк оолдар бар чорду. Олар хол кадыры-биле сиген хап турда, ана хала чок болгайлар аан. Талдар аразының сигенин чүгле хол кадыры-биле хап болур. Тудум-даа сиген каап болбас...»

Өлчөймааның үстүү талазында алаакта сиген кестирген тракторнуң моторунуң даажы үзүктөл чок дынналып турган. Ол ындын ап бар-ла чыткан. Дек черле соксаар хире эвес. Чадаананың «Сельхозтехника» каттыжышкынындан келген Дадар-оолдуң эди изий берген ажылдап турары ол. Ооң ажылга кызымаа черле хөлчөк. Часкы тарылга үезинде ол

база бо «Щецнелиг» колхозунга дузалажып ажылдап турган деп Өлчеймаа дыңнаан. Ол ынчан-на хамык улусту кайгаткаш барган. Амыр-дыжын-даа сагынмайн, ажылдап турган. Колхозтуң механизатор оолдарын ында-ла ашкан. Ам база-ла ол канчаар ажылдаарыл деп чүвени көргүзүп эгелээн.

«Бистиң механизатор оолдарывыстың чамдыызы Дадар-оол дег быжыг сагылга-чурумнуг, биче сеткилдиг болза эки-ле-дир ийин» деп, уруг боданган. Серийн салгын база катап эстеп келгеш, уругнуң борбак хүрең арнын хоюннадыр суйбап эрткен.

Өлчеймаа эртен кылыр ажылын бодап чорааш, сигенчилерниң бөкпек-бөкпек бора талдар аразында одаанга чеде кылаштап келгенин безин эскербейн барган. Одаг ышталып турган. Ооң ыжы хүндүскү дег өрү алзы көдүрүлбээн. Ол хемни куду шөйлүп бадып турган. Дагыр-Шеминиң кылаң кара суу ындыг-ла ырак эвесте кыңгырткайнып бадып чыткан.

Уруг дыңнаарга, одагда улустуң омак-хөглүү, каткы-ит-кизи хөлчөк болган. Демир хуун, хымыш-даа каңгыраар. Повар Чечен: «Эчигей!» — деп алгыра каапкаш, тадыладыр каттыргылаар-даа. Анай-оолдуң адыг дег, көргүрээш үнү дендеп турган. Механик Эзир-оолдуң: «Күжүр эрни, кайгал чүвени, тудуп алгаш, черле салба, оол!» — дээн дыйылааш үнү-даа дыңналыр. Уруг өг дег бора талдың салбакталган чиирбейиниң аразы-биле эрткеш, одагның мырыңай кырынга келген. Анай-оол дээрге демир-хуунда суг тудуп алган. Чеченни одагны долгандыр сывыртаан турган. Чеченниң ак хөйлеци көк мөөн. Анай-оолдуң арны-бажы база суг.

— Чүү кончуг кыс боор, эштерим! Кижини кырынче суг чажып, ол чүзүл? — деп, Анай-оол чугаалап чоруй, одаг чанында төжекке барып, сандайланып олуруп алган.

— Ойт, бодуң эгеледин чоп, күжүрнү сени-даа, ыргак сээк дег ыңгайнып чүзүл? — деп, дузалакчы повар хөрээ өгденейнип, хөөрээн турган.

— Ам база бе? — дээш, Анай-оол мегелеп дап берген. Уруг чоргаары хөлчөк көрүп турган.

Одагда улус чоорту оожургай берген. Өлчеймаа суксааш, аякта кудуп алган шайын таалай берген аартап орган.

— Көзөрлээр силер бе, кыстар? — деп, Анай-оол алгырып үнген. Ол хөйлециниң карманындан азыглары элээнинден пат-ла чемирээрип калган эрги көзөр уштуп эккелген.

— Ол чүзүл бо оолдуң!.. Ажылдаан улус чедип келгей, оларны чемгергей бис, хамык шефчилер база келген-дир. Чемни багай хайындырар болза, ындыг чованчыг чүве кайда боор — деп, Чечен чүвениң шынын чугаалаан.

— Кортууң ховаган-на-дыр але! — дээш, Анай-оол көргү-редир каттырган.

Оон ыңай Чечен биле Сержинмааның кайызы-даа чүве ыттаван. Бирээзи аяк-шынаан чугган, бирээзи картофель карттаан.

— Сээң черле чайлыңны але, Анай-оол? — деп, Өлчеймаа чугаалаан.— Чүге эрте чедип келириң ол?

— Ажылдап кааптым, агроном. Өрү булуңнуң медезин дөгөрезин кестирип кагдым. Оон артык канчаар ажылдаар мен?..

— Өске өөрүң ам-даа келбээн ышкажыл. Дуу ол хоорайдан келген Дадар-оолду көрбөс сен бе? Ооң тракторунун даажын дыңна даан, ол сигенни ам-даа кестирип турар-дыр.

— Ол дээрге шефтеп, биске дуза көргүзүп келген кижидир — дээш, Анай-оол корзагар диштерин көзүлдүр хүлүмзүрүп каан. Хорадааны ол ийик бе, ооң арны үрүп каан сыңый дег апаргаш, кастыктары кыза хона берген.

— Ыянчыңны моң, Анай-оол! Колхозтуң тракторизи кижини, сен харын орай кежээге чедир ажылдаар ужурлуг сен. Шефтеп, дуза көргүзүп келген улус сенден харын бир дугаарында үлегер алыр ужурлуг эвес чүве бе?

Анай-оол ыт чок, сапык идиктериниң баштарынче кайгап алгаш орган.

Чонаада-ла чүве ыттавас механик Эзир-оол шагар-оыт тудуп алган чүве дег, шыжыңайнып үнген:

— Дадар-оол болза хөй акша сүрүп келген кижидир. Ынчангаш ооң ынчаар шырбайып турары-даа чөп. Ол ам удуур уйгузун-даа уттуп алза хөңнү-ле.

— Ындыг-ындыг харын. Акша дээнде ол ак саргыдан-даа дора болза хөңнү-ле — дээш, Анай-оол көргүредир каттырган.— Амытан деп чүве кажар-ла боор чүве-дир ийин...

Өлчеймаа кайгап-ла калган. Хейде-ле боду човап калган. Чүве чугаалаар дээш, сөс безин тыппайн барган. «Чүү кончуг улус боор. Ындыг чүве кижиниң сагыжыңга канчап кирер чүвөл? — дээн бодалы-биле чугаалаан:

— Ол чүңөр чүвөл, Эзир-оол акый?.. Ак сеткилдиг ажылчын кижини. Дадар-оолду, канчап ынчаар куду көөр, хөмө таварыыр силер. Ол дег сагылга-чурумнуг, ажыл дээнде кызымак кижини кайда боор. Ажылдап алган кижини акша-төгөрүн албайн канчаар. Анай-оол чүге ынчаар ажылдап шыдавазыл? Ооң улустан тудуп калган чүвези чүл? Чок! Механизатор мергежилдиг-дир. Каң-кадык ышкажыл.

— Дадар-оолдун ажылдаар черинде шалыңы база чүс хуу чоруп турар болгай — деп, Эзир-оол мойнун долгап чугаалаан.— Маңаа ажылдап алган акшазын база алыр-дыр. Ол кыспас болза, кым кызып ажылдаарыл? Ана тел иелиг хураган-биле дөмей эр-дир он...

— Силер көзүлдүр-ле чазып, ак чүгүрүп, шын эвес чүвени чугаалап тур силер, Эзир-оол Оюнович — деп, Өлчеймаа

удурланып үнгөн.—Механизаторларны сургап, оларны ажыл-ишчи мөзү-шынарга өөредир кижиге тургап, дедир теңий бердиңер. Чүнү чугаалап турарыңарны эки боданып алыңар. Мындыг хөөн-биле көрүп чорааш-ла кадыр элден ажыр база берип болур силер. Бир эвес силерни өске улус дыңнаар чүве болза, ыянчыг, чаржынчыг чүве-дир оң...

— Механик чүвениң хөлүн чазар эвес — деп, Анай-оол пашта ажа хөөрөп орар сүт ышкаш, көдүрлүп орган.— Мени-даа акша-төгөрик-биле ынчаар хандыраар болза, боостаже борбак чем-даа ажыраарын уттуптар ийик мен.

— Ойт, ойт! Чүнү чулчуруп орарың ол, Анай-оол? — деп, Чечен алгырып үнгөн.— Чалгааң кончуг ышкажыгай, чүве болза-ла чечек бажыңга ээртиңген ховаган дег, одаг долганган турар ийик сен. Кижиге хирезин миннир болбазыкпе.

— Одагже халып турунда, өдекче чүткүүр чаа төрээни бызаалыг инек-биле дөмей-ле сен ала? — дээш, Сержинмаа ооң арнынче кайгап, бар-ла шаа-биле ону шоодуп каттырган.

Одагда улус шупту чир-шоң дүшкөн. Механик Эзир-оол ыт чок туруп алгаш, «бо-даа кижиге чугаалажып бүтпээн уруглар-дыр, ам мээң кырымга келир болар» дээн бодалы-биле талдар аразынче кирип каан. «Сен утканда, мен сагынганда болгай аан» дээнзиг, ол Өлчеймааже кылчаш кылдыр хая көргөн. Анай-оол шыкче кирип шаап каан өргөн ышкаш, шимчээр харык чок апарган орган. Ол хейде-ле чушкуузун дырбаан.

— Чемиңер кандыг-дыр, уруглар? — деп, Өлчеймаа айтырган.— Эртең складтан эът, сметанадан немең үндүрүп алыңар. Ажылдап турар улустуң аъш-чеми шынарлыг, амданныг, чаагай болур ужурлуг.

Чечен пажының адаан чүшкүрө иткеш:

— Чемивис шору. Эртең суурже Сержинмааны чорудар-дыр ийин.

Өлчеймаа поварлар-биле байырлашкаш, суурже чадаг базыпкан. Ол суурнун адаккы бажыңнарының чанынга кээп турда, карангы имир дүжүп келген. Кудумчуларның сайгыл-гааннары чайыңнандыр хып, чырып турган. Бажыңнарның чырык соңгалары хостуг, шөлзөн болгаш хөглүг көстүгүлээр.

Ол суурнун улуг кудумчузун өрү алзы өскеп орда, бухгалтер эжи Момай бо уткуй келген.

— Кайың тура кылаштадың, эжим? — деп, ол хөглүг айтырган.

— Куду шыкта сиген бригадазыңга чордум, эжим. Хөй шефчилер келген, оларның кылыр ажылын айтып берип чордум.

— Бо кежээ танцы болур-дур. Ойнаар сен бе?

— Чайым чогулу, Момай.

— Үргүлчү-ле чайың чок боор аттыг кижиге-дир сен ала?

— Чаа ажылдап эгелээн болгаш, ам-даа шуудап шыда-
вайн тур мен, эжим.

Ийи уруг холдарындан тутчупкаш, чаңгыс черге бир бөөл-
денгеш, салдынышкан олчаан-на каттырышпышаан, тарай
кылаштажы бергилээн.

Өлчеймаа бажыңыга келирге, авазы эргин аксында чада
кырында орган.

— Чол кончуг читтин, уруум? Сени манагзынып олурдум
ышкажыл — деп, Хорлуу кадай чугаалап чоруй, бажыңынче
кире халааш, суугузунда көзүн демир кыскажы-биле кызаң-
надыр чүшкүргүлээн.

— Шаам-на ол болду, авай. Сиген бригадазы чордум —
дээш, ол сапыктарын уштуп, чөргешкилерин салгынга кевир
аскылап каан.

Ава столга ажын-чемин делгей каапкан. Уруг картошка-
лап хаарган эьдин чип алгаш, бир аяк сүттү тын тынмайн,
токкуладыр пактай каапкан.

— Сээн ажылың-даа эр кижиге тааржыр ажыл-дыр ийин,
уруум — деп, ава чугаалаан. — Бодунга халалың көрөм?
Үргүлчү сапык идик кедип алгаш чоруур-дур сен. Чамдыкта
сээң кеткен хевиң бо тракторист оолдар-биле дөмей болур-
дур. Ол мензин, үске та каяа боражып алыр кижин сен?

— Ында багай чүү боор, авай. Ажылчын кижин кандыг-
даа хепти кедип алгаш чораай-ла. Мен агроном кижин дир
мен. Херек апарганда, тракторну-даа башкарып мунар ужур-
луг мен. Ажылымга ынак мен, ынчангаш бодумну эң-не аас-
кежиктиг кижин кылдыр санап чоруур мен.

— Аа богда! Ындыг амыр-дыш чок чүвени кандыг ажы-
лым дээрил? Эртең сыгыр даң бажында чоруур, кежээ бо-
дур сен, кара дүне элейтип келир. Кижин дыштаныр дыштыг
чүве ыйнаан. Чүү адам өй-чижек чок ажылыл?..

— Ам амыр-дыш бодаар хире эвес үе-дир, авай. Сиген ке-
зилдези чоруп турар ышкажыл. Хамык малывыска хөй сиген,
ногаан будук-бүрү белеткеп албас болзувусса, кыжын олар
чүнү чирил?

— Кадай кижин ону база бодап-ла олар-дыр мен, уруум —
дээш, ава узун даназыңга таакпызын тип, кыпсып тырта
берген. Оон даназың шыйыладыр соргулаан. Оон доора-
хээре ханы сыгырлар кежир чыткылапкан арын-шырайы
арай-ла шириин көзүлгөн. Иениң хүргүл карактары кандыг-
бир бодалга алыскан чүве дег, оожум көзүлгөн.

Өлчеймаа авазының шыкта кулча бажы дег, көк бажын
эвилең-ээлдек сыйбай туткулаан.

— Ажырбас, авай. Мени дээш сагыш чогава. Колхозум
мени өөредип алды. Ынчангаш мен шыдаар шаам-биле кы-
зып ажылдаар ужурлуг мен. Улус караанга канчап чалгаа-
шүшпөң бооп көстүрүл? Комсомолчу кижин өскелерге үлегер-

чижээн көргүзөр болгай. Бодуң безин «эрес-кежээ чор» деп үргүлчү чагыыр ышкажың кай.

Ава таакпызының хүлүн суугу кыдынга дүжүр каккылааш, аякка шай кудуп, оозун стол кырынга секпередир салып алган. Өрээл ишти шыпшың. Эжик ажык болгаш, даштын чыткылаан инектерниң кегженири, думчуктары шүжүлешкени дыңналыр. Оон клубтан баян үнү дыңналып келген. Оон база эжни ажык турган боор оң, ында кыстар ырлажырга, тааланчы-биле дыңналып келген:

Чеди чүзүн чечек үнген
Сериин делгем шынаам чараш.
Ажыл-ишчи ады үнген
Агай-карам арны чазык.
Сыгырга куш эдиң турар
Шыпшың дүңнүң магаданчың.
Сыгыт, ырың аян туткан
Чыңдыр карам омак-хөглүүң.

Өлчеймаа анаа-ла хөрээн өгдеш кылдыр улуг тынган. Ава аякта шайын иже каапкаш, чугаалаан:

— Кара кадайның Карамаазы эрткен чылын өөредилгезин доозуп, башкы болуп чедип келди. Ол уругнуң ам тамчытыг, чыргалдыг деп чүвезин көрөм. Артында өглүг-баштыг. Ол оол база башкы чүве-дир. Оларның кайызы-даа ам өөңдө чырган олулар-дыр. Чайын олар уруг-дарыг өөредир эвес. Чүгле сен-не амыр-дыш чок кижидир сен, уруум. Сени башкы азы эмчи сургуулунга өөренип ал деп аайлыг кызыттым бе? Уруумну бо колхоз даргазы Настык бажын төөредир көгүдүп кааптады бе. Ам оода өгленип-баштанып ап көрөм, Өлчей. Кижиди сээң суксун-сугадың-даа ишкей, чүгээр чорааш, уруг-дарың-даа азыражып бергей.

— Кандыг-даа ажыл дөмей, авай. Мээң ажылым дег эки ажыл кайда боор. Тараа тарып, ону өстүрүп чорууру дег буянын кижиди кайын турар. Уруунга харын чоргаарланып чор, авай.

Ава база улуг тынган. Оон уруунче көргөш, чугаалаан:

— Ам оода клубка барып, үе-черген-биле кады ойнап-хөглөп көрөм. Мээң чанымга чүнү-ле мынчап, бодаганын кадарган теңе дег, бууга берген орап сен, уруум.

— Эртен эрте турар, мен, авай. Дыштанып албас болзумза хоржок — дээш, Өлчеймаа удурунга белеткени берген.

ИЙГИ ЭГЕ

Самдар өгнү сөөртүп алгаш, ой-чик кезип,
Сагыш-сеткил адырык бооп, түрөп чорбас,
Сайгылгаанның бажын тудуп, байлак чурттаан
Чаңгыс демнит колхозчу-ла чонумайны.

Чөөн чүктөн чоорту мөңгүннелдир хаяалап орза-орза, дан адып, чер кыры чырып келген. Эртенги сериин салгын хемни куду чыварлай аарак эстеп турган. Сарыг-Сал ирей черле эртежи. Ол дашкаар үнө халып келгеш, арыг агаарны харамдыгып тынып, бир кезек өрү-куду көрүп турган. «Шеңнелиг» колхозтун суурунун улам-на улгадып бар чыдарынга ол өөрээн. Доора-даа, узун-даа дургаар шөйлүп чоруткан чаа кудумчулар чылдың-на немежип турар апарган. Колхозтун клувун тууйбу-биле ийи каът кылдыр туткан. Чаа орту-мак школаны энир чылын ажыткан. Ажыглалга кирип турар чаа чуртталга бажыңнары чаңгыс хепке кутканы-биле бир дөмей, шупту делгем, чырык, ийи-ийи өрээлдерлиг. Ооң чудуктарын пилорамага чаңгыс аай дөрбелчин кылдыр дилдирип каан.

«Шеңнелиг» колхозун үндезилеп тургускан, ону бир дугаар даргалаан кижини Сарыг-Сал ирей боду ол. Ону ол чоргаарал-биле сактып, бодап чоруур. Колхоз баштай тургустунуп турда, берге-ле турган. Ынчан машина-трактор деп чүве бар эвес. Аът-шары кожуп алгаш, чер андарар, тараа тарыыр. Күзүн тараа быжа бээрге, ону хол кадыры-биле кезип, сноптай баглаар. Ооң соонда аът-шары кожуп алгаш, оларны киискинни долгандыр сывырып тургаш, тарааны бастырып, хүндүскү, эртенги салгын-сырынга ону хайып, арыглап алыр.

Баштай колхоз дөргөн хире өрегеден тургустунган. Ийи чүс хире баш ак-кара ийи кодан хойлуг, бежен ажыг саар инектиг, дөргөн хире аъттыг турган.

Баштайгы үеде хуу өнчүзүрек ийи-чаңгыс кижилер колхозчу чаа амыдыралга бүзүрөвөс турган болгаш, уруг-дарыы безин колхозка кирер дээрге, ынатпайн турган. Чаа амыдыралдың ужур-утказын орта хандыр билбейн турган тенек оолдар болгаш кыстар мынчаар ырлажып тургулаан:

Колхоз аъдын аъдым дээр бе
Холу аскак, чарны чаараан.
Колхоз уруун эжим дээр бе
Холу хорлап, ажил кылган.

Дагыр-Шеминиң кылаң кара суу кыш, чай дивейн, кыңгырткайнып бадып чыткан. Ооң эриктеринде чодураалар та чеже катап салбакталып, саглаңнадыр чечектелген чүве. Бирээзи өскезинге дөмейлешпес чылдар шуужуп эртип турган. «Шеңнелиг» колхозу бут кырынга быжыгып туруп алгаш, чоорту-ла бурунгаарлап, хөгжүп эгелээн. Ооң ховуларынга чер чарган, тараа тараан тракторлар көстүп келген. Чүөк сөөртүр машиналар база бар апарган.

Чаа колхозчу амыдыралды мактап, магадавас кижини барык-ла чок болу берген. Улус шупту колхозче сөктүп кирип

эгелээн. «Шеннелиг» колхозунуң дугайында аныяктарның ырызы безин чаа уткалыг, чаа хевирлиг болуп, кижилерниң кичээнгейин ала-чайгаар-ла хаара тудуп турар болу берген:

Сеткил-чүрээм туткан ынаам
«Шеннелигнин» колхозунда,
Тракторун тыртып, салып,
Тараа тарып туру-ла боор.

«Шеннелигнин» колхозунга
Кежигүн бооп кириксээр мен.
Хеймер кара кулугурга
Чедип барып, дужуксаар мен.

«Шеннелиг» колхозу ам районга шыырак ажыл-агыйның бирээзи апарган. Ооң мал-маганы-даа өскөн, тараа-быдаазының шөлү-даа улгаткан, машина-техниказы-даа көвүдээн. Сарыг-Сал ирей ол бүгүнү бодап келгеш өөрүп, хүлүмзүрүп каапкан.

Ол сери кырында чыткан эрги кадыырын тудуп алгаш, ону кыңгырадыр шалый туткулаан. Ол-ла болган. Көдээ суур ооң ол медээзин манап турган чүве дег, оон-моон дойлуп-ла үнген. Машина, тракторлар өрү-куду маңнажып эгелээн. Колхозчулар ажылдаар дээш, ыңай-бээр шуужуп-ла турган.

Өлчеймаа тура халаан олчаан Сарыг-Сал ирейге маңнап келген.

— Эки-и, кырган-ачай! Кадыыңар кандыг-дыр?

— Шору-шору мен, уруум. Че, кайнаар маңнаарың ол аан?— деп, кырган ооң мендизинге харыылап чугаалаан.— Ачаң аржаандан келген бе?

— Ам-даа келбээн, кырган-ачай. Ынчангаш силерден улуг дуза дилеп келдим.

Ол чазык-чаагай хүлүмзүрүп каан. Ооң орлан-шооваалаң карактарының отчугажы кыптыгып турган.

— Дуза дилеп келген кижиден канчап чажам дээр мен. Хоржок мен дээр болзумза, кырган-ачамның-даа кончуун деп, сөөлүндө барып сеткилин хомудаар ыйнаан, кызым. Сенээ чүнүң-биле дузалап болур ирги мен?

— Хоорайдан шефчилер келди. Оларга хол кадыыры-биле сиген кактырар дээш. Он шаа хире кадыырдан сыптап, таптап берип болур силер бе?

— Ында чүү боор, кызым. Арай деп колхоз ажылынга дузалажып келген улустуң күжүн ылап ажыглаар болгай. Кадыырларын ынчаш дораан эккеп каг шинме.

— Амырадым аа, кырган-ачай. Ынчаш дораан эккээр бис — дээш, Өлчеймаа контораже ыңай болган.

Сарыг-Сал ирей Өлчеймааның соонче көрүп алгаш, туруп калган. «Бызаң ашактың бо уруу шору-ла кижилерниң болуп-тур ийин. Сургуул дооскаш келге-ле, ай-даа четпээн болгай. Ол хи-

резинде ажыл-иш башкарып турарының сагынгырын көрбес силер бе — деп, ол өөрүп боданган.— Мырыңай чоокта чаала бичии чүве болбазыкпе. Балыктаан оолдар эдерип, ос чушкуп, хүнге хүрере берген халып чоруур-ла чүве болгай. Ам шуут кыс болган-дыр. Кижиге өзер, кидис шөйлүр деп чүве олдур ийин. Амгы үениң ажы-төлү бо хире эртем-билиглиг, ажыл-ишчи мөзү-шынарлыг-дыр.

Шаанда болза ол хире уруглар мындыг улуг ажыл башкараар хамаанчок, каш борбак хой, өшкүзүнүң санын безин четче билбес, кижиге арнынче чиге көрүп албас, арнын чажыраар, думчуун дуглаар — аргажок пөрүк болгай...»

Эртенги хүн улуг-ла сарыг хола паш дег апарган, чоорту бедип үнүп орган. Ооң алдын-сарыг херелдери алаак-шынааларның, хову-шөлдерниң, Дагыр-Шеминиң унунда борбак-борбак арыгларның кырынче чаптыла берген. Оңт-сигенде шалың мөндүңейнип, кылаңайнып чыткылаан. Арыгның куштары аян тудуп ырлажып эгелээн. Суурнуң үстүү талазында кызыл-кызыл дыттарлыг арыгда бора хектер чарыштырып тургулаан. Сарыг-Сал ирей оларның үнүн дыңнаарга, бир таалаңчыг болган. Аң турлаам, кижиге чуртум дээр-ле болгай. Ынчангаш аңаа өскен-төрээн чери Дагыр-Шемиге чүден үнелиг, эргим болуп көзүлгөн.

Сарыг-Сал ирей ам назылап кыраан. Ынчалза-даа ында хомудал чок. Аныяк шаандан эгелээш, мынча назылап кырыгыже чедир ол чоннуң ажыл-херээн ак сеткилдиг, карак кызыл кылып келген. Чоннуң улуг хүндүткелин чедип ап-даа чораан. Ооң хөрээнде чазактың дээди хавыязы Ленин орден чайнап чоруур. Нам болгаш чазак, Төрээн чурт ооң эрешудургу күш-ажылын ынчаар бедик үнелээн. Ынчангаш ол бодун эң аас-кежиктиг кижиге кылдыр санап чоруур. Ооң оозу чөптүг.

Хүн дүш чоокшулап бар чыткан. Сарыг-Сал ирей Өлчеймааның эккеп берген кадырларын шуптузун сыптааш, ам оларны таптап доозуп орган. Ол бажыңының чанында хөлгелиг сериин сери иштинге шуудай берген ажылдап орган. Колхоз даргазы Настык Сүрүнөвич ооң чанынга кылаштап кээрге, ол ам-на бажын көдүрүп келген.

— Үүле бүтсүн, Күдерек Чашпан-оолович!— деп, дарга мендилээн.

— Чорук-ла чогузун!

— Кырган ам дарганнап кирипкен ышказыл?

— Ындыг ийин, дарга. Сиген кагар дээш шефчилер келген чүве дидир. Бо кадырларны оларга бээр. Ынчангаш Өлчеймааның чагыын күүседип оарарым бо-дур ийин. Чаа, дарганың ажыл-херээ чогуп-ла тур ыйнаан?— дээш, ол арнының быйыргын дерин аржыылы-биле чодуп, хөрээн алгыткан.

— Ажыл-херек эки ийин, кырган.

— Ындыг-ла болза эки харын.

Дарга «Беломорун» ужулгаш, ону Сарыг-Сал ирейже сунган, боду база бирээни чырыктай каапкаш, одун шап, папирозун кыпсып ап, бургурадыр сора берген.

Ийи кижиниң ыды читкен. Кайызы-даа бодунуң бода-лынга алыскан. Дарга кырганның шаараш дүктерлиг көк бажынче кайгап, «Бо чылын каракка көзүлдүр-ле кырып эгеледин — деп, ол боданган.— Назы-хар деп чүве ол-дур ийин».

Сарыг-Сал ирей сөөлгү каш хонуктарда сагыш аарып бодап орган чүвезин ам-на эптиг үе ажыглап, тө каап дүжүргөн:

— Бо чылын бистиң колхозта сиген кезилдезиниң ажылы дыка-ла озал чоруп-тур аа, дарга?

Колхоз даргазы кызыл-даван изиг көс базыпкан чүве дег, атпаш кынгаш, сыгыр карактары херлип кээп, кырганның арнынче үзе кайгавышаан, айтырган:

— Ол чүнер боор? Кым ынча дидир, кырган?

— Кым деп чүнер боор, дарга? Карактыг киж и мен база көрүп орар-дыр мен. Бо суурнуң чону шуут шөлээзирээн, сиген сагыжынга-даа кирер хире эвес. Эрткен чылын мынчан хамык улус дөгерези сиген кезип турду. Өг-бүле бурузу сиген кезер хуваалда планныг турган болгай. Мен бо кадай-биле иелээн безин беш тонна сигенни кезип дужаадывыс.

— Ынча дээрге кайын боор, Күдерек Чашпан-оолович. Тракторлар-биле сигенни кестирип турар-дыр бис — деп, дарга арны өрт дег, кызып чугаалаан.— Машина-техника ам бисте четчир-дир.

— Бо чылын изиг, каан-халыын чыл болуп турар-дыр. Ынчангаш сиген эвээш үнген. Улуска хол кадыыры-биле кайыын-даа болза сигенни кактырар херек. Бо суурнуң ажыл чок кижилерин дүрген хөделдирер ийин, Настык Сүрүңо-вич — дээш, кырган таакпызының ыжын хандыр-хандыр киир соргулаан.

— Суурда кымнар ажыл чогул?..

— Дуу ол Кончук бар-дыр, ону киж и көөрге, үргүлчү-ле сыырткыыш тудуп алган хемче кылаштап кирип чыдарыл, дарга?

— О-о! Ол мээң колхозчум эвес-тир... Кончук рабкооптун таңнылы ышкакыгай, ооң меңээ дыргак-даа каразы хире хамаарылгазы чок.

— Ол кыжын колхозтан саваң, сиген дилеп сөөрткен турар ийик.

— Оозу шын-на харын. Ынчалза-даа мен ынавас кижилерни сиген кезиңер деп албадап шыдавас мен.

— Силер улусту сургаар, бүзүредир ужурлуг силер, дарга.

Маргышкан ийи киж и бургурадыр таакпылаарынга өй-

лешкен. Тунааргай изни дендеп бар-ла чыткан. Сарыг-Сал ирейниң кастыктарының дамырлары кырлаңайнып көстүп орган. Колхоз даргазы бирде херим ажылдыр көрүп каап, бирде папирозун бургуралдыр соруп каап орган.

— Кырган кижии хей-ле херек чок черге сагышсырап олу-рар-дыр силер ийин, Күдерек Чашпан-оолович. Колхозтун ажыл-херээн удуртуп-баштап турар кижилер бар-ла бол-гай — дээш, дарга кылаштап чоруй барган.

Сарыг-Сал ирей колхоз даргазының соонче көрүп олуруп калган. Ол хамыкты хайныктыр боданган: «Настык Сүрүңо-вич ажылынга кызымак кижии турду. Ооң эртем-билии-даа шыырак. Ол совет партия школазын доозуп алгаш, мени со-луп, даргалап чедип келбедиве. Негелделиг-даа ажылдап тур-ду. «Шеңнелиг» колхозу хөгжүп, районнун мурнакчы колхоз-тарының бирээзи апарды. Кижиниң ак сеткилдиг кылган ажылын канчап хөмүрээртир базар боор?

Ам бо чылын колхоз көзүлдүр-ле кудургайлап эгеледи. Часкы тарылганы арай боорда доостувус. Ам сиген кезил-дезиниң талазы-биле хамыктың соонда чоржаң аъттыг кижии дег, элечейнип ор бис. Бо дарга та чүнү бодап, көрүп турар кижии. Ээ, чүү дээрил аан, хоомай болуп тур!..»

Ашактың кадайы Хажытмаа чаа хайындырган шайын хү-рең хөнээнге кудуп алгаш, кылаштап келгеш:

— Колхозун даргазы-биле ам база сөс каржып алдың бе, ашак? — дээн.

— Ам канчаар мен — дээш, ол арнының дерин чоттун-ган. — Шынын сөглээн кижиге кижии өштүг, шывык туткан кижиге ызырар ыт өштүг дээр ийикпе моң?..

— Кырган кижии анаа-ла орбас-тыр сен ийин, Настык дар-га чазып турар болза, ооң үстүнде турар даргалар ону би-лип-ле тургай. Электен кижии даг көрбейн, эдээн азынмас, суг көрбейн, идиин ужулбас чоор.

— Аа, богда сени-даа! Киришпеске киришпейн, хирлиг хо-луң пашче сукпайн көрем, кадай. Мээң бо буураарган көк бажым амдызында чүвениң хөлүн часпайн турар.

Ашак-кадай ынчаар маргыжып орда, бажың чанынга чүк машиназы маңнап келген. Ооң кабинасында Өлчеймаа олурган. Ол чугаа чок, кадырлар алыр дээш келген.

ҮШКҮ ЭГЕ

Ажыл-ишке кызымактын
Арны безин чазык-чаагай.
Чону-биле хөделгештин
Чогуң күзел-соруун чедер.

Дадар-оол колхозтун машина-трактор мастерскаязынга эртези кончуг халып келген. Ол херим иштин бир кезек эр-гилдир көрүп турган. Элеш-караш дээр-даа чүве чок.

— Э-эй, кым барыл!— деп, ол алгырган-даа. Аңаа кым-даа харыылаваан. Чүгле бора-хөкпештер диг кылдыр хоя берген. Мастерская артында чагыга орган дээлдиген база дээрже далбайтыр ужуп үнүп каан.

Дадар-оол дүүн кежээ тракторун тургузуп каан черинге кылаштап келген. Трактору турган черинде чок. Ам канчаар, ол механикти манааш олурупкан.

Чартык шак хире үе эрткен. Механик-даа, механизаторлар-даа сураг-ла сураг. Хүн хөөрөп үнүп-ле орган. Чоорту-ла изип келген. Ымыраа-сээк-даа ыңай-бээр ыңайнып ужуп, имиңейнип-ле үнген. «Көк дүш чедер деп барды. Мынчага чедир ажылче үнмес чүү кончуг улус боор? Үе-шаг манаар эвес, сиген кезилдези ат болду-ла. Колхозтуң дарга-бошкалары чүнү көрүп турар чүве ирги?» деп, Дадар-оол шаанга киир боданган.

Бир шак хире болганда, механик бо элейтип келген.

— Мастерскаяда таңныылдай бердиң бе, оол?— дээш, ол шооткан хевирлиг каттырган.

— Таңныылдай-даа берген болгай-ла мен. Ында багай чүү деп? Чүге каттырар силер?— дээш, ол механиктиң арнынче ширин көргөн.— Аттыг-ла уйгужу даргалар-дыр силер ала? Чуургалар чазылдыр баскан дагаа-биле дөмей улус эвес силер бе, чымчак орун-дөжек тургуспас-тыр аа?

— Аксың тырт, оол! Аныяк кижини ыңдыг ааспырак болбас чоор — дээш, Эзир-оол мастерскаяже чайганы аарак кылаштап кире берген.

Механиктин шоолуг чүве ыттавас, турамыккай чанын Дадар-оол мындаа-ла эскерген. Механизаторлар оон кандыг-бир чүве айтырарга, оон ыды чиде берген туруп-туруп, оон арны саргара хона бергеш, хөрөктөп, харыы-буруу чокка-ла хөмө таварып кааптар болган. Дадар-оол механиктиң соон ызырты кирген.

— Чүл, оол? Менде чоп чавана дег чыпшына бердиң?

— Мээң дүүн эккеп тургузуп каан тракторум канчап барган чоор, Эзир-оол Оюнович?

Эзир-оол чүнү-даа ыттавайн, хаваан дүүп алгаш турган. Оон ыт чок дедир үнүп каан.

— Мен силерден чүве айтырдым, дыңнадыңар бе, механик?

Эзир-оол олче кылчаш кылдыр көрнүп келгеш:

— Ол сээң тракторуң эвес, а колхозтуң трактору-дур, билдиң бе!— деп хөрөктөнгөн.

— Шын-дыр, колхозтуу-дур. Ол тракторга мен ажылдап турдум. Ынчангаш түр-даа када болза, мен ону мойнум-биле харыылаар болгай мен.

— Ол тракторну мен тайгадан манзы сөөртүр дээн кижиге берипкен мен. Суур бажында колхоз даргазының чаа

тудуп турар бажынын көрбөдүң бе? Ол манзы-биле ону долгандыр херимнээр дээн чүвө.

Колхоз даргазының эрги бажыны-биле кожа база бир бажынны тудуп турарын Дадар-оол шынап-ла көргөн. Ында колхозтуң тудугжуларының хөй кезии ажылдап турган. Олар сыр дан бажындан эгелээш, кежээге чедир ажылдаар. Дарганың далаштырып турганы-ла ындыг боор оң.

Суурга «колхоз даргазы оглун өглээр дээн-дир» деп чугаа тараандан бээр ай ашкан. Кижил билбес чүвө чок, дарга оглун ол чаа бажыңга чурттадыр.

— Силерниң бо колхозта ёзу-чурум ындыг чүвө-дир аа, Эзир-оол Оюнович — деп, Дадар-оол ам-на шугулдап чугаалаан. — Колхозтуң машина-техниказын туралаан-на кижил мунуп, шаап, кара туразында ажыглап турар. Өске черлерде ындыг эвес болгай.

— Чуурга кушту өөрөтпес чоор, оол, ону билип ал. Шыданмайын турар кижил болзунза, дуу ол тракторну ап алгаш, дүргөн барып ажылда — деп, Эзир-оол алгыра аарак чугаалаан.

Дадар-оол механиктиң айыткан тракторун барып көргөн. Ында сизген кезер кара чаңгыс машина кожуп каан турган.

— Кара чаңгыс машина-биле канчап сизген кестирер кижил мен. Маңаа ынчаар ойнаар дээш келбээн мен.

Эзир-оол ооң чаныңга кылаштап келгеш, өл баг дег чымчай берип, көгүткен:

— Оон ыңай машина чок чүвө-дир.

— Сизген кезер машиналарыңар канчап барганыл?

— Чамдыызы үрелик-дир. Септеттинген машиналарны бригадаларже чорудупкан.

— Мен мынчаар ажылдап шыдавас мен.

Эзир-оол олче хыйыртай аарак көргөш, кылаштап чоруй барган.

— Колхоз даргазыңга баар мен. Дыңнадың бе?! — деп, Дадар-оол ооң соондан алгырган.

— Бодуң бил!..

Дадар-оол контораже ыңай болган. Ол контора аксыңга кээрге, ында колхозчулар-ла хөй болган. Бир-бир бодап көөрге, даштын хурал-суглаа-даа болган чүвө ышкаш. Олар шунту-ла бургурадыр таакпылаан, аразында хөглүү кончуг чугаалашкан тургулаан. Дадар-оол оларны база кайган ханмаан. Көк дүш болгуже чедир ынча хөй кижил чүгө ажылдавайн турарыл?

Ол колхоз даргазының өрээлиниң эжинге келген. Дарганың телефон-биле чугаалашканы дыңналган:

— Сизген кезилдези шымбай чоруп тур, дарга...

Дадар-оол дарганың эжин ажыда тыртыпкан. Өрээл ишти таакпы ыжындан туманналчак, дыкпыш бооп көзүлген.

Ында улус та канчап шыдажып олар чүве. Дарганың баарында орган колхозчулар база таакпылаан органнар.

Колхоз даргазы Дадар-оолду көрүп кааш, даштыгаа мана дээнзиг холун чаңгаан. Оол ызырты манааш турупкан. Даргага орган колхозчулар ийилеп-чангыстап үнүп-ле турганнар. Сөөлгү колхозчу үнүп орда, дарга ооң соондан бо үнүп орган.

Дадар-оол уткуштур кылаштай бергеш:

— Силерде херектиг чор мен, дарга — дээн.

— Адыр-адыр, дом. Далажып тур мен — дээш, ол эрте халаан. Ол дашкаар үнген олчаан машиназынга барып олуп чыткан.

Дадар-оол дарганы ызырты барып четкеш, ооң хаап чыткан эжииниң тудазындан сегирип алган.

— Тракторга кара чангыс машина кожуп алгаш, канчап сизген кезер кижин мен, Настык Сүрүңович?

— Ол дугайын механикке барып чугаала, дом.

— Чугааладым. Чок дидир...

— Чок чүве болза канчаарыл ам. Чаңгыс-даа машина-биле ажылдаар апаар. Сени хомудатпас бис, дом. Акшазын таарыштыр төлөп бээр бис.

Дарганың чолаачызы чолдак кара эр Дадар-оолче бужурганган хевирлиг шириин көргеш, машиназын хөдөлдире каапкан.

— Силер черле дузалавазыңар ол бе?

— Мен чаңгыс сөстүг кижин мен...

Дарганың чугаазы төнмейн чорда, машина маңнап ыңай болган. Оол чаңгыс черге адагашталдыр туруп калган. Колхоз даргазының машиназы суурнуң улуг кудумчузун куду доурак-доозуну бургурадыр улдап баткан.

Контора эжиинге турган колхозчулар үрүнейнип-ле үнгеннер:

— Бистиң дарга чаңгыс сөстүг болгай аан, оол.

— Хей-ле ынчап турган сен, ооң сагыжы ам Улуг-Чайлар фермазында чоруп турар болгай.

— Ооң оглунуң кудазы чоокшулаан...

— Ындыг харын, арага-хымыс айтыры бар болгай...

ДӨРТКҮ ЭГЕ

Часкы шагның хаязы дег,
Чалымы назын анаа дөмей.
Чечек ышкаш сагланайнып,
Сеткил одун чүглениптер.

Хүн дүүнгүзү ышкаш улуг оттуң чалымы дег, оя-чаза хаарбаан. Агы-кангылыг хову черге доктаап, чаптылып оьт-тап чораан даңгаар-ла ак чүзүннүг кодан-кодан хойлар дег, шокар булуттар бөлүк-бөлүү-биле чингир көк дээрде оожум

көжүп чоруп тургулаан. Хүн оларның аразындан алдын-сарыг херелдерин оът-сигени, ыяш-дажы хөлбеңнээн чернин кырынче согунналдыр чажып турган. Чиргилчинниг алаак-шынааларны көөрге, көжүп, шимчеп чыткан чүве дег, каас-чараш көстүр.

Дөргүн баарының делгем шынаазында чымчак ногаан шыктын сигенин кестирген үш трактор сүржүп алгаш чоруп-ла турган. Олар эртенден эгелээш, туруш чок ажылдап келгеннер. Оларның үстүү талазында сиген бөлдүргөн ийи трактор база ажылдавышаан хевээр, шынаа ортузунда сарааттаан сиген оранчок-ла бедип бар чыткан. Сараат кырында хөйлөңнерин уштуп каапкаш, айыырлар-биле сараат салып ажылдаан ийи кижиниң чүгле баштары караңнаар. Сараат салыр машина кургаг сигенни эңдере өгбейтир көдүрүп алгаш, сараат кырынче үндүр октап-ла турган.

Сараат салыкчыларының ишкээр талазында хол кадыры-биле сиген каккан улустун барааны көзүлгөн. Олар шууштур туруп алгаш, сиген хап турар хире, оларның кадырлары хүнге кылаш-кылаш кыгылаар. Оларның-даа ыңдында сиген бөлүп, хөпээннээп кижилер Дадар-оолга шыкта доос-каралар дилеп, доңгайнып кылаштаан дуруяалар дег болган. Оларның салган хөпээннери ында-мында бедик-бедик көзүлгүлээн.

Көктүг-шыктыг хөлбегер ногаан шынаа шынап-ла дойлуп үнгөн. Машина-техниканың дааш-шимээнин салгын-сырын талыйтыр алгаш чоруп турган. Кайнаар-даа көөрге, кижилер-ле кижилер, ажыл-ла ажыл.

Дадар-оол Анай-оолдун үрели берген тракторун кылып бергеш, чугаалаан:

— Кежээге чедир бо шыктын медезин кестирип кааптар бис ыйнаан ала, Анай, кандыг деп бодаар сен?

Анай-оол кара үстүг холун пөс-биле аштай туткулааш, тракторунун кылдына бергенинге амырап, хөөрөп үнгөн:

— Ону бис шыдаар, колхоз оглу биле хоорай оглунуу ажылдаарыңга кым-даа бырашпас. Трактор-даа үрели бээр-ге, ону таакпы тыртым чедирбес-тир бис. Чаңгыс баш-биле бодаарга, эки-ле, ийи баш оон-даа артык деп чүве ол-дур.

Анай-оол аптара дег делгем, хос хөрээн көңгүредир каттырган.

— Шынаа дургаар хамык улустун ажылдап турарын көрбөс сен бе? Дыка-ла демниг аа!— дээш, Дадар-оол дүлгүүрлерин бөле тудуп эгелээн.— Машина-техника-биле чепсегленген амгы шагның кижилери күштүг-ле-дир.

— Ындыг-ыңдыг, эш. Кижилер магадап ханмас чүве-дир ийин — дээш, Анай-оол хаваанда быйыргын-быйыргын дерин чоттунмушаан, үрдүңгүлээн.— Чоп кончуг изиг чоор, энчек-биле дуй халыптап келген чүве-биле дөмей-ле.

— Дүүнгүгө бодаарга, бөгүн харын чүгээр ышкажыл.

— Алаакче киргеш, сугга барып эштип алыр бис бе?

— Сигенивисти кым кезерил?

— Бис аңаа үр болбас бис...

— Бо каан-аяс хүнде шимчеп-ле турганывыс дээре, Анай.

Дадар-оол медени кестирип чорупкан. Анай-оол ыыт чок эжиниң соонче көрүп тургаш, алаакче бир эргилгеш, эзеп, херлип чоруй, тракторунга олура каапкан.

Улуг дүш чоокшулап орган. Дадар-оол ажылдай бергенде, могаар-шылаарын сактыр эвес, мырыңай эдъи изип, салдыкпастай бээр. Анай-оол оон чыдып калбас дээш, шаанга кирген.

Дадар-оол ам «Шеннелиг» колхозунга чартык ай хиреде ажылдап келгени бо. Ол часкы тарылга ажылынга база киришкен. Ынчангаш колхозтуң механизаторларын шуптузун билир. Харын-даа колхозчуларның безин хөй нуруузун таныыр аларган. Дагыр-Шеминиң кижилериниң чазык-чаагай, хүндүлээчел аажы-чаңын ол ам-даа магадап бодап чоруур. Ажыл-амыдыралга кызымак, демниг-даа чон!

Дадар-оолдуң сагыжынга ам Өлчеймаа кире хонуп келген. Уругнуң кара карактары каттырымзап көстүп келгилээр. «Элдептин але? Өлчеймаага канчап ынакшый бээрим ол, таан-даа ындыг белен чүве канчап туар чүвөл? Анаа сагыжым ирги бе?— деп, хөрөк-чүрөөн доюлду боданган.— Баштай ону бригадага хүннүн чыгыы көөр турдум. Ынчан оон биле анаа-ла хөөрежир ийик мен. Ам ону көөрүмге, ол чүге меңээ чүден эргим, чараш кижип бооп көзүлдү?..»

Дадар-оолдуң сеткил-сагыжынга хөлзеп-доюлган көк туман дег бодалдарын Анай-оолдуң ырызы үзе кирип каан:

Тулаа-шынаа эртинези

Дуруяаны хоюспанар.

Турган боттуң изиг чүрээ

Дунда караа душтурунар.

Дадар-оолга ол тааланчыг болган. Оон үнү шала чоон болза-даа, чымчак, хоюг бооп дыңналган. Аялга бир янзы уян болуп, сеткил-сагышче синнигип, дыңналып келгилээр. «База хөрөк бар эр-дир ийин моң— деп, ол боданган.— Хөөмейлеп, сыгыртып суг бадырыптар болза, ана хала чок эвеспе. Эр-хей-дир сен! Сени канчап чалгаа-шүшпөң кижип дээрил? Ажылдап-даа шыдаар-дыр сен. Сээң-биле кады сиген кестирер мен дээримге, чамдык өөрүң оолдар сени хей-ле: «А хупура! Сеңээ артык чүүктешки болур, аңаа канчап бүзүрээр сен?»— дижип турдулар Кижип кижиден дора бе, ам оларны сен чыттыр ажып тур сен, Анай!..»

Анай-оол оон бодалын өтүр билген чүве дег, улам хөглүг бадырыпкан:

Алаак-шынаа эртинези
Ангыр кушту хоюспаңар.
Ал-ла ботгун изиг чүрээ
Анай-караа душтуруңар.

Шынаа кыры бирде оя-чаза хүннээректеп каан, бирде хөлгелеп каап турган. Анай-оолдуң ырызынга улашкан чүвө дег, дуруяаларның ынаар-ла алаактан кыңгырт кылдыр алгырышканы дыңналгылаан.

Кежээликтей дээр бүргөп келген. Барыын чүкте таңгаларның кырында диргелчек кара булуттар көжүп эгелээн. Олар кезек-кезек болгаш кызаннап, тайга-сыннар баштарынга чаңгыландыр динмиреп тургулаан.

Дадар-оол биле Анай-оол долганып алган оймаан доозар чоокшулап орган.

— Шырак-ла кестивис аа, тала?— деп, Анай-оол тракторунче үс кудуп тура, чугаалаан.

— Ажылдаар дээн соонда, ыяк тудар-ла болгай. Кылыр иштиң деги херек, чиир эттиң чаглыы херек — дээш, Дадар-оол эжиниң эктинден барып часкагылаан.

— Үргүлчү мынчаар ажылдаар болзувусса, социалисттиң чарыштың тиилекчилери болур-ла-дыр бис.

— Чугаа чок деп бил. Чарыш салып алгаш ажылдаарга, ажыл бүдүнгүр, артында шынарлыг болгай.

— Мындаа-ла сээң-биле кады сиген кестирип эгелээр чүвемни, тала...

— Ам-даа болза ажырбас.

— Шынап-ла харын, тала — дээш, Анай-оол хүлүмзүрүп каан. Ооң арын-шырайы чүден сорукутг көзүлгөн.

Оолдар ынчаар чугаалажып турда, Өлчеймаа бо халдып келген.

— Иелээн шууштуруп турарыңар ол ышкакжыл? Ол бол-базыкпе. Ажылга дем херек. Колхозун адын утпа, Анай.

Оолдар арыннарынче көрүшкеш, каттырышканнар.

— Район төвүнден сиген далганы кылыр чаа агрегат эк-келдивис. Магалыг-ла эт-тир — деп, Өлчеймаа өөрүшкүлүг чугаалаан.— Бистиң колхозка бир дугаар кээп турар техника-дыр. Ол сиген далганы-биле мал-маганы-даа, хаваң, дагааны-даа хала чокка азырап болур, кайгамчык витаминниг, хоолулуг чем-дир.

Дадар-оол чанында чыткылаан чараш чечектерни чула тырткылааш, Өлчеймаага барып тудускан.

— Мындыг чараш чечектерни силерге черле канчап сун-мас боор — дээш, оол бирде Өлчеймааже, бирде Анай-оолче каттырымзап көрүп турган.

— Улуу-биле четтирдим!— дээш, уруг хүлүмзүрүп аарак көрүп турган. Ооң көрүжү таан уян болган. Оларның карактары уткужуп келген. Дадар-оолдуң чүрээ шимирт кыңган. Хоюг кара-кара карактар олче уян-чымчак көрүп турган.

— Далажы бердим, оолдар. Чаа агрегатты дүрген эптеп салыр болгай — дээш, Өлчеймаа машиназын муна каапкаш, ыңай болган.

Оолдар бир кезек ооң соондан көрүп алгаш турганнар.

— Тулган-на кыс аа, Дадар?— деп. Анай-оол хүлүмзүрүүй аарак чугаалаан.— Сенче көөрүнүң сагыштыын...

БЕШКИ ЭГЕ

Өскей-төрөөн черим ышкаш
Өңгүр, чараш чүве-ле чок.
Тараа шылкан хову-шөлдер,
Дагыр-Шемим шынаалары
Чырык черге ажыл кылыр
Шынап күштү менээ берген.

Дүүн чаа чайык эрткен болгаш, агаарның арыг-чаагайы магалыг. Оңмас ногаан арга-арыглар, олбук ышкаш делгем шынаалар-даа, эдеришкек көк-көк даглар-даа чаас суунга кылайтыр чунуп каапкан. Долгандыр бүгү-ле чүве чингир ногаан, хөлбегер көк көзүлгөн. Дээрниц ону база чингир көк. Чаа-ла өңдейип үнүп орган хүн алдын-сарыг херелдерин черниц кырынче чайынналдыр согуннап эгелээн.

Колхоз даргазы эртези кончуг ажылдаар өрээлинге специалистерни чыйы каапкан. Баштай олар ажыл-херек дугайында чугаалашканнар. Адак соонда айтырыг Өлчеймаага келген.

— Өлчеймаа Даржаевна, канчап бардывыс, чээ?— деп, дарга айтырган.— Чоп Элбек-оол Дирчинович силерге хому-дап турарыл?

Өлчеймаа чүве-даа ыттавайн, олурган улустарны эргилдир көргөн.

— Аныяк кижидир. Ол хирезинде ат болган төл-дүр. Бокаш хонуктарда мээң-биле чаңгыс эвес удаа сөс карышты. Мен дээрге бригадир кижидир мен — деп, бригадир Элбек-оол тын тынмай чугаалап үнгөн.— Мээң сөзүм аңаа хоойлудүрүм болур ужурлуг. Мындыг болур болза, орта ажылдап алыр кижиде, мооңар?..

Элбек-оол олура душкеш, кым-на ону деткиир ирги дээнизиг ыңай-бээр шыпыраңнадыр көргөн. Олурганнар шүрүгейинип үнгөн:

— Чогум черле кандыг маргылдаа болган чүвөл?

— Өлчеймаа чаа ажылдап эгелээн кижидир. Аңаа ду-залаар херек...

Ыңай-бээр шыпыраңайнып орган Элбек-оол эрнин чылганы каапкаш, немеп каан:

— Өлчеймааны шыңгы доңгудуп, эде кижизитпес болза хоржок...

Өлчеймаа оожум туруп келгеш, чугаалаан:

— Элбек-оол Дирчиновичини хүндүлээр мен. Хөй чылда

бригадирлеп ажылдап келген улуг дуржулгалыг кижидир. Ону колхозчулар шуптузу билер. Ынчалза-даа ооң бодун тогдунар, чүве-ле болза «мен» дээр турамык чаңыга шуут удур мен. Ынчангаш ол ажылында хөй-ле четпес чүүлдерни эскерип көрбөй турар.

— Чижээлээрге чүү ирги?— деп, бригадир ону үзе кирген.

— Силер ынчаш сөс алыр силер — деп, партком секретары Николай Лопсанович ону сагындырган.

— Чижек хөй. Мени силер агроном кылдыр хүлээп алдыңар. Ол хиренерде мээң чугаам силерге хоозун шуугаазын-биле дөмей-дир. Силер менээ арга-сүмени кадар, мээң-биле база сүмележир ужурлуг силер.

Олурганнар Өлчеймааның чугаазын кичээнгейлиг дыннап органнар. Уруг чугаазын төндүрүп тура, сириңейнип келген. Ооң сүрээдээнинден үнү безин сирилээш болган. Оон сандайыга олуруп алгаш, арны-бажы изиңейнип пат болган.

Колхоз даргазы туруп келгеш, бригадир Элбек-оолду-даа, агроном Өлчеймааны-даа сургап чоруй, түннеп каан:

— Элбек-оол Дирчинович шынап-ла улуг дуржулгалыг. Өлчеймааның оон өөренири эргежок чугула. Ынчангаш анаала артык сөс үндүрген ажыы чок. Колхозчулар дыңнаар болза, силерни шоодуп ат кылыр. Ам иелээн таптыг боданып көрүңер.

Колхоз даргазы оон ыңай чүве чугаалавайын, олуруп алган.

Хамык улустуң соонда, Николай Лопсанович туруп келгеш, мынча дээн:

— Мен бодап көөрүмге, Өлчеймааның чугаазы черле чөптүг-дүр. Колхозтуң ажыл-ижинде четпестер бар. Ону бис база билип турар бис. Өлчеймааны хемчээр хире буруулуг чүве кылбаан кижидир. Ынчангаш бригадир база агрономнуң чугаазын дыннап көөр болза эки. Аныяк кижини деткиир херек. Айтырыг мооң-биле билдингир эвеспе?..

Олурганнар чаңгыс аай болган:

— Шын-дыр харын.

— Ажыл дээш-ле ынчап турар кижидир...

Специалистерниң хуралы ооң-биле доозулган.

Ол хурал эрткенден бээр он шаа хире хона берген. Сигенчилерниң ажыл-ижи чоорту шуудап орган. Шивилиг адаанда сигенчилер бригадазы шыырак ажылдап турган. Ол черниң сигени багай эвес үнген. Оон элээн хөй сараат сигенни кезип ап болур арга бар. Сигенчилерниң ажылы шуудап бар-даа чыткан. Сиген кезер агрегаттар база туруш чок ажылдап келген. Сараатчылар-даа амыр-соксаал чок. Хөпээннээн сигеннер ында-мында овайгылап, бедик-бедик сарааттарның саны немежип, олар кайы ырактан-на кижиниң сеткил-сагыжын өөртүп көстүп келир.

Колхоз даргазы биле улуг агроном сиденчилерниң одаанга эртези хөлчөк халдып келгеннер. Бир талазында, даргалар сиденчилерниң кайы хире ажылдап турарын-даа көрүп, билип алыр дээн. Ийи талазында, бригадир Элбек-оол колхоз даргазынче хомудал чагаа бижип чорудупкан. Ында база-ла Өлчеймааны сөс-домак дыңналас, кара туразында хамык ажылды будап турарын эңдере-чаза бижип каан болган. Ол чагааны алгаш, колхоз даргазы хөй чүвени бодаан. Өлчеймаа чокта бүгү-ле чүве боду бүдүп, ыт-шимээн чок турган ышкаш болган. «Орта кончуг төл боор бе? Мынчап турар болза, ооң ажылдаары шынап берге-дир — деп, ол шугулдаан.— Ам ооң-биле шыңгыы чугаалашпас болза хоржок. Чүү-даа чүве өйлүг ыйнаан...»

Одагда чүгле повар Чечен бар болган. Дарга бир дугаарында-ла Өлчеймааны айтырган. Ооң сараат салган улуста барганын билип алган.

Даргалар баштай көргүзүг самбыразын сонуургап көргеннер. Ында сиден кестирип турар агрегат бүрүзүнүң хүн бүрүде кылган ажылын демдегледип бижип каан. Қымнарның каш база чеже тонна сараат салганын база айтып каан. Ооң соонда агитхуудусту номчуп эгелээннер. Сиденчилерниң ажылында чедер-четпес чүүлдерни ында чүве арттырбайн бижээн. Тракторист Эдер-оолду суурда эзирик кылаштап чоруур, а трактору шыкта үрелип калган чыдар кылдыр чураан. Колхоз даргазы ону көргөш, хөлчөк-ла каттырган:

— Агитхуудусту кым үндүргенил?— деп, ол Чеченден айтырган.

— Өлчеймаа-ла үндүрген чүве, дарга.

— Черле эки-дир эвеспе, Қанчыр Қалбакович, ындыг бе?

— Өлчеймаа кончуг болдур ийин, Настык Сүрүңович.

— Хм! Ол-ла болгай харын...

Бригадир Элбек-оол Дирчинович одагже чоокшулап ора, даргаларны көрүп каапкаш, хөрээн алгыткылаан. Ол кылаштап келгеш, даргалар-биле хол тутчуп, мендилешкен.

— Че, чүү болганыл, эш бригадир? Допчулай аарак чугаалай кааптар силер бе?— деп, дарга бригадирниң кырында-ла барган.

— Адыр-адыр, Настык Сүрүңович. Өлчеймаа дүгдө кел чыдыр, ол келирге, чугаалап көрейн. Бичии-ле манаптыңар — дээш, бригадир поварны кыйгырган.— Чечен, даргаларга шайдан кудуп көр. Аыш-чөмиң база бээр салгы-ла...

— Шай арай-ла хайынгалак-дыр. Бичии-ле манаптыңар — дээш, Чечен пажының адаанда көзүн чүшкүргүлээн.

— Ажырбас-ажырбас, дуңмам. Ажылдап турар улустарыңар боданар харын — деп, Қанчыр-оол Қалбакович чугаалаан.

Өлчеймаа чедип келирге, даргалар ам-на ажил-ижинин дугайында чугаалажып кирипкен.

Элбек-оол Дирчинович бургурадыр тыртып орган папирозун октай каапкаш, хомудап чугаалаан:

— Мен дээрге бригадир кижидир мен. Бүгү-ле чүвөгө харысалганы бодум хүлээр, чүктээр мен. Агроном эш Өлчеймаа хамык ажилды кара туразы-биле будаңнап туруп берди.

— Чүнү будап каапкан кижидир боор, эш бригадир?— деп, колхоз даргазы ону үзе кирген.

— Тодаргайлаарга, мындыг чүведир бо. Шык-Бажынга, Өртең-Оваа баарынга, Кара-Сугга сиген кезип турган агрегаттарны шуптузун мында бөлүп эккелгендир. Аңаа ындыг эргени кым бергенил?..

Бригадирниң дирчигир арны өрт дег кызып, улуг хүргүл карактары андарлыңайнып орган.

— Бо кончуг чай чок ажил үезинде ынча хөй машина-техниканы канчап анаа-ла өрү-куду сывыртап турар чүвөл? Өлчеймаа-даа бодал чок-ла-дыр. Ону эрте дээре хемчээн ап, эде сургап көрүнер, даргалар. Азы мени бригадир ажылындан шуут халаңар. Кадыр тудуп алгаш, сиген-даа болза хап чыдар мен. Ынчан мээң сеткилимге дыш болур — дээш, ол катап-ла таакпылап эгелээн.

Өлчеймаа чүве-даа ыттавайн, куду көрүп алгаш орган.

— Силер чүнү чугаалаар силер, эш агроном?— деп, колхоз даргазы ам уругда келген.

— Шупту агрегаттарны мында бөлүп эккелгеним шын — дээш, уруг хаваан сыйбагылаан.— Силер чүвениң ажыктыг талазын бодап көрүнер, даргалар. Сиген кезер агрегаттарны аңгы-аңгы тургузарга, олар орта ажилдавастыр. Кижидир оларны база доктаамал хайгаарап шыдавастыр чүведир. Көрүнер даан, оларның хөй кезии үрелип, үр үеде анаа турдулар. Суур барган трактористер чаңгыс эвес удаа арагаладылар. Оларның бирээзи Эдер-оол ол-дур. Дуу ол агитхуудуста чурп кагдывыс.

Бир звенода кандыг-бир агрегат үрелип каарга, аңаа өске звенонун трактористери артык кезектерин бербестир. Чүгө дээрге олар чүгле боттарынын думчуун бодап турар, ону ам чүү деп чугаалаарыл? Ынчангаш бо чорук мал чеминиң белкелиниң ажылынга кончуг шаптыктыг-дыр. Бир эвес шупту агрегаттар туруш чок ажилдап турган чүве болза, мынчага чедир элээн хөй сарааттарны тургузуп кааптар турган бис.

Өлчеймаа улуг тынгаш, олурган даргаларының арыннарынче топтап көргүлээш, чугаазын уламчылаан:

— Мээң хууда бодалым мындыг. Сиген кезер агрегаттарның чаңгыс улуг отрядын тургузар. Ынчан олар улам демниг

апаар. Кайы-бир агрегат урели-даа берзе, оолдар ону дүрген кылып аптар. Чүге дээрге олар ам артык кезекти кымдан-даа чажырбас болгай.

— Шынап-ла харын, агрегаттарны ынчаар ажылдадыры чугула чүве эвеспе оң, дарга — дээш, улуг агроном колхоз даргазынче топтап көргөн.

— Мону мен бодум чогаадып албадым. Казахстанның улуг ажыл-агыйларындан көрүп, билип алган чүвөлөрүм-дир, Настык Сүрүнович — деп, уруг далаш чок чугаалаан. Улуг агроном ону деткип олар хире боорга, ол улам дидимнени берген. — Бо отрядты бүгү-ле машина-техника-биле ханды-рары эргежок чугула. Сиген хөпээннээр, сарааттаар машина-ларны база оларга кадар деп саналдыг мен. Механизатор-ларның ажылын шаңнал-макталдыг кылдыр тургузар. Ынчан кижини бүрүзүнүн ажылга сонуургалы улам бедей.

— Ам бис улусту шаңнавайн турар эвес бис — деп, бригадир удурланып үнгөн. — Ол-даа кандай чүвөл аан?.. Мээң дыңнаваан чүвөл-дир.

— Бригадиринге билдингир кылдыр тайылбырлап бер, дом — деп, колхоз даргазы чугаалаан. — Бис база харын дың-нап көрээли.

— Мында билдинмес чүвөл чок — деп, уруг чугаалаан. — Хүн нормазын ажыр күүсеткен кижини немелде төлевирини алыр. Оон ыңай бир кол чүвөл мындыг. Сигеннин эң-не чулук-түг, чемгир, хоолулуг үези бо. Ынчангаш ону дүрген кезип, сарааттап алыры чугула. Бичин-ле озалдаар болзувусса, чаа-гай сигенни-даа оскунганывыс, ол. Чүге дээрге сиген кадып, сөөктелип эгелээр. Мээң чугаалаар дээн чүвөл бо-ла...

Өлчөймаа даргаларынын арнынче көрүп, олар чүү-ле дээр ирги деп иштинде боданып орган. Олар баштай бот-ботта-рынын арыннарынче удур-дедир көрүшкеннер. Чүглө одагда салган ыяш дызырадыр хып чыткан. Ооң ыжы бургурадыр эстегилээр-даа. Чеченнин демир-хуунунун даажы ынаар хем эринде сайда дыңналган.

Настык Сүрүнович адаккы сегелин оң холу-биле суйбагы-лап туткулааш, хөрөөн алгыдып, чугаалаан:

— Силер чүнү бодап ор силер, Канчыыр-оол Калбакович?

Улуг агроном далаш чок болган. Ол демдеглел бижиир бичин дептержигежин костюмунун хөрөөнде карманындан уштуп эккелгеш, ону ажыдып көрүп ора:

— Айтырыг билдингир чүвөл-ле-дир, Настык Сүрүнович...

«Кандыг дээринер ол аан?» дээнзиг колхоз даргазы дем-гизинин арнынче кичээнгейлиг көргөн. «Мен черле чүвениң хөлүн часпаан болгай мен аан» дээн бодалы-биле бригадир ыңай-бээр мойнун долгай аарак көргүлээш, хөрөөн алгыт-кылаан.

— Менде Элбек-оол Дирчиновичиден айтырыг бар ийин — дээш, улуг агроном бригадирниң арнынче көргөн.

— Ы-ык... Дыңнап олур мен, дарга? Кандыг ужурлуг айтырыг чүве ирги?

Ол айтырыгны чиге салган:

— Өлчеймааның чаа эгелекчизи ажылын деткиир деп бодап турар силер бе, Элбек-оол Дирчинович?

Колхоз даргазы бирде бригадирже, бирде улуг агрономнуң арнынче топтап көрүп каап орган. Өлчеймаа боданып оргаш, улуг тынган. Ооң хөлзеп орары даштындан илден.

— Чүү дээр чүвел аан, даргалар?.. Көк баштыг ашак кижини мен чүвениң хөлүн кайын чазар мен. Мынча хөй машина-техниканы чылгыгылаштыр чаңгыс черге бөлөргө, ажыг черле биче хире-дир. Олар боттарының ажылынга харын шаптыктаар болгай аан. Оон ыңай мен Өлчеймаага ындыг айтышкын бербээн мен. Бо дээрге ооң бодунуң кара туразында кылып турар чүвези-дир.

— Билдингир-дир, Элбек-оол Дирчинович. Ам черле канчалза экил?— деп, улуг агроном айтыргаш, хүлүмзүрөөн хевирлиг болган.

— Менде чүү боор, даргалар, мурнунда канчаар ажылдап турган бис, шак ынчаар ажылдаар ол-ла. Чыл бүрүдө ынчаар ажылдап тургаш, хамык малывыска четчир сигенширбишти белеткеп ап чордувус.

— Мээң бодалым мындыг, Настык Сүрүнович — дээш, улуг агроном шиитпирлиг чугаалаан.— Өлчеймааның бо санал-оналы черле чүүлдүг-дүр. Ажылды чаа хевир-биле организаптап тургузарын бодап турар кижини-дир. Элбек-оол Дирчиновичиниң арга-дуржулгазы улуг, ынчалза-даа ол ам чаа чүүлдүң ажыктыын чедир үнелеп шыдавайн турар кижини-дир. Мен Өлчеймааны деткип тур мен. Ажылды ооң бодап турары-биле организаптаар. Ол чорук сиген белеткелинге улуг дөгүм болур. Бригадирниң ажылдан үнер-кирер мен деп мотаттынып турганының ажыг чок. Ажылда бар четпестерни дарый чайладыр херек.

Улуг агроном олуруп алгаш, дужунда алаакта бора-бора талдар баштарыныче хостуг көргүлөөн. Хадымарлап келген салгын-сырындан оларның кызыл сыптыг чиирбейлери, хараганнар, сигеннер баштары шииледир чайгангылаан. Хектер арыг иштинде эдип каап тургулаан.

Колхоз даргазы холдарын ууштай тудуп, хөрөөн алгыткылааш, чугаалаан:

— Элбек-оол Дирчинович, силер улуг кижини чүвени эргилдир бодаар херек, мен бодап көөрүмгө, чазып турар-дыр силер. Ажылга чаа чүвени дидим деткиир болгай. Бо дээрге ийи-чаңгыс кижиниң херээ эвес-тир. Бригадир кижини агрономнуң чугаазын бодунуу-биле шүүштүрүп көрүп, ооң ажыктыг

талазын чүс хуу деткиир болза эки. Өлчеймаа тускай дээди эртемниг киж и дээрзи силерге билдингир. Ажыл-ишти эртемге үндезилеп ажылдаары ооң бир кол сорулгазы-дыр. Мен ынчаар бодаар-дыр мен.

Бригадир биле агроном аразында кандыг-даа чөрүлдээ чок болур ужурлуг. Бот-боттарының сүмезин дыңнажыры чугула. Өлчеймаа далаш-тыр. Бодунуң бодап алган чүвезин бригадир-биле ыяк дугуржуп көөр болгай. Чугула херек апарган таварылгада, ол айтырыгны колхоз баштаар чериниң хуралынга чугаалажырынга чедир көөр. Бо удаада ол кымга чүнү-даа чугаалаваан. Ол шын эвес. Элбек-оол Дирчиновичиниң хомудап турары чөп-түр. Ам мен силерниң кайыңарны-даа аас-биле сагындырып тур мен. Бо хире чай чок харыс салгалыг үеде артык шуугаазын кылып турган херээ чок. Бо-ла...

Өлчеймаа бригадиринче көргөн. Ол чүгле таакпылаарынга өй болган. Ооң чогум чүнү бодап органын киж и билбес. Таакпызын бургурадыр соруп-ла орган.

Чечен ам-на изиг шайын кудуп эккелген. Чаа-ла ажыл-иш дугайында изиг-изиг маргыжып, чугаалажып орган даргалар ам анаа хөөрежип, чугаалажып органнар. Ажыл, амыдырал деп чүве кайгамчык тывызык чүве-дир ийин. Ооң баажызы чүдел?

Чечен даргаларынга быжырган хуужуурларын эккеп салган.

— Повар-даа амданныг, чаагай чем кылып турда, хала чок-тур але!— деп, Настык Сүрүнович өөрүшкүлүг чугаалаан.

— Ам беш чыл чедир поварлап турар киж и мынчаар мерживес арга чок болгай аан — деп, Канчыыр-оол Қалбакович өөрүшкүлүг чугаалааш, каттыргылаан.

— Бо-даа кызымаа кончуг уруг. Мооң мынча бокта ажынып-хорадап чытканын киж и черле дыңнаваан чүве-дир. Улус поварны хөлчок мактаар болгай — деп, бригадир даргаларынга улашкан.

— Дадайым ыңай, даргалар. Мени чоп кончуг мактай бердиңер. Киж и-даа отка дөгээн үс дег, эсти бээйне — дээш, Чеченниң арны кызып, хүлүмзүрээн.— Кылып турган ажылыг киж и кызымак болбайн канчаар.

— Тас-тыр оо! Чечен ындыг кончуг болгай — деп, Настык Сүрүнович чугаалааш, чииги хөлчок тура халаан.— Поварга улуу-биле четтирдивис. Сиген кезип турар агрегаттарны барып көрээлицерем, че...

— Чугаа көвүдеди, мал-даа сиген шөлүнче кирди — дээш, Өлчеймаа хүнче холу-биле караан хөлөгелей тудуп көргөн.— Үениң эртип турары аттыг-ла дүрген чүве-дир аа? Хүн бедип, изип чоруп олур көрбес силер бе?

Настык Сүрүнович улузун эдерткеш, шыкче кылаштапкан. Терек меде ооң буттарынга ораажып турган. Кылаштаарга, аары кончуг. Сактырга, бир-ле чүве оон халбактанып-ла чыткан ышкаш. Сиген аразында шергилер шуут шиилээр. Оларның шимээни бир янзы хөгжүмнү тургузуп турган. Чечекчимистер баштарын эргилген каас-чараш ховаганнар-ла хөй. Матпадактарның аян туткан ырызы база дыңнаксанчыг.

Шивилиг адаанда улуг шыктың ортузунда он шаа агрегаттар шуужупкан сиген кестирип тургулаан. Оларда хензиг-даа доктаап турар чүве чок. Хадымарлаан салгын-сырын оларның дааш-шимээнин ынаар-ла алаак иштинче алгаш чоруп турган. Сиген машиналарының «хөөмейи» хоюг-хоюг дыңналгылаар.

Настык Сүрүнович тура дүшкеш, чоокшулап кел чыткан агрегаттарже көргөш:

— Кулугурларың көрүштүг-ле-дир ала! Мынчаар ажылдаарга, харын демниг чүве эвеспе оң?— деп, өөрүп чугаалаан.— Маңаа солун черлериниң корреспондентилери келген болза, бо агрегаттарны чурук-хөөрүкке тырттырып, ана шаанга кирер боор. Хи-хи-хи!

— Агрегаттарны мынчаар ажылдадыры эки-дир. Агроном Өлчеймаа багай эвес бодап алган-дыр. Эр-хей!— деп, Качыыр-оол Калбакович Хөрээн.— Сиген кезилдезиниң талазы-биле силерниң бригадаңар удавас колхозка бир дугаар черге үнзе хөңнү.

Улуг агроном бригадирниң эктин часкай туткулааш, немеп каан:

— Бо хире машина-техникалыг улус кандыг-даа чугаа-домак чокка тергиин эки ажылдаар ужурлуг силер. Сиген кезериниң мындыг аргазын районнуң өске колхозтарынга база дүрген ажыглаза эки-дир. Ындыг бе, Элбек-оол Дирчинович?

Бригадир чүгле хүлүмзүрүп каан. Ооң кадыр хаваа ам-даа дүгдүнчек көзүлген. Ооң удурланган бодалы хөрээнге шай шаары дег, дойлуп турган. Мооң мурнунда ол бодунун бодалын ыяап чедип ап келген. Ынчангаш ол бодунга чоргаарланып чораан. Ам ону Өлчеймаа чер алыспас апарган. Аныяк агроном кыс ажыл талазы-биле ону алып турган. Ынчангаш ол бодун хоомайзынып бодап, хөрек-чүрээ хөлзеп эгелээн. Мурнай үнген кулакты, соңнай үнген мыйыс эртер деп чүве ол эвеспе?

Агрегаттарның бажында Анай-оол чоруп орган. Ооң соонда Дадар-оол, Эдер-оол суглар. Олар долганып алган шыгының бажынга келгеш, доктаай бергеннер.

Колхоз даргазы оларның-биле амыр-мендизин солушкаш, айтырган:

— Мынчаар ажылдаарыңарга кандыг-дыр, оолдар?

— Ана хала чок чүве-дир, Настык Сүрүнович — деп, Анай-оол хөөрөп үнгөн.— Көргөй-даа силер, бо шынааның сигенин ийи хүн иштинде кестирип кааптар бис.

— Ооң соонда кайы черниң сигенин кестирер силер?— дээш, Настык Сүрүнович Өлчеймааже көргөн.

— Ону харын Элбек-оол Дирчинович-биле сүмележип көөр бис — дээш, уруг бригадиринче көргөн.

— Шын-дыр харын — деп, улуг агроном чугаага киришкен.— Хамык чүвени ыяк дугуржуп алыр херек.

Бригадир бургурадыр таакпылап тургаш, чугаалаан:

— Куду алаактарның сигени база шору черлер. Ону кестирзе, эки болгай аан...

— Артык кезектеринер бар ыйнаан?— дээш, Настык Сүрүнович ону долганып келген механизатор оолдарже хүлүм-зүрөөн.— Мындыг аныяк эрлер ажылдап турда, хала чок чүве ыйнаан?..

Оолдар чүгле бот-боттарының арыннарынче көрүшкен. Оларның аразындан чүгле Эдер-оол химирип үнгөн:

— Кижини кызып ажылдап турда-ла, хана солунга шоодуп чуруй бээр улус-тур бо. Өлчеймаа болбаан уруг-дур моң...

— Суурга арагалап турганың шын-на болгай, Эдер-оол. А сээң тракторун кандыг-даа ажыл чок алаакка үрелип калган чытнадыве — дээш, агроном кыс олче шириин көргөн.— Арагалаар, ажыл шагы үзер кижилер-биле канчап эптежир бис.

— Ол шын харын. Ажылга чаңгыс аай негелде турар ужурулуг — деп, Настык Сүрүнович Өлчеймааны деткээн.

— Артык кезектер черле херек, дарга — деп, Элбек-оол Дирчинович чугаалаан.— Болган чок-ла бир-ле чүве үрели бээр чүве-дир.

— Ам черле шору ажылдап тур бис. Хөй улус демниг чүве-дир — деп, Эдер-оол бодунче угланган чугааны чайладырын бодап, даргаларның чугаазынга киржи берген.

— Силерниң дилээнерни механикке чугаалаар мен, Элбек-оол Дирчинович — дээш, Настык Сүрүнович Эдер-оолче көрнүп келгеш, сагындырып каан.— Ам арага ижер болзуңза, күш-ажылдың сагылга-чурумун үрээр болзуңза, айтырыг нарын болур эвес бе, Эдер-оол?

— Ындыг-дыр, дарга — дээш, ооң арны база мойну кыза берген.

Агрегаттар база катап шуужуп алгаш, шыктын маргаа, меде сигенин бир демниг кезип чорупканнар. Даргалар ам сараат салган улусче кылаштажыпкан.

АЛДЫГЫ ЭГЕ

Чогум чүрээн эндевейн,
Чогум харын ону дыннап, чурттап чоруур —
Ажык чаагай сеткил-биле
Ажыл кылган, соруу бедик кижн күштүг.

Чеди айның ортан чедип чорда, кудай-дээрннң шинчизи-даа өскерилген. Үргүлчү-ле бүргээр апарган. Чогум чаар үезинде, чайның башкы айында та чүнү бодап, манап турган чүве. Ам дээрге чаңгыс-даа хүн аяс турбас мен дээр чыгыы апарган. Чок болза эртен дымырады кааптар, чок болза дүш соонда саарып келир. Ам база дымырадыр чаап турган.

Қолхоз даргазының өрээлиниң ишти таакпызыг боорга, ооң соңгаларын аштакчы кадай ажыдып кааш барган. Настык Сүрүңович столунга олуруп алгаш, бир кезек боданып орган. Шыксыг агаар өрээл иштинче кирип турган. Ол ажык соңгазынче кылаштап чеде бергеш, дашкаар көргүлээн. Дээр дек-ле аязыр хире эвес. Ооң дескилежип алганын бодап көөрге, сагыжы ырак. Та хүнзедир дымырадыр, та хондур чаар, билиш чок.

— Ажыл-агыйга моондактыг-ла чүве болгаш туруп берди — деп, ол бодунга чугаалаттынган.— Кудайны кижн канчаптарыл?

Долгандыр хөлүгүр-ле куу. Сагышка куюмнанчыг. Кудумчуда тарымал теректерннң бүрүлери куду алзы халайгылай бергилээн, оларның кырынга дүшкен чаъс суу дораан-на черже кулбурап бады баргылаар. Ону бодаарга, дүне-ле чаап келген хевирлиг.

Шынап-ла кылыр ажыл хөй. Дарганың хөлзеп турары чөптүг. Қолхозта снген-ширбиш белеткели ам-даа орту четпээн. Ооң кадында оглунуң кудазын дүжүрер хүнү база чоокшулап орган. Дүүн кежээ Шемиден дарганың кудалары база келгеш барган. Олар-биле ийи-бирни ап, хөөрежир дээш, орта уйгу база удуваан. Ынчангаш Настык Сүрүңовичиниң бажы доң докпак-биле дөмей аар болган. Ооң арны-бажы чудамзыргай көзүлген. Ол хейде-ле ийи холу-биле хаваан чулгуй туткулаан.

Ол эзээш, столунга барып олуруп алган. Контора амдыызында шыпшың, дээр бүргеп, чүдөрээрге ындыг чүве ийикпе, улус шимээн чок болган.

Элээн болганда, коридорга кижн токкуладыр кылаштаан соонда, Өлчеймаа бо кирип келген.

— Экии, дарга! Кирип болур ирги бе?— дээш, агроном хүлүмзүрээн. Дарга ону көөрге, эрес-шоваалаңы хөлчок болган. «Чалар от дег кыптыгып чоруур чалыы назын үези деп чүве бо-дур ийин. Ынчангаш мооң өөрүшкүлүүн, омак-хөглүүн көрөм» деп ол бодангаш:

— Экии, экии, дом! Кириңер, бээр эртип олуруңар — деп, хүлүмзүрүй аарак чугаалаан.

Өлчөймаа каттырымзап каан.

— Агрономнуң өөрүшкүлүү хөлчок, ажил-ижи-даа чогуп турар-дыр аа?

— Шору бис ийин, дарга. Чаашкын арай харын шаптыктап тур.

— Ажырбас, дом. Кудай багы арлы бээр.

— Мындаа-ла мынчаар чаап турган болза көрөм.

— Харын аан. Черле ам бригадада байдалывыс кандыгыл?

— Сиген өл болуп турар-дыр. Бичии аязы бээрге-ле, ону удур кургадып тур бис. Будук-бүрү чыылдазы эки чоруп тур.

— Шын-дыр харын. Чангыс тудум-даа сиген каап, дүдүдүп болбас бис. Биске ол казыра бажы дег каража болур.

Өлчөймаа бичии боданып оргаш, чугаалаан:

— Ам сенажтан салып көрзүвүссө кандыгыл, Настык Сүрүнович?

— Сенаж — деп, дарга катаптааш, ыт чок барган. «Ол сенаж деп чүвени белеткеп, кылып алырга, харын эки-ле. Малга кончуг хоолулуг чем чүве-дир. Ону бис кылып шыдаар бис бе ынчаш? Бистиң колхозка сенажты черле салып көрбөөн болгай. Ол коргунчуг-дур аа?— деп, ол боданган.— Энир чылын «Чодураа» колхозу сенаж салгаш, оозун шуптузун иридик, чыдыдып алган дижек. Бис ынчап барзывысса канчаарыл? Бо-даа бергезимээр чүве-дир. Ооң орнунга силос салганы дээр болгай аан. Бо бичии уругга ол хире харысалгалыг ажилды бүзүрээр болза, та чүү болур. Ооң соонда кандыг-бир чүве болза, хамык чүвени кара чааскаан бодум мойнумга чүьктеп үнер апаар мен...»

— Ам харын чер алзы кылып болур ажил ол эвеспе, Настык Сүрүнович?

— Оозу ындыг-ла-дыр...

«Дарга мээң салган айтырымга чүүлдүгзүнүп орап эвеспе. Чүвени бодап билир дарга болгай аан» деп, уруг өөрүп боданган.

— Амдызында сенаж кылырын соңгаарлатса чүл?..

— Канчангаш, дарга?..

— Мен колхоз баштаар чериниң кежигүннери-биле баштай сүмележип көрейин.

— Ажырбас, дарга. Мен сенаж салырын билир мен.

— Далашпа, дом. Далашкан сээк сүтке дүжер. Ам кескен сигениңерни андара-дүндере каап, эки кургадыңар.

Өлчөймаа куду көрүп алгаш, боданып орган. «Сенаж салырыңдан сестип, меңээ бүзүрөвейин турар дарга-дыр аа?» деп, ол хомудап бодап орган.

Телефон эде берген. Настык Сүрүнович ону тудуп алгаш:

— Ал-ло-о! «Шецнелиг» колхозунун даргазы Доңгак дыңнап тур... Кайызы долгап тур ирги, дарга?..

Өлчеймаа оожум тургаш, үнүпкен. Коридорда даргага кирер дээн колхозчулар эндерли берген. Олар таакпылаан, кыр сиртинде ойнаан күртүлөр ышкаш хүлүрешкен, каттырышкан турганнар.

Агроном уруг колхоз даргазының эвилен-ээлдек аажы-чанының чоорту өскерлип бар чыдарын эскерип эгелээн. Кандыг-бир ажыл дугайында аңаа айтырыг салып чеде бээрге, ону орта-ла херекке албас апарган. Чок болза каттырып, баштактанган хевирлиг эрттирип каар. Чок болза «ону сөөлүндө чугаалажыылы» дээш, таарыштыр чылдырып кааптар. Чамдыкта ооң доңгуну хөлчок болу бээр. Боду кара чааскаан-на хамык чүвени үзе шиитпирлеп каар. Ынчан олче чүве-даа чугаалаанының ажыы биче, ана көк хаяга чүве чугаалап турганы-биле дөмей-ле.

Қаш хонуктан бээр харын аязып, чоорту изип эгелээн. Сигенчилерниң ажылы катап-ла шуудай берген. Дагыр-Шеминиң шынааларыңа бедик-бедик сарааттар көвүдээн. Ынчалза-даа Өлчеймаа сенаж салырының дугайында үргүлчү бодап турган.

Бир-ле дүьште ол бригадири-биле кады одагга артып калган. Бригадирим мени деткиир боор дээн бодалы-биле ол мынча дээн:

— Сенажтан салып көрзүвүссе кандыгыл, Элбек-оол Дирчинович?

— Сенаж деп чээ?

— Ийе, сенаж аан?..

— Уваа, ооң дугайында бо солун-сеткүүлдерде эндере-чаза бижип турар чүве-дир. Бо ажыл харын бурунгаар районнарда хөлчок нептереп турар чүве эвеспе.

— Бис база олардан канчап чыдып каар бис.

— Харын аан. Ол мээң черле билбезим чүве-дир.

— Мен билир мен. Ында коргунчуг чүве чок.

— Бо даргалар чүү дээр чүве ирги?— дээш, бригадир таакпылап, папирозунуң ыжын бургурадыр соруп орган. — Олар чөпшээревес болза хоржок ыйнаан.

— Бис дидими-биле эгелей берзивиссе, даргаларывыс ылап-ла деткиир апаар.

— Ол дугайын бодунар-ла бодап көрүнер, эш агроном — дээш, бригадир бора талдар аразынче көргөн. «Мынчап барганда, хоржок уруг-ла болгай. Ам база бир чүвени бодап алган-дыр. Хамыкты хайындырары ол-дур. Мен-даа аңаа киришпес мен, ооң хажызыңга-ла артканы дээр боор. Колхоз даргазыңга ону чугаалаар болзумза, та чүү дээр. Сенаж салыры оюнчук эвес болгай» деп, ол боданган.

Өлчеймааның чаңы ыңдыг. Ол бир чүвени бодап алганда,

ооң эчизинге ыяап чедиксээр. Ынчангаш ол сенаж салыр чер көөр дээш, ачазының садып берген мотоциклинге олуруп-каш, алаакты куду ыңай болган. Хараганнар, чадаң ыяштар аразынга ооң бажы караңайнып бар чыткаш, ажыт кире берген.

— Бо уругнуң ол төккүл деп чүвени мунуп өөрөнгенин кайгаар-дыр мен ийин — деп, бригадир Чеченге чугаалаан.— Ам база арлы берди көрбөс силер бе.

Чечен тос таңма пажын дая сыптары-биле арылдыр чуг-бушаан:

— Ооң эреси дээрге бо хамык оолдарны алгырты ажардыр ийин — дээн.— База бир шуут-тур.

— Ындыг-ындыг харын — дээш, бригадир өөрүп хүлүмзүрөөн.— Бичии-ле болза оол уруг бооп төрүттүнер часкан төлдүр ийин.

Өлчеймаа ол-ла чоруткаш, меде кестирип турган агрегаттарның алаагынга барган. Сенаж оңгарын ол алаактың ортузунга кастырап бодаан. Ак, сарыг, шокар, көк, хүрең ховаганнар оът-сигенниң, чечек-чимистиң баштарын эргилдир ужуп, хонуп каап чоруп тургулаан. Шергилер база сиген аразында шиигейнип чыткылаан. Өлчеймаа кылаштаарга, олар өрү-куду, ыңай-бээр кожаңнадыр шуражып-ла үнер.

Өлчеймаа чечектерге хөлчок ынак. Ынчангаш өң-баазын чечектер чыып, халып ыңай болган. Шык ортузунга баргаш, аныяктарның эң ынак «Ынакшылым» деп ырызын оожум ыр-лавышаан, чечектер чыып эгелээн:

Дөргүнектиң чечээ кылдыр
Хуулгаштын чаштынзынза,
Куюм чүрээм кайын эндээр,
Дөмей-ле тып алгаш баар мен.

Ынчангаш ол чанынга Дадар-оол кылаштап келирге безин эскербейн барган. Оол ооң артынга туруп алгаш, аңаа улаштыр оожум ырлаан:

Куюм чүрээм кайын эндээр,
Дөмей-ле тып алгаш баар мен...

Уруг ам-на көрүп келгеш, чазык-чаагай каттырбышаан, чугаалаан:

— Канчаарыңар ол боор? Атпаш дидим, уё, чүреккейим!..

— Ынакшаан чүрек ындыг кортук боор бе?

— Силер ана тоол шагда көзүлбөс кара идик кеткен хуулгаазын эрниң эреси-биле дөмей-дир силер але? Мен силерни көрбөйн бардым.

— А мен силерниң ырлаарыңарны таалап дыңнап турдум. Силерге шаптыктай бээримден кортум.

— Шынап бе?— дээш, уруг хүлүмзүрүп көрүп келген.

Ох! Ооң карактарын чүге деңнээрил ам? Дагыр-Шеминиң хөлчүк кара суунга бе? Олар борбак кара-кара, куду алзы

көре кааптарга, артында хөлбеш кынныр. Дадар-оолдун чүрээ ийи адыш аразында кушкаш оглу ышкаш, ушта халый бер чазып, тиккиледир соп турган. Уругнуң долбанналчак чаактарын кандыг дээрил? Оларга дегзе, та кайы хире хоюг, чымчак ыйнаан. Ооң энгиске дег, кызыл эриннерин көрүңерем! Оларны оода чаңгыс катап ошкаар аас-кежиктиг болган болза. Кандыг-ла эрес үрен ону ошкап турар ирги? Дадар-оол уругну ийи холунга куспактап алгаш, ошкап, чыттап, чаңгыс черге бөөлдексээзи келген.

Өлчеймаа та канчаары ол, анаа-ла аймаарай берген. Ол база-ла оолдун арнынче топтаан орган. Сактырга, оолдун эрес-шоваалаң карактарында кандыг-бир-ле өлчей-буянныг отчугаш ону бодунче ала-чайгаар-ла сорунзалай тыртып эгелээн ышкаш апарган. Уруг холунда чечектеринче көргөш, хөрээн өгдөш кылдыр улуг тынган.

Дадар-оол чечектер чыып алгаш, уругже чазык-чаагай сунган. Ол дискектенип орган Өлчеймааже доңгайып кээрге, ооң дыдырашсымаар бажының дүгү ооң хаваанга дегген. Уругнуң тыныжы оолга изиг-изиг билдинип келген. Дадар-оол уругну хензиг-ле болза ошкап дүжүрер часкан. Ынчалза-даа Өлчеймаа каттыра каапкаш, тура халаан. Уруг оолдан беш базым хире черде каттырымзап көрүп турган. Ооң чингежек хөнү сынын чүге деннээр?

Оол база-ла өөрүшкүлүг көрүп турган.

— Чүүден сести бердинер?

— Бичии кижии тенек болбас чоор — дээш, уруг айтыр салаазын агаарга «сагындырып тур мен» дээнзиг ходуңнаткан. Оол ону-даа херекке албаан. Ол уругже эскет чок чоокшулап эгелээн.

— Дезер болзуңарза, дөмей-ле анайгылаштыр барып сегирип алыр мен.

Өлчеймаа ыңай-бээр көргүлээн. Ооң арын-шырайы боданган хевирлиг апарган. Ол боду-ла Дадар-оолдун чанынга кылаштап келгөш, олура дүшкен. Дадар-оол ооң чанынга олуруп алган. Оларны долгандыр ийи хээлиг чалгынныг бора кушкаштар эдип, ужуп туруп берген.

— Мында оларның уязы, оолдары бар-дыр, Өлчей — деп, оол чугаалаан. Ооң «Өлчей» дээни таан чымчак дыңналган.

— Ой, шынап-ла — дээш, уруг ыңай-бээр дилегзинип көргөн.

— Дуу ол бедик сигеннер аразында-дыр — дээш, Дадар-оол тура халаан.

— Хөөкүйлер корга бээр...

— Анаа көрээли даан.

— Чүгле оларга дегбээли, оон башка иези оларны каапса хөңнү — дээш, Өлчеймаа тура халаан.

Оларның уязы шынап-ла ында болган. Дөрт бичии сарыг

аастыг бора кушкаш оолдары бирде хоруп каап, бирде аастарын ажып каап чыткылаан. Оларның чалгыннары четчип бар чыдар. Удавас уязын каггаш, ужуп чоруптар.

Ийи бора кушкаш амы-тынын артынга каггаш, оларже алгы-кышкы-биле халдааш турупкан. Баш кыры-биле суг чүгле хыг кынгылаар.

— Төлүм дээрде куш безин ол хире-дир — деп, Өлчеймаа чугаалаан.— Ам моон ырай берээлиңер.

Олар дедир кылаштажыпкан. Өлчеймаа бир кезек боданып чорааш:

— Маңаа сенажтан салып эгелезе кандыгыл?— деп айтырган.

— Ол дугайын агроном кижини силер харын билер силер ыйнаан.

— Силер чүү деп бодаар силер?

— Мен бодаарымга, ол чугула чүве-дир. Бистиң районнуң өске колхозтарында сенажты база салып турар анарган-дыр. Ол дугайында «Шын» солунга үргүлчү бижип турар ыш-кажыл.

— Ынчаарга маңаа сенаж оңгарын кастырып эгелээр-дир. Кедээр бригада төвүндө бульдозерни бээр эккээр силер бе?

— Чоруптарынга белен мен...

— Ындыг болза меңээ ушкажыптыңар. Мен силерни аңаа чедирип каайн.

— Силер харын меңээ ушкажыптыңар...

Дадар-оол мотоциклге уругну ушкарыпкаш, ыңай болган. Хат-салгын эстеп-ле эгелээн. Серийн таптыын канчаар оңу. Айыраң чайт чечек-чимис чаптып үнген чиндигир ногаан шынаа оларга уткуй көжүп эгелээн. Уругнуң бажында аржылының азыглары кушкаш чалгыннары дег, караңайнып, эстеп чораан. Алаактың кызыл-кызыл чиирбейлиги бора талдары оларга мөгөйгензиг орук ийинде көстүп тургулаан.

— Дыка халыптайн көрүңер — деп, уруг дилээн.

— Коргуп чор силер бе?

— Дүргенинге чүрек сиигейни бээр чүве-дир.

Дадар-оол хүлүмзүрүү каапкаш, оожумнады берген. Чингир көк дээрде чайгы хүн чайынналдыр хүннеп турган. Ооң алдын-сарыг херелдеринден алаак-шынаа чүден чараш көзүлген. Хамнаарактар дээрже бедип үне бергеш, чүзүн-бүрүн аялганы тудуп, эдип тургулаан. Дадар-оол биле Өлчеймаага өөрүшкүлүүн чүү дээр. Ам олардан аас-кежиктиг улус чок ышкаш болган.

Шынаадан үнген чинге копка орук оларны Дагыр-Шеминиң чечек-чимис каастаан ногаан эринге эккелген. Хем бажыңга үзүктел чок чаап турган болгаш, ооң суу терең, боралгак өңнүг бадып чыткан. Харын-даа ооң чалгыглары көвүктелип чыдар. Ону мотоцикл-биле кежер ужур чок.

Олар мотоциклин оруктан чайлады тургузуп кааш, хемниң сайлыг эриинге келгеннер. Уруг арнын чунуп эгелээн. Экизин канчаарыл аан! Дадар-оол база сугну былгаан. Уруг хенертен көрнүп келгеш, оолче сугну чажып дүжүргөн. Соок суг оолдуң мойнун куду алзы эчигей-эчигей баткан.

— Эчигей!— деп, ол алгыра каапкаш, тура халып чоруй база сугну уругже чажа каапкан. Ол черле сезиктиг орган болгаш, былдай дүшкеш, каттырып ыңай болган.

— Дезинер дээлдиген-не-дир але?

— Хоюганыңар ховаган-на-дыр але?

Олар бар-ла шаа-биле каттырышкан турганнар.

— Ажылдаар дээн улус мынчаар ойнап туруп алырывыска болур бе? Дүрген чоруптаалыңар, че — деп, Өлчеймаа хөглүг чугаалаан.

— А мотоцикливис?..

— Аңаа тургай-ла. Бригада төвү дуу ол ырак эвес көстүп тур ышкажыл.

Трактор-хову бригадазының төвү ырак эвесте турган. Ооң кызыл тугу салгын-сырын аайы-биле чалбыыш от дег, кызаннадыр эстеп каап турган.

Дадар-оол олче эвилен-ээлдек көргеш, айтырган:

— Сугну канчап кежер бис?

— Мен силерни куспактап алгаш кеже бээр мен — деп, Өлчеймаа баштактангаш, хөлчок-ла каттырган.

— Ол чүнер боор, мөге-шыырак кижини мен харын силерни куспактап алыйн...

— Тенээңни... улуг угбаңны ол чүнүл... хи-хи-хи!..

Өлчеймаа каттырымзай аарак эрикти өрү кылаштаан. Дадар-оол ыт чок ооң соондан кылаштап орган. Уруг мындаа көргени хемни кежир ушкан чиңгежек дыдының чанынга келгеш, тура дүшкен. Дыттың адаа ханы эерем. Ол артында көвүктелдир ээргииштелип, иштинче киир долгай шаап чыдар. Дыт дириг чүве дег, сирлеңейнип чыдар, оон чайлып бадар болза, эеремче **мөйт-ле дээр**.

Дадар-оол уругнуң хоюг холундан чедип алгаш, дытты кырлап кежеринге белеткени берген. Дыттың сугнуң шыгынга ирип өде берген чөвүрээлерин базар болза, картталып дүже бээр. Хоомай болур болза, идегел-даа чок.

Өлчеймаа эеремче көөрге, ол бодунуң дүвүнче ээргииштелдир шаап, оон дедир-ле хайнып үнүп чыткан. Ооң кыры хүннүң херелдеринден кылаңайнып чайнап чыткан.

Дадар-оол уругнуң холун тудуп алырга, ыңдыг чылыг болгаш хоюг чүве чок ышкаш сагындырган. Оол биле уругнуң четтинишкен ийи холу кажан-даа салдынышпаан болза, олар кайы хире аас-кежиктиг болур ирги? Оолдуң мөге-шыырак, чоон салааларлыг холу уругнуң эмишкеек дег, бичии ээлгир салааларлыг холун чүден камныг тудуп алган. Ынчангаш оон

чүрээ тиккиледир соп турган. Оолга ам бо чырык өртемчейде мындыг чараш уругдан өске чүнүң-даа херээ чок. Өлчеймаа дээш, ол өрт, шуургандан-даа, дажыг хемден-даа, чалым-туругдан-даа кортпас.

Уруг аас-кежиктиг хүлүмзүрээн. Чиңгир көк дээрниц дө-леминге уругнуң борбак хүрең арын-шырайы, сергек-шоваа-лаң карактары тоол шагда даңгына ышкаш көзүлген.

— Куду көрбөнөр аа?

— Кижн бажы дескине бээр бе?

— Мээң холумдан салдынмаңар аа?

— Тайзымза-даа, салдынмас мен бе?..

— Кортпас силер бе?

— А силер?

— Силерниц-биле черле кортпас мен.

— Мен база...

Олар иелээн эвилең-ээлдек арыннарынче көрүшкеш, сир-леңнээш дытты дидими хөлчок кырлап кежипкеннер. Оларга ам чүү-даа моондак бооп шыдавас.

Дадар-оол бир буду-биле эрикке баскан дораан-на уруг-нуң ийи холундан барып алгаш, ону эрикче өөрүшкүлүг че-дип үндүрө берген. Ол үеде оларның кыры-биле алдын-сара-ла ийи аңгыр оожум ужуп эрткен. Олар аңгырларны тура дүшкеш, кайгай бергеннер. Бажында аңгыр бичии мурнай бергеш, дедир хая көрүп каап, соонда эжин манап ап чоруур болган. Оон олар кожаланчып алгаш, эткилеп каап, алаак-че ужуп кире бергеннер.

— Аңгырларның чараштарын аа!— деп Өлчеймаа мага-даан.

— Шынап-ла харын!..

— Аңгырлар эжеш куштар.

— Аңгырлар ышкаш боттарынга ынак куштар чок боор оң.

Өлчеймаа Дадар-оолдуң күдер хүрең арнынче ээлдек көр-геш, хүлүмзүрүп каан.

ЧЕДИГИ ЭГЕ

Амыдырал нарын, берге,
Азып болур, алдап болур.
Ынчангаштын ындын-бертин
Ылап черле хандыр бодаар.

Сарыг-Сал ирей биле Элбек-оол бригадир алаакка ужу-ражы бергеннер. Сарыг-Сал ирей снген хап турган кады-рын хараган кырынга чөлей салып кааш, айтырган:

— Бригаданарда онза-солун чүү-дүр мон, Эглип-Баткан?

Демгизи папирозун уштуп сунмушаан, чугаалаан:

— Онза-солун чүве-ле хөй. Сенаж деп чүвени база бөгүн салып эгеледивис.

— О-о! Ол-ла болгай — деп, демгизи папирозун кыпсып

тыртпышаан, чугаалаан.— Хоолулуг чем ол эвес чүве бе, өннүк?

— Харын аан. Бо Өлчеймааның хөделип үнгени ол-дур ийин. Колхоз даргазы та чүү дээр чүве. Удурланып үнзе-ле ана халап — дээш, бригадир былгыргаш, ийи саарын часканган.— Койт дүшкенивис ол-ла...

— Колхоз даргазы аңаа чүге удурланыр деп?

— Мындаа сенаж дугайында чүве чугаалаарымга, думчуу арай тыртык дарга чорааныгай.

— Уваа! Ол чүге ындыг чоор?

— Энир чылын «Чодураа» колхозу хөй сиген дүдүдүп алган чүве эвеспе.

— Ол-даа херек чок чүве-дир оң. Оларның кылган частырынын болдурбас херек. Өлчеймаа баштыг-ла болгай. Ооң өөренип алган сургуулу-дур.

— Ындыг-даа ыйнаан. Ынчалза-даа сагыжым эндевейндир, Настык Сүрүңович мээң кырымга келир-ле эвеспе.

— Қоккаарактан коргар болза, арга иштинче кирген херек чок, Эглип-Баткан — дээш, Сарыг-Сал ирей каттырымзаан.— Че, ындыг-дыр. Мен силерниң ол сенаж деп чүвөңерни канчаар салыр чүве эвес, барып көрейн.

— Арга-сүмелиг-ле болгай сен, барып көрөм харын.

Сенаж салыры солун ажилдың бирээзи. Колхозка бир дугаар эгелеп турар ажил болгаш, аңаа ажилдап турган улустуң хөглүү-даа хөлчөк. Үш самосвал, тергелиг ийи трактор шала шыксымаар медени үзүктөл чок сөөртүп эккеп-ле турган. Ханы улуг оңгарже төккөн медени Дадар-оол трактор-биле аай-дедир кылаштадып, таптай бастырып-ла турган.

Хенертен колхоз даргазы бо халдып келген. Ол ийи быктын даяныпкан оңгарже кайгап турган. Ооң хорадааны илден. Арны дээрге калчан сарыг. Дадар-оол дарганың келгенин-даа эскербээн. Шуудунга кире берген ажилдап турган.

— Соксат-соксат!— деп, колхоз даргазы алгырган.

Дадар-оол ону-даа дыннаваан. Тракторнуң моторунуң дааш-шимээни дендеп бар-ла чыткан ышкаш болган. Ол аразында меде сөөрткөн чолаачылар, трактористер база чедип келген. Оолдар сыгыржырга, Дадар-оол ам-на колхоз даргазын көрүп каан. Ол тракторунуң моторун өжүрө каапкаш, колхоз даргазының чанынга кылаштап чеде берген.

— Силер чүге мында ажилдай бердинер? Қым чөпшээредди?— деп, колхоз даргазы шириин айтырган.

— Сенаж салып тур бис, Настык Сүрүңович.

— Силер чүгле сиген кестирер болган силер. Ам дораан ол ажылыңарже дедир чоруңар.

— Сенаж салырын канчаар бис?

— Ол сээң херээң эвес-тир.

Настык Сүрүңович ооң чанынга көрүп турган чолаачылар болгаш трактористерже көргөш, дужааган:

— Сөөртүп эккелген меденерни ам дораан дуу ол шөлге тарадыр төгүнер. Оларны кургаткаш, сарааттаар чүве.

Улус шупту аксында сүг пактап алганы-биле дөмей болган. Оолдар бот-боттарының арыннарынче көрүшкеннер. Сарыг-Сал ирей оларның чанынга бо кылаштап келген.

Дадар-оол тракторунга дедир барып олурупкаш, катап-ла оңгарда медени таптай бастырып, трактору-биле аай-дедир кылаштадып эгелээн.

— Сеңээ мен чүнү чугааладым!— деп, колхоз даргазы алгырган.

— Мен бо ажылымны ара кагбас мен...

— Кижичугаазы дыннаvas кижичулзунца, хоорайынче дедир чорут!— деп, ол ажынып алгырган.— Мында колхоз даргазы мен мен. Чүнү канчаарымны бодум билир мен.

Ол аразында Өлчеймаа база чедип келген. Агроном уруг дарганың арнынче көргөш, чүвениң байдалын билип каан.

— Силерге сенаж салыр деп айтышкынны кым бергенил?— деп, колхоз даргазы хөме таварып-ла келген. Ооң хөрээ өгдөңейнип турган.

— Сенаж салыр талазы-биле бистин колхоз озалдап турар-дыр, Настык Сүрүңович...

— Сенаж салыр, салбазын мен бодум билир мен. Силер ынчап кара тураңар-биле чаңнай бербөңөр!

— Настык Сүрүңович алгырбайн көрүңер. Бис база ажылды кылып, ону углап-баштап турар улус-тур бис.

— А мен сенаж салырын чөпшээревейн тур мен.

— Ынча дээрге кайын боор, дарга?— деп, Сарыг-Сал ирей чугаага киришкен.— Чугула ажылды кылып эгелей берген-дир бис. Ону харын бүгү тала-биле деткиир-ле болгай.

— Бис база чаш уруглар эвес-тир бис. Чеже-даа колхоз даргазы болзуңарза, сугже халый бериңер деп дужаарыңарга, олче шуптувус шурай бербес-ле болгай бис. Силер чазып тур силер — деп, чолаачыларның бирээзи чугаалаан.— Ажылды эгелеп алган соонда, ону төнчүзүңге чедирер херек.

— Колхоз даргазы мен мен. Чүнү кылырын бодум билир мен.

— Силер чазып тур силер, Настык Сүрүңович — деп, Өлчеймаа дарганы оожуктурарын оралдашкан.

— Силер харын айыылдыг чүвени кылып тур силер. Сенаж салырын дораан соксадыңар — дээш, дарга машиназынче кылаштапкан — Сен, Өлчеймаа, ол дээш харыылаар сен!..

— Силер чүнү хүлээр силер, Настык Сүрүңович?— дээш, Сарыг-Сал дарганың чанынга халып чеде берген.— Силер коммунист кижичулзунга силер. Мен база-ла дөртен чылдардан бээр нам кежигүнү мен. Силернин бо чазыңарны ам дораан партия райкомунче дыңнатканым бо.

— Барынар-барынар. Силер чүнү-даа чедип ап шыдавас силер. Бо хамык улусту силер харын дедир ыдып турар-дыр силер, ам билдим — дээш, колхоз даргазы машиназынга олу-рупкаш, ыңай болган.

Сенаж онгарының чанынга турган улус ыыт-даа чок туруп калган. Олар боттарының арыннарынче көрүшкеннер.

— Ам чүнү кайгап турар бис. Ажылывыс уламчылаалыңар — деп, Өлчеймаа чугаалаан.— Хей-ле черге үр-чар кылып, халас үе эрттирдивис.

Колхоз даргазының оглунуң кудазы-даа дүшкен. Ол пятница хүнүнүң дүш үезинде эгелээн. Дарга аңаа шыырак-ла белеткенген. Арага дээрге далай дег, эът дээрге саат ышкаш. Кижиниң хөйүн канчаар ону, дүк шимчеме-ле. Хажыызындан анаа көрүп турган кижини ону бодап келир болза, Дагыр-Шеми биле Шеминиң хамык чону чангыс черде чыгып келген чүве-биле дөмей-ле. Ынча хөй чон бажың-балгат, кажар-херим иштинге кайын сыннар. Ынчалза-даа дарга хамык улусту бодунуң болгаш оглунуң чаа бажыңының чанында калбак шыкка олуртупкан. Бажың иштинден чүгле арага-дары, аш-чем чүвени дажып эккеп турган.

— Бөгүн мээң чангыс оглумнуң кудазы дүжүп турар-дыр, ижер шаңар-биле ижинер, чиир шаңар-биле чиңер, кудалар, ха-дунмалар, дөргүл-төрелдер!— деп, Настык Сүрүңович дыңзыг-дыңзыг чугаалаан.

Ала чайны эрттир аалыңга чүгле чаңгыс катап көзүлгөн чолдак кара Маңнай-оол хамык улусту ам чаа танып көрүп орган чүве ышкаш, карактары улгады берген амырап, кайгап орган. Оң чанында чиңгежек хөнү сынның, чарашсымаар арынның, сарыг уруг чаактары кыза берген өөрүшкүлүг көрүп орган. Ону Шеминиң шыырак дээн аныяк саанчыларының бирээзи деп улус чугаалажып орган.

— Ындыг харын, дарга.

— Ол черле чөптүг — деп, дем-не ийи-бирни апкаш, эзенгизи дыңзыг бергеннер олудундан тура халчып кээп, алгыр-жып тургулаан.

Куда орту кирип чорда, тайгадан баткан тудугжулар ол немежип келген. Оон элээн болганда, Хорум-Дагның чудук сөөрткөн чолаачылары база келген. Карангы имир дүжүп орда, Улуг-Чайлагның саанчылары сөктүп келген. Ыыт-шимээн, ыр-шоор-даа дендээн.

Карангы дүн дүшкен. Суурда кылаштаан-на кижини бүрүзү эзирик ышкаш көзүлгөн. Суурнуң үстүнде-даа, адаанда-даа улустуң ырлажыры дам барган:

Хорадаза ажынмас бис,
Ажыл-иш дээш ындыг дарга.
Колхозувус хөгжүүрү дээш,
Амыр-дыжын билбес дарга.

Дагыр-Шемиге, колхозчу ол суурга, ындыг хөлзээзинниг дүн черле турбаан боор оң. Ыт-куш безин адар даңны аксы өрү-куду чидиртип тура хонган.

Даң чаа-ла хаяалап орда, суурнуң улуг кудумчузун өрү алзы аъттыг ийи кижичула чүгүртүп, са кожамыктап чоруй барган:

Үзүн-Аьрга чайлаглары
Угулза дег, чараш-ла ийин.
Уруг эжим — кеймер қарам
Удуп-оттуп чыдыр-ла боор.

Хараар-Тейниң чайлаглары
Қаас болгаш чараш-ла ийин.
Қап-ла кара мээң эжим
Харын дүжеп чыдыр-ла боор.

Суурнуң ыттары оларның соондан бир кезек туткулашып халышкан. Ооң соонда харын ыржым-шыпшың барган.

Хүн элээн бедий бергенде, Дадар-оол мастерскаяга чаа бистер алыр дээш чеде берген. Механик Эзир-оол мастерская аксында үрелип калган турган тракторнуң иштинде хаарыктаан чыткан.

— Эзир-оол Оюнович! Көк дүш болду, чаа бистер алыр дээш келдим — деп, Дадар-оол ону оттурган.

Эзир-оол туруп келгеш, эзири хевээр тендирип турган.

— Эзириңер ам-даа олчаан ышкажыл?

— Чаңгыс мен ындыг эвес мен. Колхоз даргазының өөнге хөй кижичула пактап хондувус.

— Соок суг-биле чунуп, дүрген секпереп алыңар моң.

— А-а, хей чүвени!.. Колхоз даргазының оглунуң кудазы болганын билбес кижичула бар эвес...

— Бөгүн сезоннуг ажыл хүнү-дүр.

Механик чүве ыттаваан. Ол Дадар-оолга сиген кезер машинаның чаа бистерин уштуп бергеш, чугааланган:

— Дарганың өөнде боостaa шыгыдар чүве ам-даа бар болгай аан.

Ол шала тендирий аарак кылаштап бар чыткан. Дадар-оол ону көрүп турарга, каракка чаржынчыг, бужар болган.

СЕСКИ ЭГЕ

Амгы салгал, чалы салгал
Ажыл-ишке чаңгыс демниг,
Төрөөн чурттуң керээ дээштиң
Дөскөл билбес, тура дүшпес.

Хүн чаа-ла хөөрөп үнүп орган. Ооң алдын-сарыг херелдери шынаа кырын шыва алы берген. Даң хаяазының ыржым-шыпшыңыңга алыскан хевис ышкаш ногаан шынаа ам дойлуп үнген. Дуруяаларның алгызы ынаар шынаа кыдыын-

дан кыгырадыр дынналган. Арылар айыраң чайт чечектерниң баштарын эргилдир ужуп, чигир-чимис чыыр улуг ижин эгелээн. Ховаганнар база-ла бир-бир чечектерниң бажын дескинип каап, бир-бир чечектерниң бажынга хонуп каап, чоруп турганнар. Матпадактар терең сигеннер, меде аразында соңнуг-мурнуг эдип чыткылаан. Хамнаарактар чиңгир көк дээрже бедип үне бергеш, каракка көзүлбес кандыг-бир хуулгаазын чиңге удазындан халбактанып алган чүве дег, агаарда астына берген чүзүн-бүрүн үнү-биле аян тудуп тургулаан.

Серин салгын кезек-кезек хадымарлай кагылаптар. Дээрниң мурнуу талазында чаңгыс-даа булут чок, а соңгу талазында хоюг ак хураган булуттар көстүр.

Дадар-оол ам дораан кырын дуглай базырар сенажтың чанынга кылаштап келгеш, ыңай-бээр көрүп, чечек-чимистин, оът-сигенниң чаагай чыды-биле холушкан арыг агаарны карамдыгып тынып турган.

Шынаа адаандан сиген кестирген агрегаттарның дааш-шимээни бирде чоокшулап кээп, бирде ырай берип, эртенги алаак-шынаага бир янзы тааланчыг хөгжүмнү тургузуп турган. Алаак иштинден бир-ле кижиниң кадырын кыңгырадыр шалыгылаары-даа дынналып келир.

Дадар-оол сенажтың кырынга бир кезек кылаштап көргөн. Ооң кырында шалың ам-даа кепээн. Мотоцикл дагжаан соонда, Өлчеймаа бо халдып келген.

— Экии, Дадар!.. Үрде келдиңер бе?

— Экии, эки-и, Өлчей!.. Ам чаа келдим...

Өлчеймаа сенажты кырлап халыгылааш, медени холу-биле тудуп көргөш, чугаалаан:

— Сенажты ам дораан дуглап эгелээр-дир. Трактор-биле ону бир кезек тырый бастырып көрүңерем.

Оол тракторун хөделдире каапкаш, ханы оңгарның эрин ажып келген медени аай-дедир кырладып-ла эгелээн. Ол бир-бир бодаарга, трактору чаңгыс черге чындындадыр самнап турган ышкаш болган. Ооң эрес соруу улам хайныгып, тракторун мунган аъды-биле бир дөмөй аваангыр башкарып турган. Трактор чамдыкта чаңгыс черге шывыккыландыр дескинип, медени улам чавызадыр тырый базып турган. Чамдыкта дедерленип чоруй, дааш-шимээнни-биле бурунгаар чүктүп чоруптар.

Өлчеймаа Дадар-оолдан карак үспейн көрүп турган. Чаа кескен меде сөөрткөн самосвалдарның баштайгызы халып келген. Агроном уруг ону сенажтың чавызаш кыннып чыткан черинге төктүрер дээш, чолаачыны кыйгырган:

— Бээр-бээр, боже төгүңер, акый!..

Ол аразында чиик машина халып келген. Машинадан баштай партия райкомунуң бир дугаар секретары Куулар бо чиик-чиик үне халып келген. Колхозтуң улуг агроному

Сарыглар элээн болгаш машинадан үнүү орган. Ол хөлчок оожум ышкаш көзүлген.

Куулар дораан-на ажылдап турган улусче углаан. Чолдаксымаар сынныг, күдер хүрөң шырайлыг, шевергин кырлагар думчуктуг, кадырзымаар хавактыг, угаанныг сыгыр карактарлыг, дөлгөм эгиннерлиг ол кижичерле ындыг чазыкчаагай чаңы-биле диштерин агартыр хүлүмзүрүп, бирде салып турар сенажче, бирде Өлчеймааже, ооң чанында турар улусче көрүп каап, чиге кылаштап орган.

Өлчеймаа секретарьны эки билир. Агроном уруг чаа-ла дөргөн хар ажа дүжүп чоруур бо партия ажылдакчызын көргөш, аңаа чоргаарланып, ону хөлчок-ла магадаар. Улус шупту ындыг шиитпирлиг, ажыл дээнде ол дег, могап-шылаарын-даа билбес, олут орбас, улуг-биче-даа кижилерге кичээнгейлиг, сагыш човангыр, билбес чүвези мырыңай чок турган болза деп бодаар. «Седип Далаевичиниң мындыг кончуг эрес-соруктуг чоруу, төттүнмес күжү, чазык-чаагай чаңы та кайыын кээп турар чүве ыйнаан?— деп, Өлчеймаа боданы каапкаш, бодунга боду харыылап каап.— Ооң ажыл-ишчи кижилерге ханы бүзүрелинде, ак сеткилдинде болгай аан...»

Седип Далаевич баштай Өлчеймаа-биле хол тутчуу мендилешкен. Ооң соонда өскелер-биле хол тудушкан.

Ол Өлчеймааже көргөш:

— Кайы хире сенаж салып тур силер, дуңмам?— деп айтырган.

— Ам мону дуй базырар деп тур бис, дарга.

— Эр-хей, ол болбазыкпе — дээш, ол Өлчеймааның арнынче көргөн. Ооң соонда бригадирче көргөш, шириин чугаалаан.— Сенаж салырын шагда-ла эгелээн болзуңарза эки турган. Ындыг бе?..

Бригадир тула берген, чүү-даа дээр аайын тыппаан, куду көргөн.

Секретарь улуг агроном-биле сенажтың кырынга кылаштап, медени андара-дүндере тудуп көргүлээш, чугаалаан:

— Дуй базырза, ажырбас сенаж эвеспе, Қанчыыр-оол Қалбакович?

— Ажырбас-тыр харын, дарга.

— Ынчаарга мооң кырын эки дуглаар херек. Ынаар агаар, өл-шык кирбес кылдыр ылап дуглаар. Ону полиэтилен хылыргай чүве-биле шывар, саваң-биле ооң кырындан дуглап, довурак-биле дуй базырар херек. Ындыг бе?..

— Харын ынчаар кылыр бис — деп, Өлчеймаа харыылаан.

— Ол-ла болгай. Аныяктар ындыг кончуг, боларның билбес чүвези чок болгай.

Седип Далаевич Дадар-оолдуң чанынга чеде бергөш, айтырган:

— Силер бо колхозта кээп ажылдай бергениер ол бе?
— Чок, дарга. Дуза кадып, шефтеп келгеним ол-дур ийин.
— Шын-дыр оо! Ол болбазыкпе, кончуг ажылдаар кижиле болгай. Хоорайдан келген адың черле салба — дээш, секретарь мырыңай бичии уруглар дег, хөглүг каттырган. Улус база-ла чир-шон дүшкен.

Седип Далаевич улус-биле эвилең-ээлдек байырлашкаш, улуг агроном-биле кады колхозтуң сиген шөлдерин көөрү-биле оон ыңай хап чорупкан.

Партия райкомунуң бюрозу чаңчыл ёзугаар бир дугаар секретарьның кабинетинде чоруп турган. Башай аңаа районнуң тудуг ажылынга хамаарышкан айтырыгларны чугаалашкан. Ынчангаш «Шеңнелиг», «Чодураа» колхозтарының даргалары, агрономнары эжик аксында бичии өрээлде боттарының ээлчээн манап органнар. Настык Сүрүнович мурнунда болза колхозун мактаар, шала чоргаарзымаары хөлчок-ла болгай. Ам ол ындыг эвес болган. Ол сонга дужунда сандайда олуруп алган бир-ле солунну аңдара-дүндере тудуп көрүп орган. Бөгүн ону бюрога көөр, ынчангаш сагыш-сеткили саргып-ла орган, чүве-даа чугаалаар хире эвес.

Баштайгы айтырыглар төнгени ол боор оң. Элээн хөй кижиле шуужуп алгаш үнө бергенер. Ам-на олурган даргаларны чалап кириген. Өлчеймаа дораан-на эргилдир көре каапкан. Райкүүскомнуң даргазы Чүлдүм Баяновичиден, көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги Мөңгө Ооржаковичиден, «Сельхозтехника» салбырының начальниги Тимофей Петровичиден өске улустарны ол танываан.

Седип Далаевич «Шеңнелиг» колхозунуң даргазынче көргөш, чугаалаан:

— Оглуңарның өгленгени дээш, силерге байыр чедирип тур бис, эш Донгак!

Бюро кежигүннериниң шуптузунуң карактары чүгле ында барган.

Өлчеймаа даргазын көрүп ораарга, ооң арны-базы кыза хона берген. Ол боданган хевирлиг болгаш:

— Четтирдим, дарга — дээш, хөрээн алгыдып, чөдүрген.

— Бюро кежигүннери чүү деп бодап тур силер, эштер? Айтырыгны эш Донгактан эгелээр бис бе?

Бюро кежигүннери чөпшээрешкен хевирлиг баштарын согаш кылып кааннар.

Көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги мурнунда чыткан папканы ажиткаш, оон бир саазын уштуп эккелгеш, чугаалаан:

— Мал чеминиң белеткелиниң районда чоруп турарының дугайында медээни ёзугаар алырга, «Шеңнелиг» колхозу эн

сөөлгү черде чоруп турар-дыр, коммунист эш Донгак бо дугайын чүү деп бодап турарын дынназа чүл?

— Айтырыгны оон-даа хандыр салза эки боор — деп, Куулар Көжелдейни үзе кирген.— СЭКП обкомунуң бюрозу, республиканың Министрлер Чөвүлели база Дээди Советтин Президиуму агаар-бойдустун кандаашкынныг, таарымча чок бо чайында мал чемин болдунар-ла бүгү аргаларны ажыглап тургаш белеткээр, бар курлавырларны долузу-биле ажыглаар, олче бүгү күштү угландыраарынын дугайында доктаалды хүлээп алган болгай. Чон ону кончуг шын билип, хүлээп алган. Ынчангаш районнуң бүгү ажыл-ишчилери малга быжыг чем-суурну белеткээр дээш, шудургу ажылдап турар-дыр. Бо Чадаана хоорайнын бүдүрүлге черлеринин ажылчыннары безин ам районнуң ажыл-агыйларында сизген кезип, мал чеми белеткежип ажылдап турар ышкажыл. «Сельхозтехника» каттыжыышкынынын ажылчыннары силернин колхозта база ажылдап турар болгай.

— Бис олче он беш кижини чоруткан бис — деп, Тимофей Петрович чугаалаан.

— Көрбес силер бе? Силернин ажыл-ижиңерже ажылчынар ол хире кичээнгейни салып турар-дыр. Ам чүнү чугаалаар силер?—дээш, секретарь уламчылаан.—А бодунар кандыг чижекте көргүзүп турар-дыр силер? Мал чеминин белеткелинин бо хире чай чок үезинде бодунарга чаа бажың тутуруп эгеледиңер. Ооң орнунга ол хамык тудугжуларнын күжүн сизген-ширбиш белеткелинге кириген болза, кайы хире эки турганыл? Мен бодап көөрүмге, эш Донгак колхозунда сизген белеткелинин ажылындан шуут хоорулган-дыр. Ону бадыткап турар хөй чижектер бар, шын ыйнаан, эш Донгак?..

Кууларнын ажынганындан ооң үнү өткүт болгаш чидиг болуп дыңналып турган. Ол олурган сандайындан тура халааш, сонгага барып четкеш, дашкаар көргөн. Даштын дуй бүргеп чоруп орган. Оон ол дүргени хөлчок бодунуң сандайынга олура каапкаш, айтырган:

— Силер черле чогум чүнү бодап алган силер?

— Буруум шын, ону миннип турар мен — деп, Донгак думчуунуң алдында чугаалаан.— Билип тургаш-ла, хөй частырыгларны кылган-дыр мен. Ону ам мойнум-биле харылаар мен...

— Сени буруудатпаска, ам кымны буруудадырыл, эш Донгак?— деп, Мөңге Ооржакович айтырган.— Таптыг бодап көрөм, сээң колхозунда чүү болуп турар-дыр!.. Оглуңнуң кудазынга шупту колхозчулар чыгып алгаш, ийи үш хүн арагалаан. Чолаачылар, механизаторлар кылып турган ажылын ара кагган турган. Олар база-ла кудага барган. Ажылды ынчаар сандарадырга, болур бе? Силерге ындыг эргени кым бергенил?..

Өлчеймаа көөрге, колхозунуң даргазының арны өрт кызыл, кулактары база далбыйтыр кыза берген, ол хейде-ле хаваан угуштай идеринге өй болган. Бюро кежигүннери ооң колхозунда бүгү-ле байдалды беш салаазы дег билир боорга, ол чүве безин чугаалаар харык чок апарган. Өлчеймаа боду база олурган сандайынче ойлуп кире бер чазып олурган. Партия райкомунуң бюрозунга ол хире шыңгыы болур деп чүвени кажан-даа бодаваан. Көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальнигиниң мындаа бир улуг хуралга шыңгыы шүгүмчүлөл кылып турганын дыңнаан-на харын. Ол ышкаш Настык Сүрүновичиниң бодунуң ажылдаар өрээлинге хуралга улусту сырыгдады берген кончуп турганын чаңгыс эвес удаа дыңнаан. Ынчангаш Өлчеймаа бирде райкомнуң бир дугаар секретарынче, бирде көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальнигинче, чамдыкта колхозунуң даргазынче айтырыглар салган азы чүве чугаалаан бюро кежигүннериниң арыннарынче дидим эвес көөрүнче өйлөшкөн. Колхозунуң даргазы ылап сыскырып деп чүвеге таварышкан. Ол кандыг-бир чүве чугаалаарга, ону беш-даа халытпас болган.

Партия райкомунуң бюрозу «Шеннелиг» колхозунуң даргазы эш Донгакка шыңгыы хемчегни көргүскөн. Анаа боданмас, оон түннел үндүрбес болза, оон кижичем эрээв ажы бар бе?

Бюро чапсарлай берген. Мөңгө Ооржакович Өлчеймаага кылаштап келгеш, мынча дээн:

— Моон баргаш, оон-даа артык кызып ажылдап көрүңер. Ажылда бар четпестерни дүрген чайладыр дээш, чаныш-сыныш чок болур херек. Мен бир неделя хире болгаш, силерге база чеде бээр мен.

— Кызып ажылдаар бис, дарга — дээш, Өлчеймаа хаваан суйбай туткан.— Силерниң кээриңерни манаар бис. Чамдык айтырыглар талазы-биле силерниң арга-сүмөңерни аажок дыңнаксап турар бис.

— Ол кандыг ындыг айтырыглар боор?

— Маңаа ол айтырыгларны чаңгыс сөс-биле тайылбырлап шыдавас мен, Мөңгө Ооржакович. Хөрзүңге, ие черге, тарааның чаагай дүжүдүңге хамаарышкан айтырыглар чүве.

— Ындыг-дыр, дунмам. Ам бюро эгелээр деп барды — дээш, көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги ыңай болган.

Дээрниң барыын талазындан сүрүштүр диргелген коргулчун дег, аар кара булуттар Чадаана хемниң шынаазының иштинче улам чавызап, үзүктөл чок кызанчап, чыжырадыр динмиреп чоруп орган. Чайык кел чыдары илден. Артында дааш-шимээнни-биле коогайнып чоруп орат.

Үр-даа болбаан. Ол баштай хоорайның кудумчуларында тарымал теректерниң баштарын аай-дедир силгип эгелээн. Ооң соонда ийи-бир дымырадып дүжүргөн. Кара булуттар

ам Чадаана хоорайның кырынга диргелип келген. Кызаш кырган, оон улаштыр чык-дарс дээн соонда, чер-дээр сири-нейнип турар кылдыр диңмиреп эгелээн. Кудуушкуннуң эгези ол. Шууг шиилээр. Булуттар амыр-соксаал чокка саарып-ла турган. Улай-улай кызаңнап, чыжырадыр диңмирээри дам барган. Хем ол чарыының арыынга чаңнык-даа дүшкен.

Өлчеймаа партия райкомунуң үшкү каъдының узун коридорунуң бажынга кылаштап келгеш, соңга караандан дашкаар көргөн. Орта чүве көзүлбес, соңга шилинге шииледир кудуп-ла турар. Артында хадып турар. Хензиг када-ла кудумчулар хөлдени берген.

Колхоз даргазы Өлчеймааның чанынга кылаштап келгеш:

— Чайык деп чүве бо-дур ала?— дээн.

Кызаш кырган соонда, база катап чыжырадыр диңмирепле үнгөн. Өлчеймаа арнын дуглай каапкан. Сактырга, бүдүн өртемчей хенертен кыва берген ышкаш болган. Ол караан чоорту көрүп келген:

— Кандыг кончуг кызаңнап, диңмирээр чоор — дээш, даргазының арнынче көргөн.

— Кудуушкун дүрген эртер болгай — дээш, Настык Сүрүнович адыштарын ууштагылаан.— Кудай багы арлы бээр... Шуптувус дораан чанып орар бис. Канчыыр-оол Калбакович кайнаар кире берген дээр силер?

— Ам чаа маңаа таакпылап турду чоп...

— Хөй-ле частырыгны кылган-дыр мен, дом. Бодумнун бажымга тевени көрбейн турганым шын-дыр.

— Частырыгны кым-даа кылып болур. Чүгле частырыгны катаптап болбас деп ачам чугаалаар чүве ийин, Настык Сүрүнович.

— Оо! Бызаң ашак кончуг угаанныг. Ол меңээ база сагындырып турган болдур ийин. А мен?..

Колхоз даргазы папирозун кыпсып алгаш, адаккы каътче кылаштап баткан. Өлчеймаа комсомол райкомунуң бирги секретарының өрээлинче углапкан.

Чайык-кудук эрткен. Диргелип келген кара булуттар ийи чарлы берген. Чайыктың улуг нуруузу Чадаана хемниң бажынче кызаңнап, диңмиреп, кооңайнып өскей берген. Артканы Адар-Төштүң арт кырында диңмиреп бар чыткан.

Хүннээректеп эгелээн. Булуттар аразындан бакылап келген чайгы хүн алдын-сарыг херелдерин хоорайның кырынче чажыпкан. Бажыңнарның кудуушкунга чугдуруп каапкан соңгаларының шилдери кылаңайнып, чайынналып тургулаан. Кудумчуларның тарымал ыяштары хөлбегер ногаан апаргылаан. Шыксыг арыг агаарны кижы тынып-ла ханмас. Тынар-га, хостуг-шөлээн ышкаш сагындырар.

Өлчеймаа партия райкомунуң даштыкы эжинге үнүп келген. Ол өрү-куду өөрүшкүлүг көрүп турган. Бора-Булак хо-

вузун кежилдир чеди чүзүн өднүг чараш чөлээш дугаландыр турупкан. Уруг ону чарашсынып көрүп турган. Бичиизинде ол өөрү уруглар-биле кады чайлагга чөлээш сүрер дээш, шыкка шаан төндүр маннаар. Чөлээштиң бир ужун көөрге, дуу-ла ол ырак эвесте солаңгыланып турган ышкаш көстүр.

Өлчеймаа ынчаар боданып турда, даргалары бо үнүп келгеннер. Олар машиназынга олура каапкаш, «Шеңнелиг» колхозунче хап чаныпканнар.

Дагыр-Шеминиң чиңге кара унунда ажыл, амыдырал оларны манап турар. Ол чаагай амыдырал үени мурнавышаан, чоруп орат. Ынчангаш ол солун, кижиниң сеткил-сагыжы дөстүнмейн баар.

Хову-шөлүн тараа шыпкан,
Кодан малы өөр-өөр оытгаан.
Сайгылгаанныг сууру чыраан
Сайзыралдыг Дагыр-Шеми.

ТОСКУ ЭГЕ

Амыдырал
Чырык черге төнчүзү чок.
Ажы-төлдер
Салгал дамчып чурттап чоруур.

Бызаң ашак аржаанга кирип, шору дыштанып алгаш, аалынга чанып келген. Ол кайын анаа олуруп шыдаар ийик. Бичии боданып оргаш, уруундан айтырган:

— Бертен колхоз даргазы ыңай-бээр чүве барбадыве, уруум?

Үнүп чоруурунга белеткенип турган Өлчеймаа ачазының арнынче чазык көргөш:

— Канчаарың ол, ачай?— деп айтырган.

— Бичии херек бар ийин, уруум. Барып ужуражып көрзе дээш ынчаарым ол-дур ийин.

— Ам барзыңза, кончуг таптыг таваржы бээр боор сен, ачай — дээш, уруг далажып үне халаан.

Колхоз конторазынга кээрге, черле ындыг-ла болгай, оон чон үстүр эвес. Ам база өрү-куду шуужуп-ла турган. Мында хурал-суглаа-даа болбаан, ынчалза-даа шуптузу-ла чугула херек ужун чугаалажып чоруп турганнар.

Бызаң ашак кылаштаан олчаан-на колхоз даргазының өрээлинче дорт базып кире берген. Дарга улуг агроном, комсомол комитединиң секретары суглар-биле бир-ле чүве дугайында чугаалажып органнар.

Ашак улустуң кичээнгейин бодунче угландырат дээни ол боор он:

— Аай...— дээш, хөрээн алгыдып чоруй, мендилээн.— Чаа, бүгүде эки.

Даргалар соңнуг-мурнуг мендилээннер. Настык Сүрүңо-

вич кырганның сунган холун эвилең-ээлдек туткаш, чугаалаан:

— Бо сандайже олуруп көрүңер.

Ашак өөрөнгөн чаңчылы-биле аргар кошкар бажы дүрзүлүг докпак даңазанын уштуп, таакпызын тиге берген.

— Суурнуң хамык улузун шуптузун мал чеминиң белет-келинче киирер — деп, колхоз даргазы демгилеринге чугаалаан.— Кандыг херектиг чор силер, кырган?— дээш, ам Бызаң ашакче көрнүп келген.

— Энир чылын база бо сургуул уруг-дарыг бөлүп алгаш, сиген кесчип турган кижги болгай мен. Ам база ынчалзымза, кандыг ирги дээш келдим ийин.

— Тас-тыр оо! Черле буянныг кырган-на болгай — дээш, дарга хүлүмзүрөөн. Оон Чаакталганче көргөш, чугаалаан.— Кончуг кырганның чедип келгени бо-дур. Үстүкү класстарнын өөреникчилерин боларга бир звено кылдыр баштадыр чүведир.

— Бо школачы уруг-дарыгның ажылдаары-даа аттыг чүве болгай аан — дээш, ашак докпаанда тип алган таакпызын тырта берген.

Колхоз даргазы ооң арнынче көрүп оргаш, айтырган:

— Қайы хире аржааннап, дыштанып алдыңар? Қадыңар эки-дир бе?

— Эки-ле чордувус. Қадык-даа чүгээр.

— Узун-Арга иштиниң сигени бо чылын шору үнгөн чораан. Боларны хамык өөреникчилер-биле кады аңаа аппарып тургузуптар-дыр, дарга — деп, Қанчыыр-оол Қалбакович чугаалаан.— Бистиң Чаакталган дарга чүү деп бодаар силер?

— Ол-даа чүүлдүг чүве-дир...

— Ынчаарга ам дугурушканывыс бо эвеспе — дээш, колхоз даргазы олурганнарны эргилдир көргөн.— Ынчаарга ам хөделип эгелээр чүве-дир.

Бызаң ашак бажыңынче өөрүшкүлүг кылаштап орган. Сургуул ажы-төлүн эдертип алгаш, оларның каткы-хөглүг чугаазын дыңнап ажылдаары дег өөрүшкүлүг чүве чок турган. Өөреникчилер база аңаа хөлчок ынак. Эрткен чайын олар сарыг хүннү бадыр ажылдааш, кежээ дүжерге, одаг кывыскаш, солун-чугаа чугаалашкаш, олуруптар турган. Бызаң ашак тоолдап турда, мырыңай амыр. Өөреникчилер ону тоол ээзи деп баштактанып турган.

Бажыңыңа кире бергөш, ол өөрүшкүлүг чугаалаан:

— Че, кадай... Чоруп орап деп бардым.

Шай сүттеп турган Хорлуу кадай хымыжын сала тыртып кааш, айтырган:

— Чаа-ла чедип келгөш, ам кайнаар чорууруң ол чүвөл?

— Хамык сургуул ажы-төлүм эдертип алгаш, Узун-Арга иштинден сиген кезерим ол-дур.

— По-ох, ай, мону-даа... Ол өш-шыкка оорга-мойнун аарып калбас чүве бе?

— Аарый бээр мен деп-ле бодап чоруур чүве болза, кижги кайын өөделээр.

— Чөнүк ашак сээң киржилген чокта колхоз сиген кезип албас деп бодаар сен бе?

Ашак чүве ыыттаваан. Черге ап чоруур чүвелерин борбак-сарбактап, шарып-ла эгелээн. «Чамдыкта мынчап баар кадай-ла болгай. Ам база бир чүве бодап алгаш, ынчап тур болгай аан бо?» деп, ол карадаан.

Кадай хайындырган шайын хөнекке куткаш, оозун стол кырынга салгаш:

— Сен ынчап чоруп бээринге, ам канчаар чүвел?— деп, ол химиренген.

Ашак ам база ыыт чок. Черге ап чоруур идик-хевин, ижик-дөжөөн эжик аксынга аппарып салган. Оон боду-биле деңге кыраан кара таалынын алгаш, ынаар паш-савазын суга берген.

— Бо каш малды кыжын ам чүнүң-биле азыраар чүвел, ашак? Бо чылын ам тудум-даа сиген кеспезиң ол бе?

Ашак таалынын база эжик аксынга аппарып салып каш, шаажаң долдур шай кудуп алгаш, ону ийи-бир аартап ора, чугаалаан:

— Хамык чоннуң хажызынга көрүп олуруп каарга, болур бе? Чонда бар болза, ажырбас оң...

Хамык өөреникчилер олуртуп алган машина суурнун улуг кудумчузун өрү алзы халып өскээш, Бызаң ашактын бажынының чанынга кээп доктаай дүшкен. Өөреникчилерниң ыры-шоору шуут чиртилээр. Бир оол баян тырткан, өскелери ырлашкан. Ол чоогунуң кырган ашак-кадайлары бажынарарындан үнүп келгеш, оларны магадап көрүп турган.

Оолдарның чамдызы дүже халышкаш, ашактын борбак-сарбаан машина кырынче үндүр каап алган. Бызаң ашак өөреникчилерниң аразынга олура каапкан соонда, машина ыңай болган. Баян үнү чаңгыланып үнгөн соонда, өөреникчилер база катап тааланчы-биле ырлажып чорупкан:

Кежээки хүн дагга саадааш,

Херелдерин чадывытгы.

Хээлиг булут көжүп тарааш,

Хемнер, даглар алдыналды.

Олар дүш эрте дүжүп чорда, Узун-Арга аксынга халдып чедип келгенер. Тайганың магалыын канчаар ону! Хөлбегер ногаан-на чүве. Өзен иштиниң оът-сигени аьтың эзеңгизи чедип турар. Эзим-аргалар эрээң шокар. Өң-баазын чечектер карактарны өөртүп, саглаңайнып олургулар.

Оолдар, уруглар дораан-на майгыннарын хап эгелээн. Узун-Арганың аксында хөлбегер ногаан шыкка сарыг, көк, ногаан, ак майгыннар аастарын боттарыңче көрүштүр ийи

одуруг кылдыр шууштур турупкан. Оларның бир талазынга уруглар, бир талазынга оолдар чурттаар. Шыктың ортузунга хол бөмбүүнүң четкизин ийи узун адагашты тургускаш, херипкен. Оолдар, уруглар хостуг шагында аңаа ойнааш туруптар.

— Бо-дур, уругларым. Колхозувуска үнелиг ажылды кылып бербишаан, боттарывыс база мага хандыр дыштанып алыр бис — деп, Бызаң ашак школачы уруг-дарыынга өөрүшкүлүг чагып орган.— Агаары-даа магалыг оран болгай аан!..

Өөреникчилер шынап-ла амырап турган. Оларның арыншырайында өөрүшкү хайныккан.

Ол-ла хүн сиген кезер агрегаттар база чедип келген. Шала кежээликтей ажыл-иш-даа хайныгып үнген. Машина-тракторнуң дааш-шимээни эзим-арга иштинге чаңгыланып турган. Хол кадыры-биле сиген каккан улус өзен иштинде ши-мээргээн.

Эртенинде Настык Сүрүңович биле Канчыр-оол Қалбакович хоорайдан шефтеп келген бир машина улус эккелген. Олар база-ла хол кадыры-биле сиген хап кирген. Настык Сүрүңовичинин омак-хөглүү хөлчок апарган, хамык улустуң бажында турупкан сиген каккан турган.

Он шаа хире хонукта магалыг-даа кааң-аяс хүннер болган. Булуттар чаар деп келгеш-ле, хем бажынче көжүп өскей бээр. Узун-Арганың сигенин улуг-биче кижилер чүве арттырбайн дамдыктап кескен. Он шаа ажыг улуг сараат тургустунган. Улустуң өөрүшкүлүү-даа хөлчок.

Өлчеймаа ийи өөреникчи-биле кады агитхуудус база үндүрген. Дүш соонда колхоз даргазы хамык улусту бөлүп алгаш, хуралдадып, социалистиг чарыштың түңнелин үндүрген. Эң тергийн ажылдаан кижилерни аңаа шаңнап, мактаан. Өөреникчилер бичии концерт база көргүскен. Мынчап кээрге, бүгү-ле сигенчилерге өөрүшкүлүг болган.

Бир-ле хүн колхоз даргазы биле улуг агроном Хараар-Тейлерден кезер сиген көөр дээш, аъттыг ынаар чорутканнар. Сиген кезер агрегаттар одаг чанынга турганнар. Олар ам чаа черже чоруур дээш, даргаларның келирин манап турган. Аныяктар бөмбүк ойнаан, улустуң каткы-иткизи, алгы-кышкызы арга-дашка чаңгыланыр.

Дадар-оол Өлчеймааны көрзүнерге чок боорга, одагдан ырак эвесте улуг ээремче сыырткыжын туткаш базыпкан. Аңаа кээрге, ооң сандайланып олуруп алгаш, сыырткыш октаар калбак дажының кырында Өлчеймаа бо ном номчуп олурган. Ээремге эштип-эштип, ооргазын хүнче дөгөй олуруп алган уругнуң мага-бодунуң өңү хүлер дег хүрең, күдерчаагай. Номунче бүгү-ле сеткилин салыпкан.

Дадар-оол уруг көрнүп келир ирги бе дээш, ынак ырызы «Хөндергейниң» аялгазын сырынналдыр сыгырган-даа. Уруг көрнүр туржук, бажын-даа көдүрбээн.

Дуьш үези эрте дүжүп чораан. Балыктар ээремниң ол-бо кыдыгларындан чемнеп эгелээннер. Таптыг-ла ол өйде Өлчеймаа тура халааш, ээремче шымындыр шурай берген. Оон уруг эрикче дедир эштип үнгеш, дажының кырынга катап барып олуруп алган.

— Ээй! Канчап барган төл боор силер?! Балыктарым чүге хоюстуңар!— деп, Дадар-оол алгырган.

— Сээң балыктарың эвес, хемниң балыктары-дыр — деп, уруг шоодуп каан.

Дадар-оол уругнуң чанынга чедип келгеш:

— Бо «ээремниң ээзи» силер силер бе?— деп айтырган.

Уруг хоюг кара карактарын чивеш-даа кылбайн, Дадар-оолдуң арнынче чиге көрүп оргаш, харыылаан:

— Мен ышкаш ээрем ээзин каяа көргөн оол боор силер?

Уругнуң чугаазы оолдуң кулактарының дашгы-биле эрте берген. Ол уругну кайгааш олурупканын безин эскербейн барган.

— Кижиге үзе кайган кааптыңар, балыкчы?— дээш, уруг тура халып келген. Оон база катап сугже шурай берген.

Ээремче согунналып кирип чыткан Өлчеймааны ол көөрге, хүлөр өңнүг согун-на. Уруг дүп шаг болганда, ол чарыкта эриктен шымнып үнүп келген. Ол эрик дургаар чечектер чыып халып турган.

Дадар-оол сырткыжын ээремче кирип октааш, холунда чечектерин чарашсынып көрүп орган уругнуң арнын бичии төгерик көрүнчүү-биле чайынналдыр чылчырыктадыпкан.

— Орта силер бе, балыкчы?— деп, уруг чудуруун арнып, алгырган.

Оол улам өлемчип, көрүнчүүн чырыткыланнадып, каттырып-ла орган. Өлчеймаа тура халааш, ээремче караш дээн. Ол шымынмышаан, Дадар-оолдуң сырткыжының бажын дазыл ышка кадалдыр иткеш, дедир эштип үнүп келген.

— Балыкчы! Удуй бердиң бе?— деп, ол алгырган.— Сырткыжыңда бел туттуна бергенин көрбейн түр сен бе?

Дадар-оол чүвениң ужурун билип кааш, ээремче шымнып киргеш, какпак хаяның хос черинге кире бергеш, суг кырынга бажын ужулгаш турупкан.

Өлчеймаа «кайын-на бажы карарып көстүп келир ирги?» дээш, ээрем кырынче дилегзинип көрүп-ле орган. Сура! Ээремче ол шымнып киргеш, база-ла чүве көрбээн. Уруг хөлзей-ле берген. Хөрээ карарып-ла келген. Орта чүве бе?.. Дадар-оолдуң канчап барганы ол?

Өлчеймаа суг кырынче катап көрө бээрге, Дадар-оол бо салдап үнүп келген.

Уруг олче шурай-ла берген. Ол ону эрикче үндүрүп келгеш, тынгарар бүгү-ле арганы кылып эгелээн. Дадар-оол шийип алган караан имирээртир көрүп, сыстыгып келген каткызын арга-чадаарда тудуп чыткан. Ооң чүрээнң согарын дыңнаары-биле уруг донгайып келирге, Өлчеймааның дүн дег, кара бажының дүгү ооң арнынга дээп, чымчак, хоюг чаактары ооң сегелинге чоокшулап келген.

Дадар-оол Өлчеймааны чыыра кускаптааш, ооң чугажак эринден ошкап дүжүрген. Уруг аткаар иде каапкаш:

— Мени кончуг-ла коргуттуң аа, тenekпей!— дээш, ам харын хөрээ хозаш кыннып, ишкээр улуг тынмышаан, хүлүм-зүрөөн:

— Сеңээ ынак мен, сарыым. Ынак мен...— дээш, Дадар-оол Өлчеймааны кускаптапкан. Уруг ооң мөге-шыырак холдарындан ушта-даа чүткүвөөн. Ол харын ооң эгиннерин ажилдыр кускаптаныпкан. Оларның чанагаш хөрөктери хоюг-хоюг дегжи берген. Ынакшаан чалыы чүрөктер тиккиледир соп турган. Олар дыңзыг-дынзыг кускаптажып, ошкажып эгелээн. Ындыг тааланчыг чүвени олар мооң мурнунда кажан-даа көрбөөн. Хоюг-хоюг!..

— Мени мегелевес сен бе, Дадар?— деп, уруг оожум сымыранган.

— Меңээ бүзүревейн турарың ол бе, Өлчей?

— Чок, сеңээ бүзүрээр мен... Сен мээң эргимим, чаражым сен. Сен чүгле мээңиң сен...

— Сен база-ла мээң амы-тыным, чүлдү-чүрээм сен... Сен чогуңда чуртталгам чок...

Чайгы хүн ам чүгле оларга чайыннандыр хүннеп турган ышкаш болган. Дагыр-Шеминиң кылаң кара суунуң саарыы база-ла оларга тааланчыг кылдыр аян тудуп чытканзыг. Чырык өртемчейде ынакшылдан күштүг чүве бар бе? Чок!

Өлчеймаа биле Дадар-оол эрик кырының чымчак көгүнүн кырынга чыдып алгаш, чингир көк дээрже кайгап-ла чытканнар. Оларга ам долгандыр бүгү-ле чүве каас-чараш, омак-хөглүг болуп көзүлгөн.

Өлчеймаа боданып чыткаш, чугаалаан:

— Дадар, бистиң бо ынакшылывысты орай кежээ караңгы дээрден черже чүгүрүп баткан сылдыстың чайыннанчак чырык одунга дөмейлээр-дир мен. Дыка-ла чараш аа! Ынакшыл! Бо дег кайгамчык чүве кайда боор! Дүүн бис анаа-ла найыралдыг эжишкилер, өнүктөр турдувус. Ам чүрөктеривис деңге соп, ийи бодувус эң-не эргим, эң-не чоок кижилер апардывыс.

— Өлчей, бисти ам чүү-даа чарып шыдавас — дээш, Дадар-оол уругнуң хоюг чаагындан чыттаан.— Кандыг кончуг аас-кежиктиг улус боор бис. Аваларывыс бисти ынчаар чаяап төрөөн-дир аа?

— Шынап-ла!..

Олар ам база куспактажыпкаш, ошкажыпканнар. Ынакшааннар үе-шак эрткенин кайын билирлер.

ОНГУ ЭГЕ

Ажыл-ишке кезе болгаш,
Аажы-чаның хөглүг-омак.
Човаг билбес эрес соруун
Чонун кызы нүүрүнде.

Ниитиниң малынга быжыг чем-суур белеткээр талазы-биле «Шеннелиг» колхозу ам кудуруктап турганындан уштунган. Дөшпер аът ышкаш чоруп ора, мурнуку одуругже кирген. Тайга эдээнге турган сигенчилер ам катап шынааже кирип келген. Ам харын силос салышкыны эгелээн. Ынчалза-даа витаминниг сиген далганы, будук-бүрү белеткээри база-ла чоруп турган. Суурга анаа кылаштап турар кижичок болган. Бажыңнарынга чүгле бичии уруг-дарыг, кырган кадайлар арткан. Ынчангаш хүндүс Дагыр-Шеми суур ыржымшыпшың чүве ышкаш сагындырар. Ол чүгле эртен-кежээ хөлзээзинниг апаар.

Өлчеймаа ам ажылынга шуудай-даа берген. Ол чамдыкта бодап келирге, төрөөн колхозунга ай, чылы-биле үргүлчү ажылдап турган кижичышкаш-даа апаргылаан. Ооң ажыл-херээ бүдүнгүр-даа болуп турган. Колхозтун даргалары аңаа шыдаар шаа-биле дуздалагып келген. Улус деткип турда, оон ажыл-херээ чогууп турбайн канчаар!

Өлчеймаа бо эртен база-ла эртези кончуг турган. Баштай авазының инектерин сагжы каапкан.

— Инектерин сүткүрү кончуг-дур але, авай?

— Хөөкүйлер ындыг-ла болгай, уруум. Бызааларының суг өзүп турарын көрбөс сен бе. Сээң малың ышкажыл бо, Өлчей.

Хорлуу кадайның сагыжы ырак-ла турган боор оң. Ол хеймер кызын өглөп алырының дугайында бо-ла бодай бээр. Ону ам кым-биле өглээрил? Биеэ шагда болза, ону бир-ле кижичышкаш-биле олуртуп каар. Ам ындыг эвес. Өлчеймаа амгы үениң кижизи. Кымның-биле чурттаарын ол боду билер. Чүгле бо бодал ону доктаадып турган. Ынчалза-даа ооң аксындан «сээң малың», «сээң эт-севиң» дээн сөстөр черле дүшпес турган. Сактырга-ла, ол уруунуң кудазын удавас дүжүрер деп барган чүве-биле дөмей-ле.

Өлчеймаа авазының ол чугаазынче кичээнгей-даа салбас турган. Ынчангаш бо удаада база ол чүгле хүлүмзүрүп каан. Ооң соонда эжик аксында турган мотоциклин хөдөлдире каапкаш, чоруурунга белеткени берген.

— Кайнаар баар сен, уруум?— дээш, Хорлуу кадай уруунуң чанынга кылаштап чеде берген.

— Шанчыг белиниң тараазын барып көөр дээш, авай. Қанчаарың ол аан?

— Бөгүн чайлыг турган болзунза, Чойганмаа угбаң сугдан бээр баргаш кээр чүвевисти.

— Хаа! Ферма чедер харыым кайда боор. Чайым көнгүс чок, авай. Сөөлүндө баргай бис аан. Ындыг бе?..

— Ол ферма эргелекчизиниң оглу мындаа сени айтырып, өгге ийи-үш-даа катап келген чүве ийин, уруум.

— Конгарның оглу Оюн-оол бе?

— Ийе-ийе — дээш, ава каттыра каапкан.

— Мени чоп айтыра бергени ол, авай?

— Хереглээни ол ыйнаан, уруум. Хөөкүйнүң томаанныы хөлчок чүве ийин...

Ава уруунче ыт чок көрүп турган. Өлчеймаа авазының караанче көөрге, чымчак болгаш чылыг болган.

— Мен-даа чоруптайн, авай — дээш, уруг мотоциклингге олурупкаш, арлы берген.

Дүне дымырадыр чаап турган. Агаар ынчангаш шыксымаар. Дээр ам аяскан. Алаак-шынаалар кырынга көжүп хонган туман хүннүң изиг херелдеринден дезип, Шанчыгның сүвүр-сүвүр бизеңнериниң аразында хөлегелиг ханы кашпалдарже союп кирип эгелээн. Өлчеймаа Шанчыг белиниң тараазынга халдып келгеш, мотоциклин тургузуп кааш, хадымарлаан салгын-сырын аайы-биле шииледир чалгып турган кызыл-тастарның аразы-биле кылаштап чорупкан. Ол кызыл-тастарның аар-салам чочак баштарын тудуп көрүп, өөрүп турган. Тараа багай эвес үнген. Бир эвес суггарып турган болза, оон-даа чаагай болур ийик. Ынчангаш уругнуң сагыжынга Өртең-Овааның, Шанчыг белиниң, Доора-Даг баарының бугаларының ажыглаттынмайн ара кадып калган суу кирген. «Эрги бугаларны катап алгыдыр каспас болза хоржок, тараага суггат херек» деп, ачазының чугаазын ол сактып келген.

Чаагай тараа! Тараа турда, бай-даа бис, күштүг-даа бис. Ынчангаш Өлчеймаа карак четпес делгем ховуда ээремнелдир чалгып чыдар кызыл-тасты чоргаарал-биле көрүп турган. Кызыл-тастар ам удавас быжар. Ынчан аңмаар-сава сыңышпас апаар.

— Дүжүт ажаалдазының үези!.. — деп, Өлчеймаа чугаалаттынарга, ол сөстөр ооң кулаанга арай хоомай дыңналган.

Чок!.. Дүжүт ажаалдазы — ол дээрге бир кезек үениң ажылы ышкажыл. Ие чер, ие хөрзүн — амыдырал ол-дур. Ону чүгле амыдырал-биле деңнеп болур, а амыдырал мөңгө. Эх, төрөөн хову-шөлүм, ие черим, мээң амыдыралым, ам чүнү манап чыдыр сен? Күскү дүжүт ажаалдазын бе? Чаагай дүжүт чалгып шиилээн, чараш ховум! Кыжын, чазын, чайын, күзүн — кажан-даа кижиниң ажил-ишчи холдары сени черле

кагбас. Ол ажил-ишчи холдарның ачызында сен улам бай-лак, дүжүткүр сен.

Чаагай дүжүттү тарып өстүрериниң дугайында Өлчеймаа хөй-ле чүвени бодаан. Оларның чаңгызында-даа белен чүве чок. Ынчалза-даа Өлчеймаа кандыг-даа бергелерниң мурнун-га тура дүшпес.

Өлчеймаа хүнзедир тараа, сиген шөлдери кезип хүнзээш, кежээ кызыл-хүннеп турда, суурунга дедир чеде халдып келген. Суур адаанда бедик хавак кырынга келгеш, ол төрөөн суурун бир кезек магадап көрүп турган. Ооң өскөн-төрөөн сууру бо. Ында аңа эң-не эргим кижилер, төрөл чону ажылдап база чурттап турар. Ол дугайын бодап келирге, Өлчеймаа чүден аас-кежиктиг апарган.

Суур адаанда арыгдан аныяк кыстарның ырлашканы дыңнапталган:

Каяа-даа бол — ырак-узак чорзумза-даа,
Хайыралыг төрөөн черим уттундурбас.
Ажыл-ишке эрес соруум хайныктырып,
Амы-тыным болу берген тудуш чоруур.

Кежээки сериин салгын хадымарлап келгеш, ол ырынын тааланчыг чараш аялгазын талыйтыр алгаш чоруп турган. Колхозчу суурунң бажыңнарының сонгалары хүннүң херелинден чайыннанып тургулаан.

Хүндүс ыржым-шыпшың турган кудумчуларда кылаш-ташкан улустар чоорту-ла көвүдеп орган. Оларның хову-шөлде ажылындан чанып кээп эгелээни ол. Кежээки сериинде дашкаар үне халчып келгеш, ыт-шимээниң ойнап халышкан уруг-дарыгның чаптанчыын канчаар ону. Олар ам чаш, бичии. Ынчалза-даа олар бо колхозчу суурунң келир үеде ээлери. Аас-кежиктиг үеде төрүттүнген чаштар-дыр ийин!

Өлчеймаа шак ынчаар өөрүшкүлүг боданган. Ол каттырымзай каапкаш, мотоциклин дөңнү куду углай туткаш, олурупкан.

Уруг ачазын дөзөөн, ынчангаш эрес-кежээ, дөскөл чок чаңныг. Ол ам даарта чүнү кылырын боданып чоруп орган. Даартагы хүн аңаа улам аас-кежиктиг болур. Ону хову-шөлдөр, алаак-шынаалар база катап уткуп алыр. А ында ооң үе-черге өөрү, улуг-биче колхозчу чону ажылдап турар. Ону бодап келгеш, уруг улам өөрөөн. Ынчангаш кыстың чүрээ ырлап чораан:

Төрөөн чуртка ынакшылым,
Төрөл чонга бердингеним —
Авам төрөөн бүдүжүм ол,
Ачам дөзөөн чаңчылым ол.

Хайыралыг кырган-ачам

I

Билип кээримге-ле, мени эргеледип чассыдар, идик-хевим-ни элип-селиир, аалдар аразынга ушкарып алгаш чортуп-даа чоруур кижиге — кырган-ачам. Ийе, чүглө ол — хайыралыг кырган-ачам! Чамдыкта бодаарымга, харын-даа чүрээвис чаңгыс ышкаш сагындырар. Ынчангаш ине эдерген ужук дег, оон черле чыда калбас мен.

Кыжын-на кончуг. Тос-тостун соогу самдар хепти өттүр, чайгаар чиннеп кээр. Ындыг боорга, кыштаглар аразынга шоолуг чорувас бис, бир аалга чартык ай, азы бир ай хире турумчуй-даа бээр бис. Ынчаар-ла, улуг-ла дизе үш аалга хоначалап чорувуста, час дүжөр.

Час — час-ла болгай: хүн дурту хонук эртерге-ле, улам узаар, чылып эгелээр. Ынчан-на адак-бышкаавыстың чииги аажок апаар: ушкажыпкаш, аалдар кезип, чоруп бээр бис. Чамдыкта черге одагланып-даа чоруур бис. «Соовуста сүргүннүг эвес бис, тап-билээ шайдан хайындырып ижээл, аьды-высты оьттарып алыыл, оглум» дээш, кырган-ачам таалын-дан хола-пажын уштуп эккелгеш, одун салып эгелээр... Бот-тарывыс-даа, аьдывыс-даа хертейтир-ле тодуп аар бис.

Чайын мырыңдай амыр: шынап-ла «тоткан черге тос хонар». Ооругдан чодураалаар, чок-ла болза, Хевектерден тооруктап, каттаар бис. Кырган-ачам «Калбак-Оорга» дээр улуг кара боозу-биле элик-хүлбүстү-даа борастап каар — эьт үс-пес. Чаглактаныр чадыры чок кижиге чай шаг ындыг магалыг.

Бир-ле чазын чүве. Хар мал-хал эрип эгелээн. Аландылар алгаан. Хаан-Даг белинде Улуг-Чарык кыштагдан Баян-Кол аксынче бадыпкан бис. Сарыг-Сиген дужунга кел чорувуста, кырган-ачам:

— Хойлаар — дей-дир.

— Чүл, кырган-ачай? — деп, удур айтырдым.

— Баян-Кол аксында Бодуракооп таныжывыстан хүне-зиннеп, халаачыктап, кылбыштап алгаш, маңаа, Сарыг-Сигенге, доктаалы шүве оглум — деп мындыг.

База-ла айтырдым:

— Чүге, кырган-ачай?

— Энир Эмер-оол ирей-биле чугаалашкан кижиге мен, дөө ол ийи терек чанында шаңны көрдүң бе? Ооң шаңы боор. Ооң саваңын силгиир бис.

— Саваңны силгээш, чоор бис, кырган-ачай?

— Чоор чүвөл деп чүнүл, оглум, оода бир кара таалың ишти чиңге-тараа тып алыылы.

Тараа деп сөс дыңнааш, өөрүшкүм хайны берген:

— Хооруп, соктап чиир бис бе, кырган-ачай?

— Чок, оглум, үрезин кылыр бис. Бо чазын улус-биле демнежип туруп, оода-ла улдуң-кечим хире черге тарып алыылы.

— Ону канчаар бис?

— Күзүн кескеш, бастыргаш, чиирин чиир, уургайлаарын уургайлап алыр бис. Аалдарга баарга, кандыг-дыр, эки чаннаан кижини сеңээ аяк дүвүнге тараа кагза каар, бак көргөн кижини куруг шай кудар. Тараа тарып алзывысса, черле аргалыг, оглум. Хооргаш, соктааш, халка уруп алгаш, ап чораай бис. Улустуң куткан шайынга-даа каап чип аар...

Ол-ла орук дургаар хөөрежип, аъдывыстан дүжүп, дыштанып чорааш, кырган-ачамның «Баян-Кол кодазы» дээр черинге чедип келген бис.

...Кырган-ачамдан-даа артык ак салдыг, чолдак кара тонуг, кызыл курлуг, чугаалаары суг тыва ашак, карааның үстүндө чинчи хире борбак кара меңниг кадай бисти эки-ле хүлээп алган: ажын-чемин столга делгээш, кырган-ачамга кырлыг стакан долдур арага-даа куткан. Үр-ле хөөрештилер.

Чугаа кадында:

— Таныш, кижини «өскүзүндө өлбөс» деп тыва үлегер чугаа бар аан: оглуң эр болган-дыр — дээш, амдыгы ак салдыг ирей мээң бажымны суйбааш, суугу кырынче ээкекеш, тоорук адыштап берди.

Ону казып олурумда, ашак ам база менче көргөш:

— Адазынга кончуг дөмей — бажын кезип алган аан. Эки эр-хей болган... Авазының сыртык саадаан, шыдашпайн барган аа. Утпаан мен.

Кырган-ачам таакпылап олурган даңзазының хүлүн идииниң майыынга кактагылааш, Ак-Салдыгже көргөш:

— Ындыг-ла болгай, таныш. Ырма-сынчыг болган чүве. Салым багы-дыр ийин — деп, чугааланып олурда, ийи караандан төгүлген чаштар сизгенге дүшкөн шалың дег, мөндүңейнип кээп турду. Хөйлеңиниң чеңи-биле чоода туткулады-даа. Ол душта Ак-Сал эвес болза, кырган-ачамны кээргээш. Ыглаптар часкан мен.

Ак-Сал ам база мээң бажымны суйбааш:

— Адың кымыл? — диди.

— Хойлаарак — дидим.

— Хойлаарак чараш ат аа! — дээш, база катап тоорук адыштап берди.

Таныжывыстың бажыңыга хүндүледип олурувуста, чакы хүн чүгүрүүнче кирген. Дедир ээр дээрге орайтаан. Ам канчаар, хонар ужурга таварышкан бис.

II

Эртен оттуп кээримге, ыяш орун кырында чыдыр мен. Кырган-ачам, Ак-Сал ирей, меңниг кадай шагда-ла шайлаан олурулар.

Орундан тура халып кээримге, Ак-Салдыгның кадайы меңээ чаа хөйлөң кедирип кааш, тывалады:

— Чунар, оон чай чиир херек, сыын.

Чүү дээр, чүүл-бүрү чеми-биле ылап-ла шайлаткан. Мени сыын «чиир-чиир» дээш, ирей, кадай сыгап-ла турду. Чоруур дей берген бис. Таалыңывыс-даа ишкир-ле: халаачыктар, улуг деп чүвези ченгии баш аксы хире булкалар безин дөрт.

Мырыңай байырлажып турувуста, кадай аңмаарынче кнре чүгүргөш, бир-ле улуг хап ишти чүвени меңээ тудускаш, чугаалады:

— Сыыноок. Ынаа. Чиир сен...

Ызырар-Кырга ушкашкыш, дүүнгү оруувус-биле Баян-Кол унун өрү чоруп, шошкунгурладып чоктантывыс. Хүн херелниге чиргилчиннээн харга кижиниң карактары чылчырыктап чоруур. Ынчалза-даа хем унун өрү чоктаарга, Ооруг-ла болгай — оон уладып баткан хаттыг сырын чаактарымны эстээн от дег, чылгай каггылап, шыырныктырып чораан. А Ызырар-Кырның ыдык-чели эзерниң башкы бажын энчектей аарак эстеңейнип, кырган-ачамның бөргүнүң халбаңнары дөө, мурнувуста, орукта маннажып чораан торлааларны шүүргедээн хартыганың чалгыннары-ла — ийи кастыында калбаңайнып, хире-хире өрү хөрүктелип каап чору.

— Кырган-ачай, оруувуста торлааны — деп, аравыста ыржымны ам-на үрептим.

— Харын аан, оглум, аът баштыг бора хартыганы көрбөдиң бе, шүүргедеп чораанын. Ол-ла баарды. Че, таныштарывыс эки-дир бе, оглум? — деп, мени оон алаактылары ол ийикпе, кырган-ачам айтырды.

— Эки-дир. Бис ындыг чылыг бажынның болзувусса аа, аалдар-даа кезип чорбас, амыр аа, кырган-ачай?

— «Шаг-шаа-биле, чавылдак көгү-биле турбас» чүве, оглум. Соң баргаш, сен тоол-домакта дег, каас-чараш каът-каът бажыңга-даа чурттаарың чадавас. Эр апаргаш, көрө бээр сен. А мен сени... — дээш, кырган-ачам аксында суг долдур пактап алган чүве дег, ыттавайн барды.

— Мени канчаар сен, кырган-ачай?

— Эр шааң чедир өстүрүп каар мен оглум.

— Оон?

— Эр апарган кижини аас-кежиин боду тыва бээр чүве, оглум — дээш, кырган-ачам мунгаш-дынын эзер бажынче кедире каггаш, чортуп чоруй-ла даңазыңга таакпы тип, одун шап кыпсып алды. Хаг-биле кывыскан болгаш ындыг бе,

таакпының чыды меңээ амдангыг ышкаш сагындырды. Дашчык бе, кырган-ачам даңказын дарый-дарый соргулааш, эзеңгизинге кыңгырт кылдыр кактай каапкаш, аьдының аксын шеле тыртыпты. Ызырар-Кыр кудуруун ходуш-ходуш кылдыр шырбангылааш, шошкупту. Курундан так туттунупкаш, кырган-ачамның соонга саргыланы-ла берген мен.

Часкы хүн өрүлээн. Орук кыдыының оңгул-чингил черлеринге донгулай бергилээн хөөлбекчигештер эрип, хоорзадан дээр шаар шөйүлгөн ыш-ла бусталып эгелээн. Чүү-даа болза шай хайындырым хире болганда, Сарыг-Сигенде шаңның барааны көстүп келген. Кырган-ачам аьдының чоруун оожумнадыпты. Таакпылаары ол ирги бе деп бодаан мен. Чок. Меңээ чүве чугаалаар дээш ынчанган болду.

— Дөө ийи терек доорзунга одагланыр бис, оглум...

III

Терек доорзуну кургай берген. Үш даш-биле ожук кылып каан — черле эрги одаг чер. Кырган-ачам таалыңындан песте ораап каан хола-пажын уштуп келгеш, иштин кылайтыр чүлгээш:

— Мен от салыптайн, ма, дөө чыткан хөртүктен пажы-выска эккел, оглум — диди.

Эккелдим. От отчуй берген. Пашты ожукка типтивис. Кырган-ачам таалыңын үжеп олура, база-ла биеэги айтырыын катаптады:

— Че, таныштарывыс кайы хире-дир, оглум?

— Девиин-не эки-дир дидим чоп, кырган-ачай. Ол кадайның мени «сыын» деп чүзүл? Энир чылын часкаар чайын сээң адып каан сыының дег, мыйыс-даа чок кижидир мен — дээш, хаваамны суйбагыладым.

— Сыын дээрге эрес, чараш аң. Сен эрес, чараш боорунга сыынга дөмейлээни ол ыйнаан, оглум. Оон башка чүве ынча дээр ийик.

Кырган-ачам ак хавының аксын чежипти. Чок-ла чүве чок, Ак-Сал ирейниң дүүн меңээ берип турган тооруу; ортузунда кызыл-кат суп туруп быжырган — паш паарыылы дег база бир янзы далганнар; доңуруп каан хой кудуруу ышкаш, кылыны сүргей калбак ак чүве база бар болду.

— Че, таныштарывыс буянныг-дыр бе, оглум? — деп кырган-ачам мындыг.

Буза хемирип алгаш, халаачымыны дайнанып тура-ла:

— Магалыг улус-тур. Ол калбак чүү боор, кырган-ачай? — деп, айтырдым.

— Дузап каан хаван чаа деп чүве боор, оглум.

— Кай, дүүнгү кажалар, бажыңнар доразында аңдарык хаайлыг амытаннарның бе?

— Ынча дивес. Хаван эъди, чаа дээрге кайгамчык эки боор чүве. Оон кырган-ачам чагны улуг бижээ-биле быштак-кылаштыр кескилээш:

— Хлеб-биле холуп чип көр даан, кандыг-дыр — диди.

Чидим. Хөй кулчазыг амдан база бар. Хлеб-биле холуй тайнап-ла оруксаам кээр. Хой, өшкү чаа дег, кижичүрээнге безин дегбес.

Хапты үжээш, кырган-ачам база-ла чугаалады:

— Оглум, ма, кас көскээ деп чүве бо боор.

— Кай, дүүнгү кызыл-анай даваннарлыг куштарның бе?

— Ийе, оглум. Тогдук эъди-биле дөмей-ле, дайна, дайна.

Бодуракооп ирей бир черже баар дээрге меңниг кадайның белеткеп турган хүнезинин сенээ хавы-биле бергени ол-дур, көрбөспө...

Шайлап алдывыс. Кырган-ачам Ызырар-Кырның эзерин алгаш, кадар олтуг ийге барып өртөп кааш, хола-хараганнар кезип келди.

— Хараганнарны канчаарың ол, кырган-ачай?

— Ширбиил кылып алыыл, оглум.

Ону канчаар шарырын меңээ чугаалап олура-ла, ширбиилди кыла тыртып алды. Оон шаңның дал ортузунда хөртүктү ыяш хүүрек-биле ырады эшкилепкеш, оон орнун ширбиил-биле кылайтыр ширбээш чугаалады:

— Саваңны борта силгиир бис, оглум. Тоглаан тараа бо арыг черге дүжер болбазык бе. Кижичичи-даа чүвени биллип ап чоруур чоор, оглум.

Кырган-ачам сөгөдей олуруп алгаш, саваңны силгип эгелээн. Мен аңаа дузалажып, кидистелчек калбак-калбак кылдыр тутчу берген саваңны ап берип-ле тур мен. Кырган-ачам ону дөмкөктериниң кырынга ууштай туткулап, оон чада тырткылааш, силгип-ле олур...

Ажылдаар дээш, хүннүң батканын безин эскербейн барган бис. Бир канчангаш-ла көөрүвүске, хүн даг бажында олурупкан, ажар дей берген болду. Силгээн саваңывыс ийи-үш-даа хөпээн четкен. Оон кырган-ачам:

— Ам болзун, оглум. Тараавыс бөлүп алыылы — диди.

Бөлдүвүс. Оон хатка саардывыс. Ары аажок. Кырган-ачам таакпызын тип олур:

— Таалың иштинде кулун бажы хавывысты эккел, оглум — диди. Савалап алдывыс.

— Ажырбас, бо хире үрезин улдуң-кечим черге чоргаар-ла чедер, оглум. Чазын тарып аар бис. Чоруулу, адывыс эккел че...

IV

Эмер-оол ирей сугга хоюн кажаалапканда чедип келди-вис. Кырган-ачам таныжывыстан алган чемивистиң дээжи-

зин ол өгнүң уругларыңга үледи. Таныжывыс сугга хүндүлө-
дип хонганывыс, шаңга саваң силгээш, үрезин тараалыг
болганывыс-даа артпаан — кырган-ачам хөөрөп каапкан.

Ол аалга черле ай-даа чеде берген улус бис. Чүге дизе
Эмер-оол ирей кезжээрде кырган-ачам-биле шыдыраалаар.
Мен ол өгнүң уруглары-биле кажыктаар, даалылаар мен.
Чок-ла болза кырган-ачамның хомуस्ताарын дыңнааш олу-
руптар бис. Ынчангаш кырган-ачамны Хомуस्ताар дээр. Ооң
өске адын черле дыңнап көрбээн мен.

Хүндүс кижичерле чалгааравас. Караңгы кажжа иштин-
ге «хайыраканнажып» ойнаар. Барбага харлаар, хураган-
нарга кадар чулуп эккеп бээр дээш, кылыр чүве муңчок.

Ой-чиктерде дүн-хүн чок чайгаар эрип, черже эстип кирип
чыдар хөртүктерден өске, аар ийлерде хар-даа артпаан. Ба-
ян-Кол унунче чазаглап бадар өй келген. Ол аалды кырган-
ачам-биле кады көжүрүштүвүс. Тенниг-Оймак деп черге өөн
өглештивис. Хемниң ол-бо талазында чазагларыңче өске аал-
дар база сөктүп кирип келгилээн. Кыштагга чаңгыс өг тур-
ганы дег шыпшың эвес — кожа-кожа аалдарның ыды-кужу-
нун ээргениңге, мал-маганның шимээн-даажыңга кулак уюк.

Эрген эрте, орай кезжээ аал чаны-биле эрткен-дүшкен
улустан ыры-шоору-даа үзүлбес. Бир-ле кезжээ Эмер-оол
ирейниң аалының дужунга бир кижичерле мынчаар ырлаан:

Үнер болза үнден, уруг,
Үнергетпейн үнден, уруг.
Үзүк челдиг шавыдарым
Үттүг-чарны шылай берди.

Келир болза келден, уруг,
Хенергетпейн келден, уруг.
Кезек челдиг шавыдарым
Хендирбези шылай берди.

Ынчан Эмер-оол ирей шыдыраазын чаа-ла өглөп олурган-
ны ол чүве. Ирей кырган-ачамче кыжыраң хүлүмзүрээш чу-
гаалады:

— Үнем, келем деп чүзүл, бисте кыс шаа четкен чүве бар
эвес. Бо аныяк өскенниң чамдызын кандыг дээр. бөрт кет-
кен мал-биле дөмей-дир ийин. Кырган улусту кыжыраан,
шооткан бе.

— Үнү кандаай көргүрээш, чүвел, Тас-Хунада арын бар
эвес, ол албыстап чор чадавас. Оолдуг, кыстыг хирезинде
орта ажыл-даа кылбас, аксы-биле аал көжүрбес чүве-дир
ийин.

Ашактар шыдыраалаарга, оларга агбан-биле от чырыдып
берип, ожук адаанга олурган мен. Элээн болганда амдыгы
кижиниң үнү үстүнден куду чоорту дыңзыгып, дыңналып
келген:

Баян-Колдуң оруун тыппайн.
Өрү челзип, куду челзип.
Баштак-карам хойнун тыппайн,
Барба суйбап, хана суйбап...

Ала-Мойнак туда чий берген — аъттыг кижн ытты харын улам хөгледип, дукпуруп, баглааш чанынга шимээргеп чедип келген.

Кырган-ачам шугулдааны аажок:

— Диведим бе. Ол аш бөрү дег, өрү-куду улуп шаап турары ол-дур.

Кирип келзе-ле, амдыгы кижн шынап-ла Тас-Хуна:

— Үүле бүтсүн — деп менилээш, өг иштин эргий көрдү.

Эмер-оол ирей, кырган-ачам:

— Чорук чогузун — деп, соннуг-мурнуг, хөөннүг, хөөнчок харыылаан.

— Кудай бо, ойнавас-ла ыттыг-дыр силер. Балдырымны чире соп ал часты. Үнмес-кирбес, кыдат сарыг хырбада чыпшына берген силер бе?— дээш, Тас-Хуна уламчылады:

— Кудай бо, Чазагга келгеш, амдыы Бүрүнмаа башкы хойтпаан тикти. Ооң теви-биле хем унун өрү-куду чидиртип турарым бо. Аьдым арыпкан болду, ам бо-ла тутсуп келдим.

Өгнүң херээжен ээзи чүве ыттаваан. Эмер-оол ирей ба-за ыт чок.

V

Удаваанда улус буга дөзү аштаар, тараа тарыыр деп белткени берген. Ынчан кырган-ачам Сайыр бугазын аштажып, үлегге алган бичии кур чериниң хараганын-даа аштап алган.

Черни кымның кажан суггарарын база ыак хуваап каан. Ол хонук келген. Кырган-ачам черни суггарды. Мен ооң чанынга өргелээр, шай хайындырар, Ызырар-Кырны солуп өртээр, мындыг мен.

Чогум черни аңдарарда, илииртээрде кырган-ачам Эмер-оол ирей-биле демнежипкен. Ынчап туруп, саваң силгип тургаш, тып алган урезинивисти чажып тараан бис.

Аалдар чайлаглаан. Көгү-шыгы хөлбеннээн чайлагларга улустуң сүт-сааны-даа элбээн. Тарак-хойтпак-даа муңчок. Ынчаар-ла божалап, хойтпактап, аалдар аразынга чоруп чорувуста, кырган-ачам бир-ле хүн мынча диди:

— Тарааны тараандан бээр үр апарды — ай-даа ажа берди. Канчап барган эвес. Барып тегерип көрээли. Өрге-күске-даа кыргып, хээй бээр чадавас. Эртен Баян-Колче бадалы, оглум.

Амыраарым аажок. Кырган-ачамның мойнундан куспактаныптым. Ол мээң чазын шалбаага дүшкен молдурга дүгү дег авыраш бажымны үр-ле суйбап, эргелетти.

Эртенинде чазын саваң силгип турганывыс Сарыг-Сигенде шаңы таварааш, Сайыр бугазының унунга келдивис. Аалдар чайлаглап үнерде кара тевис чыткан кезек-кезек дилиндектер таныттынмас. Чиңгир ногаан-на чүве. Тараа тарыырда хөлегезинге одагланып турганывыс улуг инек-хараган, от оон-моон эстевезин дээш мээң казып каан оңгар одаам-на эки таныттынар.

Кырган-ачам аьдын ол хараганга баглап кааш, дээрнин аяны кандыгыл дээнзиг, көшкен аал-даа сагышка кирер — чүьктүг тевелер-даа ышкаш хатка хөглеткен көк булуттарже көрүп каап, таакпылап олур.

— Тараавыс кандыг-дыр, кырган-ачай?— деп айтырдым.

— Халбыыштарның калбаан көрбедин бе, ам четчип кээр-де-даа, аьттыг кижиниң эзер деспези-биле деңнежи бээр чыгы-дыр. Күзүн бети-ле дизе беш-алды барбаны теп туруп савалаар бис, оглум.

— Ынча хөй тарааны каяа шыгжап аар бис, кырган-ачай?

— Бар-ла болза, шыгжаар чер кай баар. Хем унунга кыштаар топтуг кижиниң аалының чанынга уургайлап каай бис. Чирин чиир, оон артканын үс, чөкпекке-даа орнап алгай бис, оглум.

Чугаалажып олурувуста, тараа аразында өрге соккурадыр. Кырган-ачам:

— Диведим бе. Өрге-күске хээй берген чадавас деп дүүн чугааладым чоп, оглум. Манна, үңгүрүнче сывырывыт, дузактап каар бис — диди.

Тараавыс аразында өрге үңгүрлери эңмежок болган. Кырган-ачам Ызырар-Кырда-ла барды: ооң кудуруун хылыш бижээ-биле кезип алды. Оон буга унунда талдан чоону оон бодунуң даңзазының уну хире суук-суук хаактар кезип келди.

— Хаактарны канчаарың ол?— дидим.

— Дузакты өрге үзе ызырыптар, хоржок. Бо хаактарны сөөм-сөөм кылдыр үзе кескилээш, ооң өзээн таварты үттээш, дузак бүрүзүн «кескилеп» алыыл.

Кырган-ачам таалыңындан даңза үттээр чинге демирни уштуп алгаш, отка кызыткаш, демги чолдак-чолдак хаактарны үттээш, дузак санынга-ла кески кылыпкан.

Ынчан кырган-ачам тарааны элээн көрүп тура, мынча диди:

— Чамдык дөстөрниң халбыыштары бүрүшкүлей бергилээн-дир. Дарыы суггарбас болза хоржок.

— Буга суун канчап бадырып алыр бис, кырган-ачай?

— Ол белен. Ооң дөзүнде чазын кылып каан моондактын чамдызын ап каапкан чүве. Ону катап алгаш, дуй ширик-тептер бис. Суг боду-ла буга унун куду эттеп бады кээр.

— Ам дораан бе?

— Чок. Бөгүн бо улуг инек-хараган чанынга чадыржы-

гаштан кылып алыыл. Қанчап билир, чаъс-үзээн келзе канчаар.

— Буга дөзүн эртен дуглаар бис бе?

— Чок. Эртен Баян-Қол аксынче баткаш кээйн. Таныштарыыстан хлебтеп, күгүрзелеп эккээйн.

— А мен?

— Борта, ам кылып алыр чадырывыска шайдан хайындырып, дузактарың кезип каап турар сен. Үр болбас мен, оглум.

Черниц черинге чааскаан артарга коргунчуг ышкаш. Бир эвес «коргар мен» дээн болзумза, кырган-ачам мени дөмей-ле ушкарып алыр. Ынчалза-даа кижид эрес, эзе-херекчок чүведен кортпас чоор, оглум — деп кырган-ачамның чагыын сактып келгеш, эр аннып:

— Инек-кудуруундан база эккээр сен. Чааскаан кортпасада мен. Чадырывыс кылыылы — дидим.

Кырган-ачам Эмер-оол ирейниц чуртундан сиген кезер каддыр, кажаа аастары хире үш ыяш үңгерип келген. Оон үш ыяштың бажын баг-биле бөле шарааш, ожуккулаштыр тургузупкаш, буга кыдыының сигенин кезип эгелээн. Кадырны канчаар шалыырындан эгелээш, бизин таптаарыңга бедир мээ база чугаалап берген.

Одаавыска шай хайындырып ишкеш, чадырны кылып эгелээн бис. Ону кылыры меңээ солун болган. Агы-каңгы-биле чытталып турар көк сигенни кырган-ачамга дажыглап эккеп, чадыр кырынче каап, бодум хиремде чай чок-ла ажылдаан мен.

Кежээ. Чадырывыска олур бис. Кырган-ачам таакпылап каап, «калбак-ооргазын» чүлгүп, кузумуурун хөндүрө туткулап олур. Айтырар дээш черле дидинмейн чораан чүвемни ынчан ам-на айтырдым:

— Кырган-ачай, мээң авам, ачам канчап барган улус чүвөл?

— Оглум, суглап кел. Ам база тап-билээ шайдан тип алыыл. Хөөрешкей бис — деп, кырган-ачам таакпызының хүлүн «калбак-ооргазының» ужазынга кактап олура, чугаалады.

Авамның мени чазын үш айда божааш, сырты саадааш шыдашпайн барганын, ачамның авамга хам хооп чорааш, дүне када Улуг-Хемни кежип чыда, аьды-хөлү-биле сугже ойлуп дүже бергенин, сөөгү ол хевээр тывылбаанын шынап-ла төөгүп берген. Ынчалза-даа кырган-ачамдан айтырып-ла олурдум:

— Авамның адын кым дээр чорааныл?

— Ойнаарак.

— Адының чаражын, артында Ойнаарак. Авам бичизинде ойнаар боорга ынчаар адаан-дыр аа, кырган-ачай.

— Чок, оглум. Аваң аажок кежээ чораан. Чок апарган кырган-аваң чаңгыс кыс чүвези боорга, эргелеткеш, ынчаар адап алганы ол ыйнаан, оглум.

— Ачамны кым дээрл?

— Адыгжы.

— Сен дег аднаар кижн болганы ол бе? База «калбак-ооргалыг» чораан боор аа?— дээш, кырган-ачамның иштин чүлгүп аштааш, чадырда чөлөндирип каан боозунуң унун суйбагыладым.

— Элик-хүлбүс байтыгай, адыг-мажаалайны безин аялаар-даялаар, адар-боолаар — кылынмазы чок эр болбас бе, оглум.

— Дириг чораан болза аа, кырган-ачай?

— Харын дедаан, оглум. Каракка көзүлбес хай деп чүвениң халавы эвес болза, аваң дег араан эвес, оода-ла ачаң чоруур ужурлуг эр. Мен дег кырган эвес, сээң-биле хөй-хөй чылдарда чурттаар ийик, оглум.

Хөөрежир дээш, дүн дүшкенин билбейн барган бис. Дээрде сылдыстар чадыр дүндүүнден бисти бакылаан чүве дег, чивенейндир чырып турган. Кырган-ачам таалыңындан демир-хомузун уштуп келгеш, чаңчыккан чаңы-биле бажымны суйбааш:

— Сеңээ аян тудуп хомуспап бээйн, өскүспейим — дээш, бирде-бирде кударанчыг-даа, чамдыкта өөрүнчүг-даа аялгаларны ойнай берди.

Авам, ачам кайызы-даа мээң ужурумда амы-тынындан чарылган хөөкүйлөр чүве-дир деп, чадыр дүндүүнден кайгап чыда, удуп калган болган мен.

Эртенинде кырган-ачам таныштарывыска чорааш чедип келген. Хүнезини-даа шыырак. Мээң чагыгларымны база күүседип эккелген — күгүрзөлеп, инек-кудуруулап олур мен.

Кырган-ачам:

— Суглап кел, оглум — диди.

Сугже чүгүргеш кээр арамда, «калбак-ооргазын» чүлгээн, кавындыларын элий-селий туткулаан ор.

— Боонну ам база чүлгүй бердиң бе, кырган-ачай?

— «Бедик тандым бербес эвес, беш-ле кырлыг дегбес эвес» дээр чүве, оглум. Кежээки сериин капсырлаштыр Чыланныг-Оймактан бээр чортаалы. Олча таваржы берип чадавас. Эътсиренчиг-дир.

Чорупкан бис.

— Ызырар-Кыр кижн өскелээр: кырган-ачам-биле менден өске кижн ооң чанынче чоокшулаар болза, кара-шорзу-ла, ыт дег ызырар, чок-ла болза хаптар, чан баштап тептер аът. Ынчалза-даа кырган-ачам аң көрүп чоруй баарга, ооң карактарын үглей берген ымыраа-сээкти аштаарымга таалаары аажок — артында бажын менче ийлендир салып турар.

Бя аразы үр болбаан чүве. Кырган-ачамның даажы үндү-Кызаа-Хемни ол-бо талаларындан харагылап алгылаан дуруг-кашпалдар ону база оон-моон катаптаан. Таалап турган

Ызырар-Кыр безин кулактарын сүвүрөңдөдүп, дыңнаалагылай-дыр. Мен база кырган-ачамның чоруй барган уунче көрүңүп, кажан-на көстүп кээрин четтикпейн манап тур мен.

— О-о, оглум, хем иштинин оруун өрү чоктавыт. Уткуп аар мен.

Чалымнар ону база катаптады.

Аъдым мунгаш, шошкудуптум. Оон кырган-ачам база ме-дээледди.

— О-о, халдып ор мен, кырган-ачай — деп, харыылааш. аъдымны чаязынче улай-улай кымчыладым. Ызырар-Кыр кудуруун шырбангылааш, улай-улай бышкыргылааш, дүргөн-ни кончуг челипти.

Таакпы тыртым хире болганда, кырган-ачамның баштай даажы дыңналып, оон барааны көстүп келди: элик бе дээрге элик эвес, эңмек мыйыстыг, ооң мага бодун хөме алы берген кызыл-ой өшкү чүктеп алган болду.

Чеде бердим. Кырган-ачамның өөрээни аажок:

— Ол болбас бе, «бедик тандым бербес эвес, беш-ле кырылыг дегбес эвес» деп чугааладым чоп, оглум. Те деп чүве бо боор. Топтап көр. Мыйыстары кайы хире-дир че?

Кырган-ачам олчазын союп, бускан. Семизи аажок, кыдыг ээжилеринден бир кашты шиштеп чидивис-даа.

Орайтады чадырывыска чанып келген бис. Кырган-ачам тезинин эдин ол дораан-на хүндүскү дег, ай чырынгга хээй кескилээш, оон хола-пашка улдуртуп туруп, дузаан. Оон чиңге хендиржигеш хергеш, аңаа секпереди азып каан.

Черле ындыг чаңчылдыг кижини: кырган-ачам кезек хомугтап чоруй чугаалады:

— Кижини кандыг-даа чүвени билир херек. Ында багай чүве черле чок. Аңны сояр, бузарын, эътти канчаар дузаарын база көрүп алдың көрдүң бе. Ам дыштаныыл.

Даң адар, хүн үнер-ле, кырган-ачамга дузалажып, бир-де чүвеге өөренип, сугну канчаар кулактаарын, тараа шөлдүн кайы хире сиңир суггарарынгга, чедир база-ла биллип аптым.

— Сугну чаңгыс черже дыка үр аксырга, тарааны малгаш кызыптар, допчу баштыг, чеми кыс чүве болур чоор, оглум — деп, кырган-ачам тараавысты суггарып эгелей берген-ниviste, мени база дораан-на сургап эгелээн.

— Сугнуң чедир аккан, акпаанын чүүден билирил, кырган-ачай? — деп, удур айтырган мен.

— Ында кижини биллип чадаар берге чүве чок. Хүүрээни суггарган чериңче үрүңүңге чедир катай базыптарынгга, чер ол болза, болганы ол, оглум. Ол хире сиңир суггарыптарга чер шыгы-биле тутчу бээр. Ооң соонда тараа каң-халынгга алдырбас — дидир.

Шенедим. Шынап-ла бүзүредим.

— Ам өскээр кулактап болур-дур — диди.

Чувүрүмнү дөңмек ортузунга чедир дагдынып кааптым. Чеди айның кончуг изии тейимче киир «шигбейлеп» турздаа, суг-биле шаптанып, буга суунче киир халыгылап каап, кырган-ачам-биле кылдынып-ла хүнзедим.

Суггарылга кезээликтей адакталган. Ыя аразында кезек кара булут Хаттыг-Тайга бажынга халаңайнып келген соонда чаьстай каапкан.

Ол күзүн тараавыс-даа шору болган. Кырган-ачамның ындазында хөглүү аажок, арын-шырайы сергек, беш-он чылдар кызыра октапкан, биеэгизи чок аныяксий бергеш ышкаш болду.

— Ам ажырбас бис, оглум. Хырнывыс тоттурар тараалыг. Үс, чөкпекке-даа орнап ап болур бис — дээш, менче чиге көрүп, мээң бажымның дүгүн суйбап каап олура, даңазынга кылбыжын тиге берди.

Мурнуу чүкте көк тайгаларның баштарында хонгулапкан ак-ак булуттарже ол көрбүшаан, чугаалай-дыр:

— Кыш ам удавас-дыр. Тандының бажын хар шыва ала берип-тир. Удавас кыш шынааже союп кирип кээр. А бис ийи адашкы ушкажып алгаш, аалдар аразынга база-ла чортуп кыштаар бис. Ажырбас, оол, ажырбас. Қайын ажырап бис. Сени-ле эр кылдыр бут кырынга тургузуп кагымза, менде чүү боор. Ада-иеннің мурнунга даңгыраам чоғудар мен — деп, кырган-ачам чугааланып каап олур. Мен олче улам чыырлып «бо чырык өртемчейде мээң кырган-ачам дег эки, ол дег буянның, ол дег угаанның, чөптүг кижиде кайда боор» деп боданмышаан, кырган-ачамның көргөн уунче көрүп каап, өзе бергеш, кырган-ачамны канчаар ажаарымны, ону канчаар карактаарымны бодап олурган мен. Мен үе-үеде эр шаам чедип келирин четтикпейн манап тургулаар мен.

Ол кышты база-ла аалдар аразынга эрттирген бис. Чазын шанда уургайлаан тараавыстың артыын бичии шөлүвүске чажып алган бис. Чайлагга аалдарга ол чылын элдеп солун чугаалар тыптып келген.

Тыва бижик доктааткан. Ону кырган, чалыы дөгереши шидгээткен турар угаанның чүве-дир. Чаа ёзуну, чаа амыдыралды тургузарда бижик-билиг херек. Ынчангаш, кижиде бүрүзү үжүк-бижикти өөренир. Бижик билбес чорук-биле деми-сежири арат кижиде бүрүзүнүң херээ болур чүве-дир деп медеэни дыннааш, кырган-ачам аажок чөпсүнген.

— Бижикке өөренип алыр сен, оглум. Эртем-номнуг кижиде бир чоргаар. Ол-даа мээң оглумга черле тааржыр чүве-дир. Ооң соонда бир чүүлге база өөренип алгай але, Хойлаар — деп, кырган-ачам мынча дээр.

Чайлаг школазынга үжүк-бижикке өөренип алгаш, Кызылда сургуул чериде ажиттырган дээрге, кырган-ачам ынаар

чоруур улуска мени кошкаш чорудупкан. Мени эргеледип
чассыдар, идик-хевимни элип-селиир, аалдар аразынга ушка-
рып алгаш чортуп чоруур, кезээде чарылбазым хайыралыг
кырган-ачамдан ырап, бир-ле дугаар танывазым черже чоруп-
каным ол.

Монгуш ДОРЖУ

Мөңгүн билзек

Кежээки школага башкылаар кылдыр дужаал алгаш,
«думчукка тулганда бызаа сугжу» дээн ышкаш кирипкен мен.
Максим Горькийниң «Изергиль кадай» деп чечен чугаа-
зын тайылбырлап турумда:

— Башкы, көрээ-ээм — дээн үн класска чангыланы берди.

— Чүү болду, Сесек?

Уругнуң чаактары долбанналы бергилээн, эгенип сүрээ-
дээни илдең туруп келди.

— Чүге шимээргеп олуларың ол? Кичээл үези ышка-
жыл! — дидим.

— Чечен-оол ындыг кижидир, башкы.

— Кандыг?

— Кижиниң билзээн хунаап алыр.

Чечен-оол ыядыксап, өөрү оолдардан дуза дилээнзиг, эр-
гилдир көргүлээш, мөңгүн билзекти Сесектиң мурнунга са-
лып кагды.

Уруг аът, шары өртектиг эртинезин чидириптер часкан чү-
ве дег, билзекти адыштапкаш, ылым-чылым-на барды.

— Олуруңар. Моон соңгаар кичээл үезинде мындыг чо-
рук турбазы! — дээш, өөреникчилерни одурту көрдүм.

Чамдык оолдар, кыстарның арыннарында сөглеттинмес
бодалдар төрүттүне хонуп кээп-тир. Сактырымга, ак-көк ку-
дайже кылытыптарыңа белеткени бергилээн эзирлер-ле.

Мөңгүн билзекте чаңгыс эвес тывызыктын догааштырыы
бар-дыр дээрзин билгеш, тайылбырымны уламчылай бердим.

Чапсар үезинде Сесектиң чанынга чеде бергеш, оон ай-
тырдым.

— Сээң ачаңның ады кым ийик, Сесек?

— Адыг-оол-ла, башкы.

— Аваңның ады Шуру ийикпе?

— Ийе. Шуру-ла.

— Ачаң суглар ам кайдал?

— Эзирлигде.

— Малчыннар бе?

- Ийе. Малда.
- Билзекти авандан алган сен бе?
- Авам белекке берген чүве.
- Үнелиг белек-тир. Чидирбес сен ыйнаан?
- Чок. Чидирбес мен.
- Ынчаарга-ла камныг эдиле аа.
- Чаа, башкы...

* * *

Билип кээримден тура-ла өөвүс чаңгыс черге кыштаар турган чүве. Ол кыжын база-ла чаңгыс өг бис.

Кожаларывыс аалдар чүгле хем кежилдир.

Мээс чарыктарның хары аландылай бергилээн. Бойдус чоорту чылыг тыныжынга алзып, удумзураан чүве дег, чындыраарып, коданчы ыттар безин хүнге дөгеленип, кара өдектер кырында чыткылаарлар.

Аалдарның уруглары хойну ээлчежип кадарар чүве болгай. Ээлчээ таваржыр кадарчылар бот-боттарын өскелерден артык билчир.

Мээң үлүүм кожавыс аалдың улуг уруу Шуру-биле таваржып турган. Баштайгы үеде Шуруга хөңнүм чок турган. Чүге дээрге ооң дунмазы Уран-биле күзеди үлүүвүс таварышкаш, кончуг чараш сайзанактарны тип, билир-ле ырларывысты ырлажып, дыңнаан-на тоолдарывысты удур-дедир ытчыр дээш, хүн эртенин орта-ла эскербейн баар турдувус.

Шуру сайзанактавас-даа, кургаг таар-оът өрттөкеш, «Чылын. Бичии кижин доңа бээр сен» дээринге өй уруг болган. «Оттуг эъттиг эр ышкажыл мен, доңа бээр деп чүзүл мооң, өшкү чаа эвес мен» деп, иштимде удурланып олурзумза-даа, буттарым ораашкыннарын ужулгаш, чылдып-чылдып, катап ораагаш, идиктерим кедип алыр мен.

Шурунуң аажы-чаңынга чоорту өөренип эгелээн мен. Ол үргүлчү-ле химиренип ырлап чоруур боорга, бир-ле катап оон айтырган мен:

— Чүге үргүлчү-ле химиренип ырлаар сен, Шуру? Улгаттыр, алгырып ырлапсыңза?

— Кымга ырлап бээр мен ынчаш?

— Меңээ ырлап бер даан.

— Сеңээ де... Че, сеңээ ырлап берейн. Чүгле улуска чугаалавас сен шүңме. Оон башка хоржок. Мен ышкаш улуг уруглар ырлаар ыр-дыр — дээш, олурган калбак дажындан туруп келгеш, шала кударгай үн-биле бадырыпты:

Чортуп ажар Солчур артын
Шоочалап кагган эвес.
Чортуп келир мээң эжим
Чончап барган, канчал барган?

Шурунун карактарындан бүлүртүлөннээш оттар кыптыгып, улам уяны-биле хөрлээледи:

Халдып ажар Солчур артын
Хаалгалап кагган эвес,
Халдып келир мээң эжим
Канчап барган, чончап барган?

Шуру-биле кады чалым-хаялар, селбегер көк пөштер, чакы бүгү бойдус ырлажып турганзыг болду...

Ол хүн меңээ дыка-ла солун ырларны ырлап берген. «Шуру кончуг-ла ыраажы кижидир, келир ээлчээнде моон-даа хөйүнү ырладып алыр мен» деп, иштимде өөрүп, өөмгө хей-аьттыг кирип келдим.

* * *

Мээң ачам аар-саар чүүлдер кылырынга шевер дирткен — ус-дарган кижидир. Араттарның ийи-чаңгыс аьт-хөлдериңиз дагаларындан эгелээш, өгленир кыстарның илбек, кыскажы, кавай азар аартыжының бажыңга чедир согар.

Ачам бо удаада кошкар баштыг аартыш бажы соп алган, ону мөңгүн-биле чайырлаан олур.

Өвүстен ылым чаш төл үстүр эвес, авам кавай кургагалаан, чоокта чаа көстүп келген чаш дунмамны оон шала элээдизи хойнунда атпаңнады олуртуп алган бар-ла шаа-биле эргеледип, чассыткан олур.

* * *

— Мону кым чагааны ол, ачай?— деп, кошкар баштыг аартыш бажыңга айтыпшыраан айтырдым:

— Шуру угбаңга белек-тир ийин, оглум.

— Шуру мону чоорул. Чаш уруглуг эвес...

— Ынча дивес чоор, оглум. Удавас ол аалга честең болур кижидир чедип келир. Кады хой кадарарыңар чадавас — деп, дооразындан авам үзе кирди.

— Мындаа келирде, шай, таакпыны таалың долдур эк келген оол дээр чораан. Күжүр ам кандыг суй-белек сөнөп келир ийик — деп, чугааны авам хөрлээлетти.

— Арбан даргазы оол дээр чораан але?— деп, авам айтыра-дыр.

— Ындыг дээни кай — деп, ачам харыылааш, аартыжының бажыңга чайырлаарыңга далажы берди.

— Дарга-бошка күдээлиг амыраан улус — деп, авам шала адааргаан хевирлиг чугаалаттынарга, ачам кыс уругларыңга одурту көрүп кагды.

* * *

Ийи хонганда, Шуру угбам-биле хойларывысты шончалайлыг чоогага апарган бис. Часкы хүн аяс дээрден чылыг херелдерин саарарга, шылбыдың харда чиргилчиннер көгөреннээн ыш ышкаш, аай-дедир көжүп турар чораан.

Бир бөлүк хараганнар баарында шончалайларның баштары кыскылай бергилээн, бо олулар ийин!

— Э-эй, угбай! Дүрген бээр кел. Шончалайларның хөйүн көрөм! Қазып чиилем — деп кускуннап-ла үндүм.

— Кайда-кайда?— дээн соонда, Шуру маң-биле келди.

— Угбай. Мындыг-дыр. Мен сеңээ шончалайларны казып берип-ле олурайн, а сен меңээ солун ырлардан ырлап бер аа — дээш, ооргамга астып чораан кестик бижээмни хынындан ужулгаш, кургаг хараган сый соп алгаш, шончалай казар өргөн кылдыр бажын сүвүртүп эгеледим.

— Э-ээ-ча. Сени аар! Өзүп келгеш, та кандыг солун ырларны ырлап чоруур сен. Чок дээн эртем-сургуулдуг кижиде апаар-ла сен ыйнаан. Ам-на мен хөөкүйдө ырлар дилеп олулар-дыр сен ийин — дээш, Шуру угбам эктимни часкагылааш, хоюг үнү-биле эгеледи:

Хорум, сайы сөктүп чыдар
Хорумнуг-Ой чуртумайны.
Хоорумга аян тудар
Хола чаактыг хомузумну —

дээш, хойнундан шынап-ла хола чаактыг хомус уштуп эк-келди...

Ол аразында чооганы куду көрө кааптарымга, доруг аъттыг эр бисче углай чортуп ор.

— Угбай. Дуу кижичортуп ор. Бисче углай — дидим.

Шуру элээн топтап көргөш:

— Мен чашты берейн, сен манаа олу. Кым-биле хойкадарып чор сен дизе, часкаан мен — дээр сен. Көрдүң бе — дээш, хараганнар артынче бурт диди.

А удатпаанда доруг аъттың даваннары чанымда келди.

— Чүнү кылып ор сен моң, үрен?— деп, эр айтыра-дыр.

— Шончалай казып чиир деп олу мен — дидим.

— Эжиң кайнаар чашты хона берди?— деп, бо ийин.

— Эжим-даа чок. Чааскаан хойкадарып чор мен — деп, угбам чагыын сөглөдим.

Эр хойнун үжээш, бора-хирилээ чуургалары ышкаш борбак-борбак чүвелер ужулгаш:

— Ма. Камбээт-тир, үрен. Мону чиген кижичүнү-даа чажырбас чоор — дээш, беш-алды хирезин менче сунду.

Бирээни аксымче супкаш, кезек амданнанып чоруй, чуура дайнай каапканымны бодум безин орта билбейн барып-тыр мен.

— Че, кандыг-дыр, үрен? Шуру кайда барды? Айтып бер-

зиңзе, болар-биле база шаңнаар мен — дээш, адыжында конфеталарны көргүстү.

— Хараганнар артынче чашты берди — деп сымыраны аарак чугааладым.

— А чүүже?.. Эжимниң-даа чөгенчиин, камбээтке көгүттүрүп алыр — дээш, туң дег ак диштерин чайынналдыр каттырбышаан, Шуру бо базып келди.

— Экии, Шуру?— дээш, эр хүлүмзүрүвүшаан, тура халыды.

— Экии, Адыг-оол? Қажан мында чедип келдиң? Хой бажы доскаш, ал-шаамга кирдим. Дем-не келген болзуңза, аъдыңны ачылап мунар чүвемни көрөм — дээш, сеткилинин ханызындан каттыра-дыр.

— Бээр олуруп көрөм, Шуру — дээш, Адыг-оол калбак дашче айытты.

Шуру эгенген шинчилиг болза-даа, аас-кежиктни шырайында илден Адыг-оолдуң чоогунда олуруп алды.

Адыг-оол хойнундан эмгежок конфета адыштап эккелгеш, оозун Шуруже сунду.

Шуру коъш-адыжын дозуп чыдырда:

— Ха-аа! Билзээң чаражын але, Шуру? Мындаа канчап көрбээн кижини боор мен. Бичии када холга тудуп болур ирги бе?— деп, эр дилей-дир.

— Авамның белээ-дир. Қымга-даа берип болбас — деп, Шуру харыылады.

— Ынай када аан. Чаңгыс камбээт чиир араңда — деп, Адыг-оол чер алыспайн барды.

— Ынай када — дээш, Шуру билзээн салаазындан камныг ужулгаш, Адыг-оолче сунду.

Адыг-оол билзекти биче-салаазынче супкаш, ойт, халак! Уштунмайн барды — дээш, ыңай-ла болду.

— Билзээм эккел! Қымга-даа...— деп чоруй, Шуру ооң сыр соонче ужугупту.

Дөң ажылдыр чүгле караш дидилер...

Мен алаң кайтап кезек тургаш, улузум соонче-ле элейтип кагдым. Дөң кырынга үнүп кээримге, ийин кижим, чүү-даа болбаан чүве ышкаш, калбак даш кырында кожа саадапкан, каттыржып олурулар ийин.

Мени көрүп кааш, бир-ле чүвени сымыранчы кааптылар: Чанынга чедип кээримге, Шуру чугаалай-дыр:

— Сен ам чана бер, сарыым. Хойну бо акың-биле кады кирире бээр бис. Ооң шаңналы бо-дур — дээш, элээн конфета берди.

— Күжүр үренин, мону база ап ал — дээш, Адыг-оол хойнундан база конфеталар адыштап берди.

Ол хире хөй конфеталыг кижини чүү боор, аалга чедир билинмээн мен.

Бо-ла бүгүнү авам, ачамга чугаалаарымга:

— Улуг үүлө чогуп эгелээни ол-дур. Оът-сиген четчип, сүт-саан элбей бээрге, сорулдаалажыр уруглар дээнигай — джип кааннар...

* * *

Шаг төөгүдө болган болушкуннарны класска болган мья бо таварылга диргизип, мөнгүн билзектиң салгалдан салгалче дамчып келген чажыдын тө каап бере каапты.

Ук билзек амыдыралдың шынчы, узун оруун эрткен. Ону эдилеп чораан кижилерниң шынчызы, арыг ынакшылы билзекти соккан мөнгүн дег дадарбас, кажан кезээ арыг артар дээрзинге бүзүрээр бис.

Монгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ

Өзүгөн сараат

«Хөөрээрниң цугааларындан»

Биеэ шагда мен база-ла байларга хөлечиктеп чораан бол-дур мен ийин, дуңмакым. Ол кончуг чара семирп алган ку-лугурлар хөлечиктерниң хырны-боксун-даа, могаар-шылаа-рын-даа билир эвестер. Оларның аайы-биле далбайтып-ла турар болза, хөөкүй боттуң дөрт сөөгү арткаш, хөөрже чай-гаар-ла чуглуп кире бээр ыйнаан, оол.

Ынчаарда кажар кижилер харын алдыртпайн чораан чү-ве. Мен база аажок кажар чораан болгаш алдырбайн кел-ген мен.

Бир катап демги караа долбаан байывыс хөлечиктерниң кижип бүрүзүн дүк-дүмөн малынга дөрт-дөрт сараат сигенни тус-тус кескеш, сарааттап каарын дужааган. Мен чүү-даа болза, алаак ортузунга бир сараат сигенни тургузуп алгаш, соксап каан мен: кылган ажылымны байга хүлээдир деп бо-дап алганым ол.

— Айыткан чарлыңарны ол ёзугаар бодарадып калдым, хайырааты!— деп мынчалдым.

— Мегелеп тур сен ыйнаан, тариги!— дей-дир.

— Хайыраатымны кайыын ынчап баар мен — деп ааш-кындым.

Ынчангаш доскаар дег хайыраатымны тоннандыргаш, эдертип чоруптум. Баштай алаактын мурнуу талазындан кииргеш, көргүзүп бараалгаттым:

— Шору-ла кылып каан-дыр сен, ам артканнары кайдал?— дей-дир.

Байымны дедир үндүр эдерткеш, демги-ле сараадымның адаккы дужундан киир эдерттип көргүстүм. Демги «доскаарым» ол талазындан көргөш, база-ла мактап кагды. Үш дугаарында ол-ла сараадымның өске ийинден кирип көргүзөримге, чымчаа сүргей чугаалай-дыр:

— Бо-даа эки сараат бооп-тур. Демги ийизинден-даа улуг-дур, көрөм. Ам дөрт дугаары кайдал, оол?

Хайыраатымны ам ол-ла сараадымның үстүндө кирип кээримге, шуут-ла алгыра каапты:

— Па, бо дээрге ёзулуг-ла сараат-тыр моң, дуңмакым. Ылаз ажылдаар эр мүн-дүр эвеспе бо! Хөкпөк бээр мен, дөгерип чиир сен!— деп экикиргей-дир.

Мелегей байны ынчаар кажарлаан мен. Демги хөкпөөн база ал алган мен.

Седип-оол МОНГАЛ

Чечектерни сеңээ сөңцэйн

Кызылда чымыштыг иштиң хүннериниң бирээзи. Дал дүъш. Кижн бүрүзү боттарының ажыл-херектеринче далашкан. Эртип дүшкен кижилерниң арын-шырайларыңче топтап көөр болзувусса, чамдыктары каттыраңнап хүлүмзүрөөн, өскелери арай мунгак болгаш шириин-даа болгулаар. А холдарында чечек туткулааннарның бир-ле онзагай. Сактырга, бодун бүргөөн өөрүшкүзүн үлежир дээш сенче удур чоруп олурганзыг-даа. Ындыгларның кылажы безин бир янзы кылдыр көстүр.

Чечек! Чалы назынны, чараш кыстарны аңаа деңнеп чугаалааны анаа эвес-ле болгай. Шынап-ла, чечек ышкаш чараш чүве делегейде кайыын турар деп. Ооң-биле кады ол күштүг! Чүге дизе чечектер кударалды чазыктырар, ужуражышкыннарны улам-на өөрүшкүлүг болдуар.

Каш хонук бурунгаар ажыл-албан ужун Эрзин чорууру-биле ухар-хемене билет садып алгаш, аэропортка чедеримге, харалааның, агаар баксырап, рейс сонгаарлаттынган. Сугур чаашкын кудуп-ла тур. Сагыш-сеткилим арай кударгай. Автобустан дүшке-ле бажыңымче углап бар чыда, чечектер туткулаан таныырым ийи аныяк кыстарга ужуражы бердим. Демгилеримниң өөрүшкүлүү илден. Оларның эжи уруг Москваның Ломоносов аттыг күрүнө университетинче кирериниң шылгалдазын чедишкнниң дужаап алган болду. Өөрүшкүнү деңге үлежири-биле кыстар-даа далажыптылар.

Ол-ла өйде чаңгыс черде кады ажылдап турар бир эжим-ниң бөгүн төрүттүнген хүнү дээрзи сагыжымга кирип келди. Ийи-бир баскаш, эртер оруум аксында чечек садар черге кирип келдим. Бажыңга өстүрери-биле таарыштыр тускай саваларда олурткан чечектер бир-ле дугаарында караамга илдигип, оларның чаагай чыды думчукка кээп какты. Хөй улус мөөннешкен черже чоокшулай бердим. Бир-ле херээжен кижиниң узун чиңге салаалары гладиолустарны дун төлүн час-сыткан ие дег ээлдээ кончуг суйбай-дыр.

— Меңээ бо база дөө ийи адырны ап бээйтиңер — деп, ол диледи.

Кандыг-даа таварылгада эн-не эки белек чечектер. Эң ылаңгыяда куда-байырда чечектер дег күзенчиг чүве турбас. А бо ийи аныяк кижиге садыгжы кыс эн-не кызыл розаларны шилип бергени таварылга эвес. Каш-ла хонуктан олар ийи боттарының салым-хуузун кажан-кезээде доннап, чаңгыс черге чурттай бээрлер. Шак бо чечектер дег шевер арыг, аас-кежиктиг-ле болзуннар. Бир оол кайы чечекти шилип аарын арай дидинмейн, дадагалзап тур. Астра азы гладиолус, чок болза гвоздикалар бе? Бир уругга ол хөлчок ынак. Эң-не баштайгы болчагга санныг минуталар арткан. Чечектерге ол идегээр. Мындыг өөрүнчүг өйде олардан өске бүзүрэнчиг чүү деп.

Чаңгыс-ла шак иштинде боже та чеже кижиге шуушпас дээр силер. Оларны мынаар чүгле өөрүшкү чедирер. Каш кижиге оон эргинин арта базар болдур. ынча аңгы салым-хуу, ынча санныг байырлал ышкажыл. Календарьда бөгүн кызыл будук-биле байыр кылдыр демдеглеттинмээн-даа бол, амы-хууда өөрүшкүнүн, аас-кежиктиң кыпсыкчызы — байырлал оларның чүректеринде.

Даштыгаа үнүп кээримге, чаашкын ам-даа үргүлчүлевишаан. Биче када тура дүштүм. Садыгдан үнген кижиге бүгү-дезиниң арын-шырайы агаар-бойдус-биле көңгүс өңнөшпес болду. Олар чүректерниң чалбыраажы, сеткилдериниң сөңнөп чедер үнелиг белек янзы-бүрү дириг чечектерни туткулаан, боттарының ханы ынак, эргим болгаш чоок кижилеринче, өңнүктеринче далажып, чүк башка тарап чоруп турлар. Чаъстың дамдыларындан ногаан, кызыл болгаш ак-көк өңнерлиг янзы-бүрү чечектерниң үстүкү уннары бир-ле шурулар-биле шыптынган чүве дег кылдыр сагындырар болду. Кижилерниң сагыш-сеткилдерин чаъс-боран эвес, а чуртталганың бир-ле аас-кежиктиг аялгаларын сөңнөп келген биеэги чечектер улам-на далаштырды.

Алдын-сарала аңгырлар

Аалывыс чылдың-на Сайлыг-Хемге чайлаар. Ол-ла чай-лагга бистиң-биле кады чайлаар алдын-сарала аңгырлар бар чүве. Чайлаглап көжүп чеде бергенивис дораан, кожавыс өгнүн уруу Сайлык-биле чүнү-даа мурнай аңгырларывысты барып көөр дээш халчыптар бис.

— Бичен биле Сайлык, аңгырлар-биле хөлүн эрттир үрел-дешпенер, уруглар, ол дээрге чуртувустун ыдыктыг куштары-дыр — деп, ада-иелеривис биске чагып турган.

Аңгыр төрөөн чуртун кажан-даа ээн кагбас. Ол дугайында кырганнарның мындыг чугаазын дыңнаан мен: «Шаанда бир кижини ийи аңгырның бирээзин өлүрүп каан. Өскүс-сүрээни аңгыр чеди чыл улаштыр чайлаанга чедип келгеш, ыглап, хомудаан чүве дег эдип, хемни өрү, куду ужуп турган. Эжинге шак ындыг шынчы куш-тур ол. «Бак сагыш башка халдаар» дээн ышкаш, биеэги кижиниң коданы хоозураан. Аңгырның аагынга шыдашпайн, бо хемден дезип көже берген дижир чүве. Ынчан аныяк-өскөн: «Алаак черде аңгыр эдер, аза берген аңгыр боор бе?»— деп, ырлажып турганы ол ыйнаан».

Сайлык-биле кады хой кадарып, ойнап өскөн черлеривис магалыг. Хөлбеңнээн оыт-сиген, айыраңнаан чечектер аразындан хүн-эдере дээр кызыл-сарыг чечектер эн-не көскү, чараш. Алаак, шынаага чаржып, ойнап, арыг агаарны хөрөк долдур тынып, өң-баазын чечектер-биле дээрбектер өрээш, баштарывыска кеткилеп алыр бис. Сайлыг-Хемниң чараш даштыг сайынга сайзанактап турганывыс уттундурбас.

Үргене чечектелген, дөңгеликтерлиг чиндиңнээш шыктын ортузунда кара суг агып бадып чыдар. Бичии-бичии турум хөөлбекчигештер база эндерик. Бистиң аңгырларывыстың ынак аал-ораны, турлаа мында. Чылдың-на олар маңаа төрүп, алдын-сарала аңгыржыгаштарны өстүргеш, күскээр изиг чурттарже ужуп чоруй баар. Амды чылын ол черге чүгле биеэги улуг аңгырлар чанып кээр, а ажы-төлү, улуг делгем чуртун кайы-бир булуннарынга турумчуп, турлаглай бээр чүве боор он. Сайлык-биле мынчаар бодап турган бис: чазын чүгле иелээн келзе-даа, чайын өөрлежи бээр болгайлар. Ынчалгаш чаа чазылган аңгыржыгаштар чалгыннарын шенеп, ужуп эгелээрин көөр дээш, үргүлчү хайгаарап турар бис.

Бир катап шык ортузунда хөөлбекте аңгырларның оожум, шөлээн «ыыр-ыры» дээн үнү дынналы-дыр. Күжүрлер амыдырал дугайында оожум хөөрежи, дыштанып олурарлар ыйнаан.

— Көрөм, Сайлык, сээң төрөлдериң дөө олурлар — дээш, кызыл-шокар аржыылчыгаш ышкаш куштарже айыттым.

— Чүү төрөлдөрүм?— деп, уруг кайгап айтыра-дыр.

— Чүү деп билбээчеңневедаан. Олар аңгырлар, а сен Сайлык ышкажык сен — деп, улам өлемчип баштактандым.

— Аа, төрөлдөрүм болуру шын, Бичен. Экии, төрөлдөр, экии, алдын-сарыг аңгырларым!— дээш, Сайлык өрү шурагылаарга, ооң чолдак чеңниг ак-көк платъезиниң эдектери ховаган чалгынчыгаштары ышкаш салбаңайнып турду. Аңгырларыбыс «ынак-ынак, ырр-ырры» кылдыр эткилээш, чалгыннары-биле сугну чазыладыр часкагылай каапкаш, ужуп үндүлөр. Ыравайн-даа хонуп алгаш, ыяңгылыг кылдыр эдип орлар.

— Хөөкүйлерни, чаш оолдарын хопталап орары ол боор, дүвүретпес-тир — дишкеш, чаныпкан бис.

Ол чайын база-ла Сайлык-биле хой кадарып, ном номчуп, каттап, тооруктап, мага хандыр дыштанып чайлаан бис. Бир-ле катап аңгырлар көөр дээш, чиндиннээш шыгывыска четтинчип алгаш келдивис. Бистиң соовустан Эгерек дээр улуг кара ыдывыс халып келген. Олче улуг кичээнгей салбаан бис. Аңгырлар Эгеректи көрүп кааш, аажок девидеп, алгыржып үндүлөр. Эгерек суг эриин дургаар бир-ле чүвени сывыртай берди.

— Аңгыр оолдары ат болду!— дээш, Сайлык ыдып-ла кагды, уругнуң чинге чодалары даялар аразында чүгле кызаңнаар, шыктың суу чайтылаар. Эгерек бистен дезипти. Экизи көргөн, суг куштарының төлдери болгаш чалгыны чедишпээн аңгыржыгаштар Эгерекке алдырбааннар.

Аалдар иштикче көжер чоокшулаан. Аңгырлар оолдарын база ужудуп эгелээн. Та кайы хире ырак, кандыг оранче ужудар дээш белеткенип турар чүве. «Менди чагай, эки четкеш, келир чылын дагын эеп келзиннер»— деп, Сайлык-биле йөрээп турган бис...

Оон бээр хөй-ле чылдар эрткен. Чоокта чаа төрөөн хемимни эргип, Сайлыг-Хемге база чордум. Чайлагда аңгырлар эткенин дыннап кагдым. Сагыш сеткил көдүрлүп, аас-кежиктиг чаш назынны, сөглетинмээн баштайгы ынакшылымны, Сайлыкты-даа сактып келдим.

Алаак-шыктың эртинези —
Аңгыр кушту хоюспаңар.
Ал-ла боттун ынакшылы —
Анай-карам чаңчаванар —

деп, химиренип ырлавышаан, аңгырлар турлаа суглуг шыкка чеде бергенимни эскербээн болдум. Биеэги-ле черден алдын-сарала аңгырлар ужуп үндү. «Экии, аңгырлар, Сайлыктың ынак куштары!»— деп, бодандым. Бо «ырр-ырр, ынак-

ынак» деп этпишаан, мени долгандыр ужуп турар куштар Сайлык-биле бистиң чаш үевистиң куштары эвес-ле ыйнаан, оларның салгакчылары, чурттун туткан төлдери-ле боор. Амыдырал кезээде мөңгө деп чүве ындыг кончуг.

«Кижиге төлү каяа-даа чоруур, куш төлү каяа-даа ужар», деп бистиң улус чугаалажыр. Сайлык шагда-ла менден сагыш четпес ырай берген, ырак район төвүнүң улуг эмчизи болуп ажылдап, өг-бүлелиг, ажы-төлдүг чурттап чоруур. Ында-хаая ужурашканда, алдын-сарыг аңгырларлыг чайлагны, Сайлыг-Хемни сактып чугаалажыр бис.

Дангыт ЧЫДЫМ

Саян далайның дүвүндө

(Эртем-фантастиктиг расказ)

Төөгү эртемнерниң доктору Орлан Анатольевич Шожутка ол айтырыг амыр бербестээн. Эртемге-даа, анаа амы-хууга-даа сонуурганчыг болгаш турар. Чүл дээрге бир ай бурунгаар Орлан Анатольевич кырган незиниң эт-севин коптарлап чыткаш, элдептиг бижикке таваржы берген. Ында: «Бодумнун ажы-төлүмнүн уругларының ажы-төлүнүн чарыгдалынга хереглээри-биле демир хааржак ишти шупту мөңгүн акшаларны Чаа-Хөл унунда хая аразында шыгжаан мен» деп шаандакы үениң бижимелин кара беге-биле парлап тургаш, кылын саазында бижээн болган.

Кырган-авазындан айтырарга, ону орта билбес болган. Оларның ол өгбезин Бөрзек Шожут деп адаарын дөңгүп сагынган. Оон ыңай огулуг чүве-даа чугаалап шыдаваан.

Ук айтырыгны Орлан Анатольевич чоокта чаа болуп эртен Эртемнер Академиязының чөвүлелинге киирген. Аңаа олурган академиктер, докторлар ону кончуг солун-дур деп көрүп, ук экспедицияны доп-дораан организаасташ, удуртукчузунга О. Шожуттун бодун томуйлаан.

— Эки көрүнер, черле далашпаңар, силерниң илеткелиңерде адаан үени бодаарга, бир муң тос чүс чылдарның ийиги чартында шыгжаттыңан акша-дыр. Ол үедеги чоннун амыдырал-чуртталгазын өөренип көөр эртемге улуг ужурдузалыг болуру илдең — деп, Эртемнер академиязының президенти чугаалаан.

Орлан Анатольевичиниң экспедициязы улуг эвес, 5 кижиге: төөгү эртемнерниң кандидады Владислав Безродный, этнограф Вольдемар Попов, медицина эртемнерниң кандидады

оон дунмазы Аяс Анатолевич Шожут болгаш аспирантура сургуулу Геннадий Шагдуоров.

Шаандакы тоолда дег, айның чаазында, хүннүң экизинде Шожуттуң экспедициязы Саян далайның дүвүнче бадыпкан. Чаа-Хөл уну деп чер ында, далайның эң ханызында деп айыткан.

Скафандрлар кеткен суг дүвүнүң экспедициязы далаш чокка эжиндирибишаан, чүве бүрүзүн топтап көрүп чорааннар. Олар ийи шак хире чоруп келгеш, шаандакы суур орунуга келгеннер. Суг дүвүнүң бажыңнары, ынча чылдар эрткен-даа бол, улуг үрелбээн болган.

Чамдык черлерде бүдүн кудумчу безин хевирлей көстүп турган. «Механизаторлар», «Малчын» кудумчулары деп бижиктиг демирлер безин хевээр.

Экспедиция аңаа саадаваан. Бо сууржугаш шагда-ла шинчилеттинген. Картаны көргөш, үени санап көөрге, ам-даа бүдүн шак хире болгаш Чаа-Хөл уну деп черге чедер. Олар компазын ужулгаш соңгу-барыын чүкче 30 градус углуг эжиндирипкеннер.

— Сес дугаар, сес дугаар, суг дүвүнүң хемези херек бе?— деп өйлеп-өйлеп черде станция дамчыштыр айтырыг кээп турган.

— Чок, чок, бисте могап, турупкан кижичок, ажырбас, хеме иштинге чүве дилеттинмес — деп, Орлан Анатолевич харыылап чораан.

Скафандрлыг кижилерге чаңчыгып калган далай дүвүнүн балыктары олардан хойбас болган. Чамдык аныяк, кеннерни оюн ээрээр. Кудуруу, чакпазы-биле экспедиция кежигүннеринин бирээзин болганчок таваар шавылай кагылаптар. Оларның адаа, үстү-биле шаандакы Қариб далайынга колдады чурттап чораан «далай азазы» дээр дөрт чүс килограмм деңзилиг скафтар, бүдүн чартык центнер шортаннар, он метр дурттуг далай крокодилдери таваар эжиндирип эртип турганнар.

Чаа-Хөл унунуң хаялары бо. Бичии тейжигеш болган. Козургай даштар-ла эндерик. Хая бузар электрилиг маскалар-биле чепсегленген экспедиция черни тус-тус хуваашкаш, казып кирипкен. Чамдык даштарга кижичок бергедээр чүве чок, масканы дээртир-дээртпес чорда-ла, бусту бергилээр болган. Суг дүвүнге үрелген хаялар ыңдыг.

Орлан Анатолевич дозиметриялыг херексел-биле каш-даа катап хаяларга үстүрген. Чер адаанда ол демир аймаа бар деп көргүзөр, а казып чеде бээрге, шаандакы машина, трактор херекселдери таваржыр болган. Акша чыдарын көргүзөр херексел чогааттынмаан. Үе дүптеги акша деп чүвени ажыглавастандан бээр дыка хөй үе эрткен, ону чогаатпайн барганы чадавас хире.

Эртемге чедишкин! Ону кайы хире күш-биле чедип алырын кым билбес боор! Саян далайның дүвүн коптарган экспедиция дыка-ла күш үндүргөн. Дөрт шак ажыг үениң иштинде дилеп келгеннер. Та чеже тонна даш коптарганнар, андара кагганнар. Чок.

Орлан Анатольевич идегелин оскунупкан. Дилээшкинни соңгаарладыр деп шийтпирлеп алган. Экспедиция кезигүннеринге чанар деп айтышкын берип, далай дүвүнүң хемезин кыйгырткан. Станциядан «Билдивис!» деп кыска хары-даа келген.

Шожут дозиметриялыг херекселин шыгжап алып дээш цифербладыңче душ бооп көөрге, докторнун турар чериниң адаанда база демир барын айтып турган. Хеме кээринге чедир үе бар боорга, Орлан Анатольевич ол даштарны бир чөгелде коптарып эгелээн.

Хенертен оон масказының бажы демирге дегген. Топтап көөрге, Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинде демир хааржак дег, шыгжамыр сугар сава бо чыткан. Шожуттуң арны изип-хып эгелээнзиг апарган. Хааржакты көдүргөш, оон адаан үжей бээрге, дүлгүүрү бо чыткан. Бо-дур, бо-дур! Эртемде чедишкин!

Орлан Анатольевич рация дамчыштыр экспедицияның кезигүннерин чыып эккелгөш, тывыжын көргүскөн. Төпче ме-дээлээн. Эртемденнер скафандр дамчыштыр докторнун холун тудуп, рация-биле удуртукчузунга байыр чедиргеннер. Суг адааның хеви ындыг-дыр ийин, куспактажып-даа турза, муңгаш хептиг болгаш чүглө кулактарында рация дамчыштыр чугаалажыр. Суг дүвүнүң хемези чедип келген. Ол транспорт-биле Тываның Эртемнер Академиязының оралакчы-президентизи Екатерина Кара-ооловна Иргитова база чедип келген болган.

— Байыр чедирер дээш чедип келдим, Орлан Анатольевич — деп, экспедицияның кезигүннери хемеже кирип келгенде, академик чугаалаан.— Өгбөң шыгжамырын ажыдып көрөм.

Шожут хааржакты ажыдыпкан. Шаандакы шагның демир акшалары, чоостары долу болган. Бир акшаның, бежен, чээрби, он беш, он көпеектер «Алдан-Маадырның» ховар экспонаттары болурунга белен чытканнар.

Муңгаш сава иштинге чыдып келзе-даа, чүглө бичии саргара берген дээрден башка өңү безин үрелбээн саазында мындыг бижимел барын этнограф номчаан: «Эргим уругларым! Силерниң үенерде бо акша үези хевээр турар болза, а жыл-агыйыңарга дуза болур ирги бе деп бодааш, а үне чок апарза, шаандакы өгбөнөрниң силерниң ада-иенерни, кырган-ачаларыңарны өстүрер дээш ажылдап ап чораан орулгазын

көргүзөр сорулга-биле мону шыгжап кагдым» дээн каш до-мактар чораан.

— Бурун шагдакы өгбөнер элээн-не угаанныг, мерген чо-раан-дыр, Орлан Анатольевич, бо үеде кандыг амыдырал ту-рарын даап бодап чораан ышкажыл — деп, академик Екате-рина Кара-ооловна чугаалаан. Суг дүвүнүң хемези Саян далайның эриниче углапкан.

Эрес-оол МОНГУШ

Сайзанап

Хой кадарып мунуп хүнзээн аьдын Комбу өөнүң үстүү чарыында эл кырынга киженнеп кааш, дедир кел чыда, эрги сайзанап кырынга кылаштап келгеш, тура дүшкен. Кезек ка-да кайгап тура, олуруп алгаш, сайзанаптын ханала-рын эдип, иштин аайлай салып эгелээн. Ол өйде бызаалар дозуп чораан Херелмаа Комбуну көрүп кааш, чоокшулады кылаштап келгеш.

— Ында чүнү канчап олураың ол? — деп айтырган.

— Бээр чедип кел даан, Херел. Бо кымнарның сайзанаа ийик.

Херелмаа Комбунуң чанынга чедип келгеш, сайзанапты көрүп кааш, дис бажынга олурбушаан, сайзанаптын ханала-рын одуртур холу-биле камныг суйбагылааш:

— Бистии-ле-дир — дээш, өөрүшкүнүң сактышкынының оду чайыннаан кыдырыктыг кара-кара карактары-биле Ком-буже эргелелдиг көргөн.

— Ийе, бистии-дир. Ынчан сен беш, а мен алды хар үези турган бис. Ол чылын аалдарывыс маңаа кады чайлаан. Хүн-нүң-не борта иелээн сайзанаптап, сен авазы, а мен ачазы болуп ойнаар турдувус. Чашкы шагның шак бо оюну бистин амыдырал, салым-чолувус-биле дүгжү бергенин кайгаар-дыр мен. Бо көрдаан, ынчан-на кажаалап каан «хойларывыс» ам-даа кажаазында турбушаан хевээр ышкажыл, үнүп оьт-тазыннар, ажыдып көрөм — дээш, Комбу сайзанаптын чанын-да шевергин-шевергин шөйбек даштар-биле кажаалай салгы-лап каан, сайның чараш-даштарынче холу-биле айытпышаан, ооң бир ханазын ажытпышаан, Херелмааже хүлүмзүрөөн. Херелмаа арай эгениксээн аян-биле Комбуже көргөш:

— Ам сайзанаптап олуруп алырывыска кайын боор, даар-та сизген кезип чоруур кижин белегкенип алгай сен, чоруулу че — дээш, Комбунуң делгем эгиннериниң кырынга холдарын салган.

Олар сайзанактан ыравайн элээн үр органнар. Кайызы-
даа ыт чок, бот-боттарынче, сайзанакте көргеннер.

Бодалдарга Комбунуң шериг соонда колхозунга чолаачылап,
Херелмааның техникум дооскаш, мал эмчизи бооп ажылдап
турганы, комсомолчу путёвка-биле малчыннай бергени-даа
сагындырган. Чашкы шааның ынак оюнунга, сайзанаанга
таварышкан ийи кижин холдарын дыңзыг тудушкаш, өөнче ба-
зыпканнар.

Оларны кежээки сериин салгын эргеледип, кодандан хөй
хойнуң шимээни уткуп турган.

Степан САРЫГ-ООЛ

Байырлалда хүреш

Хоорай суурдан үдөп келген салыкчылар
Мөкүл-макыл шыңган бүргээн мөгелерниң
Кожуун, суму, колхоз, совхоз — келген черин
Мөөң чонга адап, алгап ырлай берди.

Ырак-чооктан чыылган чон — үер хем-не,
Стадионда одуруглай олурупкан,
Каастанып кеттингенин чүгө деңнээр —
Кандыг-ла бир аяң, булак чайгы чечээ!

Чеден беш чыл онзаланы шуут-ла көскү —
Херээженнер чылы дээни ол-ла болгай.
Чечек ышкаш беглиг, бег чок чалы кыстар
Келген чонун олуттарже чалап туру.

Байырлалдың тугун тудуп келген чоннун
Маңнай, хей-аът, өөрүшкүзү, түрү-күжү —
Бурунгудан уктуг оюн — хүреживис
Мурнувуста чалы хевээр эгеледи.

Танды, Саян эзирлери — оолдарынар
Танцылай девип-самнап үнүптүлөр.
Көрүкчү чон хөрөк-чүрээ чалбышталып,
Хөгжүм улап, адыш часкап диңмиттелди.

Арзылаң, Чаан, хоочун Начын
Алдар-аттыг акыларын
Амгы — чап-чаа: үшкү салгал —
Аныяктар дөзөп турлар.

Адын кый дээн мөге-даа үнер,
Ак-көк дээрде, эзир-ле ояар:

Чалгын чайып, булут дырап,
Саглаң, ээлдек девип ойнаар.

Спортчу шөл ареназы
Уран театр сценазы-ла.
Стадион бүдүнгө-ле
Ыр-шоор — хөгжүм, ура — кыйгы!

Юрий КЮНЗЕГЕШ

Тываның комсомолу

1

Элегестин
эзир түрлүг,
экер оглун көрүп турдум.
Эрге-шөлээ,
хосталга дээш,
амгы үе —
чырык хүннүң
Алдыннанган херели дээш,
амы-тынын артынга каап,
Актар-биле месилдешкен
аныяк эш,
комсомолчу
Чүс чыл чарты эртпээн чыгы,
күдер,
чалы,
биез хевээр,
Чүгүрүктүң тынын тыртпайн,
белде,
шатта кушталдырып,
Чылгы дозуп,
чырааладып,
саяктадып турар чордун.
Шыңдалаткан чүрээн хостап,
тының бергеш,
чолун алган
Салгалы боор
мээң-биле
чылыг,
чассыг куспактажып,
Салымымның чаагайын
сеткил ханып,
магададың.

Умань,
Яссы,
Ровно,
Дубно,
Деражино...
Берлин чедир
Саяндыва хая көрбээн,
өжээтизи —
фашистерниң
Саңга бажын
кара черже хөме базып,
тулчуп чораан
Дидим,
маадыр,
өлүм тыынмаан совет солдат,
комсомолчу
Тиилелгениң үжен чылын
кады алгап,
холуң тудуп,
Оглум-биле таныштырдым.
Тайбың ишке
дайынга дег,
Олут,
дыш чок бурунгаарлап —
эрес,
кежээ туржуп тур сен.

4

Бажың тудуп —
сууржаан,
малын кадып —
колхозташкан
чоннуң
Байлак,
чараш чуртталга дээш
улуг ижин шапкынчыдып,
Челер-Доруун
тракторга солуп мунган
комсомолчу
Чедер,
Саргал,
Барлык,
Сенек ховуларын дадаазыннап,
Хүнче чүткүй өзүп мандаан
хүрегелдей,
самага дег,

2

«Тиелелге — өлүр тынын аткаар кагган
Дидимнерниң чолу-дур» деп чону чагаан.
Дайын — кончуг, фашист,— дерзии. Чурту дээштин
Дадай дивес совет солдат тулчуп кирген.

Аткаарлаашкын, бүзээлээшкин, аштырышкын —
Аравыста, бүдүү-хеле чугаа эвес:
Дайзыннарны базып чадаан хоорайларга
Даштар безин чаштар ышкаш ыглап турган.

Ынчалза-даа кадыг-бертке торулбайн,
Ынак чурттуң тиелелгезин совет солдат
Үгер-боонуң огу ышкаш үңгеришкен,
Үезиниң чырык даңын камгалашкан.

3

Тиелелгениң салым-чолун тутсуп бергеш.
Дириглерге үлегер бооп артып калган
Адаларның чагы бөгүн чүгле чаңгыс:
Ада-чуртту тайбың ишке каастаңар!

Үжен чылдың нүүрүндө тайбың чурттап,
Үнгөн хүннүң херелинге таалап, чыргап,
Шыргай эзим хаажылаан шеде ышкаш
Шынап чараш салгакчылар өзүп келди.

Тиелелгениң салым-чолу — чалыыларда,
Тиелеттирбес мөңгө күчү — холувуста.
Адаларның тутсуп берген кызыл тугун
Амы-тын дег, чалданыш чок камгалаңар.

1975

Мерген

Харлыг, доштуг тайгалардан
Каңгырадыр ырлап баткан
Өткүт үннүг,
Көк дээр олчаан чуруттунган
Көрүнчүк дег кылаң суглуг,
Өпейлиимден

Өскен хемим — чараш Мерген,
Өөрүшкүнүң ыры хемим.

Угулзалай сырып каан дег,
Улуг шыктар, калбак эзим
Шиметтинген,
Хартыга куш чеңгип ашпас
Кадыр даглар мөгөш дивес
Шивээ болган,
Өскен хемим — чараш Мерген
Өөрүшкүмнүң ыры хемим.

Саарыында чараш даштар
Чайгы хүннүң челээжи дег
Эрээн шокар,
Саанчы, малчын чалыы кыстар
Часкы шыктың чечээ ышкаш
Ээлеп чурттаан,
Өскен хемим — чараш Мерген,
Өөрүшкүмнүң ыры хемим.

1973

Корректор

Парлалгага корректорлап,
Баштай кирген хүнүм бөгүн
Дүште ышкаш бүлүрөңнээр —
Дүп шаг эрткен ышкаш ийин.

Иле болзун, чаңгыс чижек:
Линотиптер ынчан турбаан —
Холдап өрээн солун, номда
Корректурa эндерик боор.

Тавычада тараа дойлаан
Тааннар ышкаш доңгаңнашкан
Өрүкчүлөр — Чемков, Шөргөн,
Өпеңни сакты-дыр мен.

Чыгылдырга үжүктөрни
Чызырадыр өрүп дооскаш,
Сыдым дурту гранканы
Чыскаагаштың эккеп бээрлер.

Чазыгларны шүүштүрүп,
«Шалбаданып» ора хүнзээр
Севээн, Дыртык, Чечекейге
Чемеледир, мактадырлар.

Корректурa эдер дооста,
Бүрүн кичээп турбас болза,
Хорум, көшке чуулган дег
Бүдүн арын төктүп-даа каар.

Горбунова, Чи Шу-линин
Хомудаарын канчаар ону!—
Хостуг шак чок, чымыш орган
Корректорга чанныр апаар...

Балдыр-бээжек оолак шаамдан
Парлалгага ажылдаа-ла,
Үжүк-демдек шүүштүрүп,
Үжен чылдың нүүрүн көрдүм.

Корректор дег солун болгаш
Номда тудуш дазылданган,
«Хостуг арат», «Шынның»-даа бол,
Номчукчузун билбес-тир мен.

Чеже кижн солун, номдан
Чечен шүлүк шээжилээнил,
Эртемнерниң өзээн сиирген
Эки чүүлдү номчувааныл?

Чырык чаагай оруун тыпкаш,
Шынче олар базым кылган —
Эмчи, башкы, эртемден бооп,
Эргим чуртун каастажыл чор.

Ынчангаштын корректорга
Сеткилимниң ханызындан
Четтирдим дээн чылыг сөстү
Ырга чыггаш, өргүп сундум.

1975

Өлчөй кезик тарыыр-дыр сен

Чүнү чаңнап,
Чүңүң ээрип олур сен деп,
Эрги ырны ырлаvas мен.
Чүглүг куш дег
Шүүргедээр салымыңны
Эрте дээре алгап каар мен.

Чогаалчы-даа,
Чолаачы-даа болур боор сен,
Чогум ону суравас мен.
Ынаныжың —
Келир үе хүннеп ор деп
Кезе сөглөп, азап каар мен.

Кижиге төлү
Арттың белин базып алдың.
Айда, чылда сооткан аъдың
Кижен аактап,
Айыңайндыр киштегилеп,
Ак хар көргөш, дидиреп тур.

Аът-даа канчаар,
Ачаңның-на ачазы дег,
Ак-көк баштыг ашак мен-даа
Аймай берген:
«Артты канчап ажарыл?» деп,
Айтыртынып, кайгап тур мен.

Азиата!
Адың,
 бодуң чараш болгаш
Айтырыглар салбайн тур сен.
Алтай,
 Саян —
Шораан бедик сыннар безин
Чолдуг сеңээ эннешпес-тир.

Хая тиинде
Қара дашка бедиктенгөш,
«Үжүглел» деп чалым өрү
Үңгөптер сен,
Халбактанып, түрөп чорааш,
Хаяа-херел чүгленир сен.

Төрээн уруу
Дөрден үнгээш, өргөмчөйлөр
Дөгөрезин эргээш кээрге,
Ачаң, аваң,
Аъттыг, чадаг хамык улус —
Азиаттар сени уткуур.

Шары сүрүп,
Шанда тараа бастыраар дээш,
Илчии үстүп, чадап чораан
Ирей, кадай:
«Кызывыс!» деп сени алгаар,
Кырган-ачаң адын сураар.

Азиата!
Алдан, чеден харлап тура,
«Артты канчап ажарыл?» деп,
Алаң кайгап,
Аштып орган ашак мени
Арай шоодуп сактыр боор сен.

Өөрүшкүден,
Дүвүрелден чайлай баспас,
Дүвүлүгдө, чөлээштигдө
Өзүп, мандып,
Өгбелериң адын сыкпайн,
Өлчөй кежик тарыыр-дыр сен.

Дага херек
Даглар туржук, бедиктерже
Даянгыыш чок кылытыптар,
Далай дүвүн
Дээрден безин шинчилептер —
Тергиин чаагай чолдуг-дур сен.

Ынакшылдың
Өшпес одун кыпсып алгаш,
Өөрүннү тааладыр
Өпей ырын
Ыяңгылыг ырлаар-дыр сен,
Ынчан база йөрээр-дир мен.

1976

Черинге ынак кижн

*Биш-Хем районнуң сураглыг механизатору Степан
Егорович Топоевке.*

Биш-Хемниң чери делгем:
Эргип четпес ховуларлыг,
Элдеп чараш шынааларлыг,
Бижип төтпес байлактарлыг.

Степанның — Топоевтиң
Шак ол черге ынакшаанын
Ындыг-дыр деп деңневидер
Ындыг сөстөр кайыын тыптыр.

Чазы келир, тракторист
Чарып-тарып турувуттар,
Аккан дери хөрзүндүве
Арыкталып бадып чазаар.

Күзү келир, үнген күштүң
Үре-түнү — тараа быжар,
Хүндүс, дүне комбайнерлер
Үзүктөл чок ажаап келир...

Степанның — Топоевтиң
Ие черге хөлчөк ынаа
Сөзү эвес, кылган ижи
Сөглөп турар магалыг-дыр.

1975

Ийи-Кулакта малчыннар

Иштик деп боор, кедек деп боор
Ийи-Кулак* дыка байлак.
Анаа чурттаан малчыннардан
Алдар-ады алгааннар хөй:
Ооржак Шываан, Ооржак Бүүрек,
Ондар, Монгуш, оон-даа өске.

Узун ховаа аъттар салыр,
Узак дээн аът эртип келир.

* Ийи-Кулак — Өөкте чер ады.

Көвей хой дээш, арбын дүк дээш,
Хойжу эштер чылдың чаржыр,
Ооржак Шываан, Ооржак Бүүрек,
Өскелерни ажып үнер.

Олег СУВАКПИТ

Ачызы-дыр

Чуртумнун каас чаражынга,
Чуртталганың экизинге
Канчангаш-даа эрикпезим
Карачаңгыс чажыды чүл?
Башкарыкчы, удуртукчу
Партиямның ачызы-дыр!

Кылажывыс хериизинге,
Кылыр иштиң эчизинге,
Сорулгалар өндүрүнге
Сорук киирген ужурум чүл?
Башкарыкчы, удуртукчу
Партиямның ачызы-дыр!

Өрттүг халап катап кыптып,
Өртемчей хүл болбазынга
Бүргег дээр дег муңгаравас
Бүзүрелим ужуру чүл?
Башкарыкчы, удуртукчу
Партиямның ачызы-дыр!

Аас-кежи и ышкындырбас,
Амыр тайбың мөңгезинге
Чоргаарланып чурттап чоруур
Чогум бардам ужуру чүл?
Башкарыкчы, удуртукчу
Партиямның ачызы-дыр!

Хүнүм менче чылыын чажып,
Күштүг чонум демин кадып,
Күзелимни боттандырып
Хүлүмзүрөөн ужурум чүл?
Башкарыкчы, удуртукчу
Партиямның ачызы-дыр!

Хадыңчыгаш

Частын чараш чечектери
Чассыжып каап, саглаңнажып,
Сериин салгын ойнап турда,
Седен дээр оол алаак кирген.

Чингир ногаан салбактарын
Чиргилчинней чайгангылап,
Ак тос тоннуг хадыңчыгаш
Аян кирип көстүп турган.

Седен аңаа чедип келгеш,
«Селеме» дээр бижээ-биле
Хадыңчыгаш картындыва
Кадай шапкаш, чона берген.

Карактан чаш төгүлген дег,
Чулук сыстып, төктүп баткан.
Харамдыккан чазый Седен
Чула соруп, чылгай берген.

Кайын ийик, хенертен-не
Калдар хава халып келген.
Кортук Седен алгырыпкаш,
Койгун ышкаш, ыңай болган.

Балыглаткан хадыңчыгаш
Багаай кылдыр човууртап каап,
Чарып алган хавазынче
Чазык-чаагай хүлүмзүрөөн.

Демниг бис

Өскөн черим Тывамга,
Өңнүктерим келзиннер.
Өскелешпес найырал
Өндүр бедик быжыксын!

Акы-дуңма шайлажып,
Ажыл-ижин хөглешсин.
Алчып-бержип, чолугуп,
Амыр тайбың чурттазын!

Ырак, бертке торулбас
Чаныш билбес күштүг бис.
Ыры-биле чүгленген
Чаңгыс бүле демниг бис.

Дошпулуурум

(Баштак)

Кожа-хелбээ өннүктерим
Мактап чанар дошпулуурум.
Кожамыктап ойнап-ойнап,
Мага ханмас дошпулуурум.

Чараш кыстың чүреккейин
Чаңнап алыр дошпулуурум.
Чалыы эрниң ынакшылын
Чарып алыр дошпулуурум.

Хөөмей-сыгыт сала бергеш,
Хөөнүн этпес дошпулуурум.
Хөглүг баштак самнай бергеш,
Хөңнүм калбас дошпулуурум.

Светлана КОЗЛОВА

Чаражын аар

Чычыы торгу кетпейн чордуң.
Орду-сүмээ чурттаваан сен,
Чырык чараш хоорайларның
Овурун шуут билбейн чордуң.
Ажай буурул Хайыраканның
Майгынналчак сүвүрлерин,
Маңнык ышкаш хемнерниң көк
Агымнарын көрүп чордуң.

Байлар ижин кылып хүнзээш,
Пат-ла чилчиин үзүлежок,
Шыргай, ногаан тайгадыва,
Чындыгыр көк кудайдыва,
Ооруг, сыннар сирттеринче
Ойбак таар өөң өттүр кайгааш:
— Чаражын аар, чаражын!—деп,
Шагжок улуг тынар чордуң.

Пөрүк, чымар, назы четпээн
Бөдүүн тыва душтук кыс сээ
Эрги куда ёзузунун
Эдерзин дээр угаады бо:

«Тоннуң артыы эдээ-биле
Анай, хураган шуглап олур,
Тоннуң иштии эдээ-биле
Ажы-төлүң шуглап олур...»

Амыр-дыжың бодавайн,
«Артык аас» деп бергезинмейн,
Өске төлдер ап-даа чордун.
Хөглүг-шоваа бичии чашты
Өөрүп, чаптап өстүрдүң-даа,
Хөрээндиве чыыра туткаш:
— Чаражын аар, чаражын!—деп,
Чаптап таалап тургулаар сен.

Кандыг дошкун чылдар эртпээн!
Кандыг шуурган силгивээн дээр!
Чолдуг ава херээжен бооп,
Чоргаар туруп, хөндүрүлдүң!
Сээң арган, чинге холуң
Чепсек-боону тудуп шыдаан,
Кыдыраашка бижип шыдаан,
Кызыл тукту көдүргөн-даа!

Онзаланмас бөдүүн хептиг,
Кодан мал-даа кадарганда,
Хоор чоннуң сүрүү оыттаар
Одарлар-даа хайгаараанда,
Хову турлаа сууржугаштан
Хоор-сарыг шөлдер дургаар:
— Чаражын аар, чаражын!—деп,
Сагыш ханып чоргулаар сен.

Тудуг кылган холдарыңдан
Тууйбу бедип ханаланыр.
Бажыңнарның ишти-дашты
Малгаш-биле дескилежир —
Чарашты сен чаяп тур сен,
Чарашты сен төрүп тур сен.
Черниң бүгү чаражын ам.
Четче туткан ээзи-дир сен.

Ээрбектин кадарчызы

Эглип, херлип бадып келген,
Экти бедик Ээрбек хемим.
Эрес-кежээ малчын чону
Ээлей хонган байлак чуртум.

Кадар биле кангы тоннуг
Калбак делгем Ээрбек хемим.
Кайгамчыктыг, маадыржаан
Кадарчылар, төрөл чонум.

Ээрбек-Аксы чурттувуста
Электри хып-ла турар.
Эвилелдиг ишчи чонум
Эдеришкен эптиг өөрүм.

Сарыг-Сиген, Кара-Суглар
Чайлаг, кыштаг хонаштарым.
Сайзыралды дүргедедип,
Чаржып турар малчын улус.

— Алыс чуртум айтырдың бе?
Агым суглуг Ээрбек хем дээр.
Аралашса кандыгыл че?
Ажыл ишке кежээ сен бе?

— Чогум чуртум сонуургап бе?
Чодураалыг Ээрбек хем ол.
Сорулдаалап көрээли че?
Шолук эвес, шынчы сен бе?

Екатерина ТАНОВА

Кара-Даг Хаан

Шүлүглелден узунду

1

Эртенгиниң эктинде эвес,
Шаандакының шагында эвес,
Эрге туткан хостуг арат
Чалгынналган амгы хүнде

Чурумалын чуруп төтпес,
Чурттаксанчыг чараш черде
Олбук болган Оргу-Шөлдү
Озалааштан харап алган
Кажарарган сүүрлерлиг
Кара-Даг Хаан чоруп-тур оо.

Арты чарыын арга шыпкан,
Аны-меци ында долган,
Хүнгээр чарны аяс хүнде
Хүлүмзүрээн шырай ышкаш,
Чоннуң байлаа эдээн каастаам,
Чогаалдарда ады кирген,
Кажарарган сүүрлерлиг
Кара-Даг-даа чүвөң иргин.

Бөмбүрзектиң төрээн хүнүн
Бөгүн кым-даа билбези дег,
Кара-Дагның тывылганын
Кажан, кым-даа истеп көрбээн.
Ажай-буурул үе дүптөн
Амгы турган ол-ла черге
Кара-Дагның бедик эктин
Кандыг шуурган хадып эртпээн,
Кажарарган хаяларга
Кандыг ырлар чаңгыланмаан.
Чоржаң аътты чавыдактааш,
Шошкуп эрткен чорумал дег
Эгүүр шагдан үе-төөгү
Элчип-селчип эрткен-даа бол,
Камзаазынныг бир-ле часты
Кара-Даг Хаан кайын уттур.

Октуг боозун чүктеп алган.
Окпан-чикпен кезек эрлер
Кара-Дагның сүвүрүнче
Карбадырып үнүп келген.

Борзаң-борзаң хаяларга
Бооларны чөлей салгаш,
Одагланып, шайлап ал-ла,
Оңгу казып кирипкеннер.

Сүлчээлешкен оорлар бе,
Сүмелешкен өднүктер бе,
Өйде-өйде маргыжар-даа,
Өткүт ырын ырлажыр-даа.

Оду чайнаан карактарда
Оор-чазый демдектер чок,
Чүгле хүрөң шырайларда
Чүүден артык сорук кыпкан,
Чаагай херек кылырындан
Чалданмастар ылдең болган.

Кайгалдарның аразындан
Кара салдыг, бедик сынныг,
Экер эр-даа тура халааш,
Эштеринге сөглээн иргин:
— Туруг-хаяа кызаттырган
Дургуннар-даа эвес-тир бис.
Чаагай чол дээш тутчуп кирген
Чалбак чоннуң төлдери бис.

Эди-малы бажын ашкан,
Эрге туткан чаңгыларга
Чежеге дээр базындырып
Чемеледип чоргулаар бис.
Арбын малды азырап кааш,
Аштап түрөп чоруур бис бе,
Этти-септи бүдүрүп кааш,
Элбер-самдар чоруур бис бе?
Эжен чарлыын арта баскаш,
Эчис чолче орук изеп,
Хосталганың одаан шаккаш,
Хоор чонну кыйгыраалы.
Хааннарны, нояннарны
Каңзызындан дүжүр силгиил.

Даңгырак дег чидиг сөстөр
Дашта сиилбээн чурумал дег,
Сагыштарга таңмалангаш,
Чамдыктарны сезиндирген.

Бир-ле кижидидим эвес,
Бижиредир сымыранган:
— Каям, Самба чүү дидир,
Хаан чокка болур чоор бе?

Дыжызы кончуг Самба
Дыңнай сал-ла тура халаан:
— Хааның сеңээ чүнү берген,
Кара хинчек, ядарал бе?
Кандыг хүндүс сеңээ болчуп
Каяа моорлап келгенил ол?

Хупурай бер, хаанны чоорул,
Куруг чорза оон дээре.
Хаан ыяап херек болза
Кара-Даг бо хааннаай аан.

Сөглээн сөстөр баглаан доң дег
Сөктүр-чештир арга-даа чок,
Кара-Дагның хаязынче
Кадалган дег сиңнип турган.

Хаанны боду шилип алып
Кандыг кончуг күштүг кижил,
Өндүр чаагай сеткил чүрээ
Өскөн черден судалданган,
Чоннуң нүүрүн чалгын кылган
Чоргаар эзир эвес бе — деп,
Хайындыр-ла бодап чыткан
Кара-Даг-даа чүвөң иргин.

Казыргылыг, шуурганныг
Хадымырлаан шак ол чазын
Кара-Дагга, Оргу-Шөлге
Кандыг аъттың дуюу баспаан,
Кажарарган хаяаларга
Кандыг кайгал хоргаланмаан.

Аткан октар дизайнейнип,
Аргаларга чаңгыланып,
Оргу-Шөлге төгүлген хан
Оюкталып чыткан дижир.

Эрге, чол дээш тура халаан
Эрес эрлер бастырза-даа,
Өндүр улуг демиселдин
Өшпес одун кыпсып кааннар.

Эрзин хемде ыр

Орай кежээ. Эрзин хемнин эрик кыры.
Оожум салгын чымчаңнады челбип туру.
Чайынныг ай бедик дээрден харап алган
Чалгыгларда херелдерни аадып туру.

Талыгырдан чалгыгларга үдеттирген
Тааланчыг аялгалар дыңналы-дыр.
Чадаганның хылдары дег хөөн кирген
Чалыы чүрек кыңгырткайнып турганзыг-дыр.

— Адыр, мана, хензиг када доктаай каапкаш,
Айтырымга харыылап көр, хөглүг салгын,
Эрзин хемниң кырын дургаар чаңгыланган
Элдеп уран аялгалар кайыын үндү?

— Амыракка эргеленген чалыы оолдун
Ажыткалак сеткилиниң сырыны-дыр,
Кодан хоюн ээдип доскан кадарчы кыс
Хову чечээн ырлавышаан, чыып чору.

Сылдыстарже шыгаай көргөш, шалба чайып,
Чылгычы оол сырынналдыр сыгырты-дыр,
Чолдуг чаагай чуртталганы алгап мактаан
Соруктунуң¹ каргыраазы дыңналы-дыр.

Амыдырал хөңнү болган аялгалар
Арыг кылаң чалгыгларда аяннашкан,
Эрте шагдан малчын чоннуң чурту болган,
Эрзин, Эрзин, сени ырлап ханмас-тыр мен.

Вилюй хем

Вилюй, Вилюй!² Хотун-Булуу!³
Бир-ле дугаар сени көрдүм.
Соңгу черниң хеми сени
Сонуургааным ужуру чүл?

Каас шириин бойдузу бе,
Ханылажып танышканым
Кайгамчыктыг кижилерниң
Ханы төрөл сеткили бе?

Сагыжымны чааскаан ээлээш,
Чартыктырып туруп бердин,
Чараш-кааска бүргеттиргөш,
Чаңгыс сени ырлап чор мен.

Вилюй хемден балыктаарын
Бир-ле дугаар шенедим-даа.
Хааннар ижер балык мүнү
Кандыг боорун амзадым-даа.

Өндүр чараш Вилюй хемде
Өңнүктерим чурттап чорда,

¹ Сорукту — Тывадан эң баштай пластинкага ырын бижээн хоочун каргыраачы.

² Вилюй — Якутияда хем.

³ Хотун-Булуу — якуттап «иём Вилюй» дээн.

Арга черниң чаагай чыды,
Ак-көк дүнү утгундурбас.

Ынак черге чедип келгеш,
Ырак хемни сактып кээр мен,
Манчараның¹ аялгазы
Байырымныг куттулуп кээр.

Күскү бодал

Чана ушкан дуруяалар
Чаңгыландыр ырлажыр-дыр.
Сагыш-сеткил сарынналдыр
Сарыг бүрү тоглажы-дыр.

Соолаңнадыр каккан хаттан
Чодур терек чайганып тур.
Күзүрүмнү дөженипкен
Күскү арыг шимээргеп тур.

Чадыг болган сарыг бүрү
Шалырадыр сүстүп чыдыр.
Кокпа орук кызаа-даа бол,
Кожа базып чоруп ор бис.

— Күскү арыг көрбээн эвес,
Бодангылаар чүнүл?— дидиң.
Күжүр эжим бодап көрөм,
Бойдус биске хамаанчок бе?

Чалыы, биче турар шагда
Часты маңаа уткудувус.
Оон тура чеже частар,
Орай күстөр солушпааныл.

Эглип келбес чалыы шаг дээш
Эмин эрттир хомудаваал.
Сагыш сеткил чалыы чорза,
Сарыг күс-даа ногаан час боор.

Микрофонга хүнней бербес

Журналистиң ажыл-ижи
Амыр эвес, бүзүрөп көр,
Ужуралдар, болуушкуннар
Анаа белен чыдар эвес.

¹ Манчара — якутияның национал маадыры.

Аппарадым эгин ажыр
Астыпсымза, талыяр мен.
Хоорай, суурлар эргип, кезип
Хондур-дүндүр чоруп каар мен.

Чүгле мени микрофонга
Хүнней бербе, эргим эжим,
Чүлдү-чүрээм сээң-биле
Хүннүң-даңның тудуш деп бил.

Чонга шынын сөглөп бээр дээш,
Чорбас-барбас черим кайдал,
«Репортёрум» эрткен оруун
Репродуктор бадыткаптар.

Эки херек дилеп, сурап,
Эртер оруум ам-даа ырак,
Эжиң мени сагынзыңза,
Эфир чалгыын диле, сарыым.

Салчак МОЛДУРГА

Аревэчи

Шүлүглел

Кодур-оолдун эрги, чывыт өөн долдур
Кончуг өткүт кышкы үнген: «Ыңаа-ыңаа!—
Хувискаалдың үшкү чылче дүнезинде
Хуулгаазын үн — оолдун үнү чаңгыланган...

Кожалары, төрелдери, чорумал-даа
Чаа кижээ ат тып бээр дээш, үр-ле шилээн.
Чассыг, чараш, ойзу адаан — кандызы-даа
Кодур-оолдун сеткилинге кирбес болган.

— Бодуң-на бил — дишкилээннер.

— Боду болбайн...

Боданыр дээш, кадыр хаваа куржуланган.
Карак чырааш чаа-ла дыңзаан хорлуу кадай
Кандыг-бир сөс сымырангаш, шенектеп каан.

— Аарыг, аржык, бак-ла чүве чайлазын дээш,
Авам мени Кодур-оол деп адаан дижир.

Шола адым колчуктарга шоодуг болган,
Соом салгаар оглум мен дег, кочулатпас.

Эки шагның экинде кээп төрүттүнген,
Эргин артап, эзенги теп үнер эрни
Хувискаалга сагыл чертир кижиги мен — дээш,
Курайлааштың — Маадыр-оол дээн арат иргин.

I.

Ачазының эътке орнаан арбайын чип,
Акызының экти тарлаан хевин кедип,
Аргамчы ууп, оглу шыдал кирип чорда,
Арат Кодур кызыл-дустап чоруй барган.

Кыжын хыраа, чайын шалың аразынга,
Хырынга өй эвээш малдың өзээн тудуп,
Аргадан куш, тоолай аңнап, тарбаганнап,
Авазынга Маадыр-оол ам дөмөк болган.

Анай чаштан ооң арнын хүн, соок чиннеп,
Ажыл ону күдерертип, хүрертипкен.
Кылаң кара баштың дүгү, оттуг караа,
Кырлаң думчуу эрзиг шинчи кирип орган.

Ала аъдын, хүрең шарзын коштап алгаш,
Ачазы дег, бар-чок эъдин таалыңнапкаш,
Ары Шуйдан аар-аар чүък арбайны ол
Арт-сын ажыр чүдүрүп кээр болу берген.

Чаңгыс холдап барба тараа аътка артып,
Шарыжыкты мыйыстан ап ужураары,
Хүрештерге октатпайн, арыг шүүрү —
Күжүн шенээн оолдарга солун адаан.

Назы дөгүп, акшый берген Қаргы чурттуг
Начын чораан ашактар-даа ону мактаар:
— Күжүр төлдүң сүүре тепкен черин көрөм!
— Күш-даа бар-дыр!

Хола-хола хараган дег салдыг Чыдым
Қожазынче даңза сунуп, чугаа ээрээр:
— Оран ээлей бербээн болза, бистин Кодур
Оглунуң кым, кандыг боорун көөр ийик.

Шыргайларның ыйгызы дег метпек Дагба:
— Шын-шын, оол — дээш, бирээзинче өре сунар...
Шыкта оолдар ачыр-дачыр тутчуп турда,
Шыдап чадааш, хүрежи-даа бергилээрлер.

II

Өвүр-Каргаа үжүк-бижик хөнүп орда,
Өрү чайлаг школазы — Кускуннугга
Эге чада — дөрт-ле класс дооскан эр ам
Эртем-номнуг кижиги диртип, вожатыйлаан.

Арга ишти. Пионерлер турлаа ында.
Аяң черде бажын, майгын, кидис өг бар.
Бизиргей көк-каттыг тенде уруглар ол,
Бижирежиң, оолдар хемден балык холдаан.

Туннун ыды сургуулдарны кыйгырыпкан.
Дүштеки чем. Дыштанылга. Оюн-тоглаа:
Бөмбүк, баг хап, сугга эштип маргылдашкан.
Бөгүн ол-ла. Ынчаш чыскаал. Чыыш. Одаг.

Дээрже ыш, от дүргектелдир ужуп үнүп,
Девискээрин чылгаан ышкаш, чырыткалаан.
Аажок-ла чоон төжек, дыттыг эрги өдек,
Адышта дег, тода көстүп чуруттунган.

Кызыжактар, оолактарның ортузунда
Кырлаң кара, өде-чара, шилгедек эр
Шывык-биле айытпышаан, тайылбырлаан:
— Чыыштыг-Өдек бо-ла болгай, төөгүлүг чер...

Өткүт үнден эзим ишти чаңгыланып,
Өрттендир чип, хөрлээлеп, хып үнген ышкаш,
Каргыштыг бай кожаларга, дүжүметке
Карачыл чон дарлатканын сөглөп турган.

Карак чажы, шалың ышкаш, мөндүнейнип,
Ханның чыды думчукка хап, чигзиш дээнзиг,
Ыы-сыыдан, халак-түлек, эрииделден
Ыяш саны чайгангылап, човууртаан дег.

Шаажылаткан ядыыларның ады, бажы
Чаңгыс эвес дыңналгылап, ковайып кээп,
Өндөйбишаан, кожаларын ужур майгып,
Өжээнин ап, шүүлген ышкаш, сүрлүг болган.

Ымыраа-даа ужуп эртсе дыңналгы дег,
Ылым-чылым ыржым өтгүр үннер үнген:
— Дүктүг-оол — эр!
— Дүжүметче дүкпүрүпкен...
— Дүржок чаңгы атпаш кынган...
— Корга берген!

— Шыдаан төл-дүр!
— Чыгаанга-даа кирип бербээн.
— Шынны ол-дур.
— Шыдап чадааш, салыпканнар...
Шывыын өрү кожаш кылгаш, агаарны эр,
Сыг-сыг кындыр үзе шапкаш, уламчылаан:

— Чыыштыг-Өдек бөгүн ыы-сыы, човуур эвес,
Чырык, хөглүг өске чыышты дыңнап чыдыр.
Өдээндиве чоннуң сиңген ханы, чажы
Өңгүр чечек болу берген чыдар, бо-дур.

Өшпес отту — соруку маа чылдың кыпсып,
Өгбелерни сактып, салгап чоруулуңар!..
Чайнаан одаг, чалбыштыг сөс хөрлээлештин,
Чалын изии чүректерни чүглөп турган.

III

Билиривис Маадыр-оолду аревэниң
Кожкомунда албандыва тырта берген.
Кожуун, суму, арбан кезип, аалдан аалче
Бижик шылгап, сургакчылап тутсуп турган.

Чаа чүүлче аныяктар дүрген хандып,
Билигдиве бажы-биле шымнып кирген.
Бир ай бурун адын салып билбес оол, кыс
Сааладыр номчуп, бижип, чагаалашкан.

Хөрлээлээн ол эге бижик барза-барза,
Хөртүк харга, элезинге, дашка дирлип,
Чүгүрген ток чалгыы ышкаш, кижилерниң
Чүрээп орта чула дег хып, чырып турган.

Хувискаалчы чалыыларда уйгу-дыш чок,
Суурже кирер — үр-ле сураг читкилей бээр:
Хуралдаалаан, аревэге кирип алган,
Чунар-бажын, кино барган, клубтаан боор.

Чанып келир — биез пөрүк оол, кыс эвес:
Чаптап ханмас чараш домак, ырлыг, чаңныг,
Садыг хептиг, холун чайган, салгын дег чиик,
Чаагай чыттыг, нарын духи чагдынган боор.

Уктар аргаан кадай хөөрээр:— Кызым дөспес:
Дүүн кичээл, бөгүн шеф дээш, арлы берди.
Дүгүн шууткан эжи кадай ушкажып каар:
— Ужурун кым билир ийик, боларның аан.

Уруун кый дээр — оглун ине ужу ышкаш —
Улдуңунуң соон көрүп калыр-дыр мен.
Баштак, демги аныяктар даргазы оол —
Маадыр-оол-ла хуралдаткан, орбастааннар.

Кижен өрүп, ыт чок орган салдыг ашак
Киришпеске киржи кааптар:— Боларны-даа!
Кижичалыгы чорбаан эвес. Силер база...
Хий-мор — хей-аът үезинде улус-тур ол.

Хөөглетинген шаандакы ёзу эвес —
Хөглезиннер, ажилдазын, өөрензиннер.
Хууда каш мал хөлегези болуп орбайн,
Хувискаалдың херээн мурнай чогутсуннар.

IV

Мугур, Каргы дожун куду он-он аътта
Бурундуктааш, чудуктарны төрөлчилээн
Буурул ирей, долбан чаактыг оол-даа, кыс-даа
Бузун тынган, шаңын тырткан чоруп оран.

Тудуг-суурже аныяктар эвилелдээр,
Баштап алгаш, тайгаа ыяш кезер, сөөртүр,
Балды туткаш, чудук чонар, бажың тудар —
Тулчуушкуннуң чүлдү-чүрээ — Маадыр-оол ол.

Шала кыры стол, сандай, орун болуп,
Шак-ла аңаа кичээл кылыр, чем чиир, удуур —
Чайлаг дижир Кускуннугда школазын
Сактырга, ам Маадыр-оолга чаржынчыг-даа.

Кызыл дыттың ыяжындан бүрүн шүмнээн,
Класс санай сонга, парта, шала чайнаан,
Чанында бо көвей өрээл дазылгалыг,
Чаа чараш школаны ордаа денчээн.

Хөрөктээш тон, калбак бөргүн уштуп салгаш,
Балдызын ап, адыжынче тарбыдангаш,
Хөглүү кончуг Маадыр-оол кээп чудук чонган —
Бараан, аъш-чем магазинин тутчуру ол.

Чанында бо оорга чазаан Чиктиг оглу —
Чамзыны ол карак уштап эскерип кааш,
Харын бо-ла тудуг кылыр кижилер чыып,
Кара-Сугга чораанын ол сактып келген.

Маадыр-оол-даа Чамзаа сөглээн:— Магазин тудар.
Чидиг балды, хирээн, чемиң белеткеп ал.
Чиктиг ашак ондаксынып, оглун чагаан:
— Магачын тудар чүве дидир, дыңнадың бе?

Мырыңай-ла кончуг дайзын чүве дижик,
Мылдык чокта, кайын болур, чүктеп аар сен.
Хүнезин бар. Чидиг балды херек болбайн,
Хирээни чоор чүве боор?— деп, кижид билбээн.

Маадыр-оолдун кара баары кадар часкан:
— Магазин — ол садыг-дыр — деп, тайылбырлааш,—
Аъш-чем бараан көвүдээр-ле эвеспе!— деп,
Ашакты ол угааткаштың, каттыргылаан.

Каткызы кээп эжиндиве көрүп чорда,
Кайтыккаштың, сүге уш чок чаштай берген...
Даргазының балдызын ап, Чамзы чонган —
Дадазын чок шевер холдуг үрен бооп-тур.

V

...Дөргөн бир чыл чайы кидин ужукталган.
Дөргүн, шынаа ногаан хилиң эшти берген.
Дөзү черде, хүнде тудуш амылыг чүүл
Дөгере-ле чыгып, чырык уткуй чүткээн.

Төөгүзүнде туруп көрбээн долу эрге,
Төре тудуп, бурунгаарлаан тыва оран
ССРЭ-ге — акызынга четсип алгаш,
Чечектелип, чээрби харлап базып орган...

Чери хүнден халыын тынып, чарлып чыдар
Чеди-Тейде арбай кулаа көстүп келген.
Кажанда-даа ындыг чүве Каргаа турбаан,
Каям, өннүк, хая көрнүп, уктай кааптаал.

Арбай, сула. Мөнгүн-Тайгаа тарып шенээр
Каргы хемден буга казып үндүрерин
Агроном-даа, зоотехник-даа Кызыл-Кыргыс
Хандыр шинчип, болур дигеш, санал киирген.

ССРЭ-ге сургуулдааны, ында черни
Чемиш, суггат, эртем-биле чаартканын ол
Бүгү-ле бар чижээ-биле шынзытса-даа,
Бүзүревес арат туржук, дарга турган.

— Каргының суун дедир аксыр диген эр-дир.
— Кайгал чүвөң сайдан дүжүт алыр дээн-дир.
— Кыргыз аттыг буга тура бээри магат.
— Кыйыын орта тураскаалы турар магат.

— Дагаа чокка дөмей-ле даң атпас эвес,
Тараа чок чыл ашпас эвес — дижирлер бар.
Кыжырыышкын, чигзинишкин, маргылдажыг
Кыштан тура, часка чедир үрүлөшкен.

Кыргыз намның кожкомунга эпти барып,
Кызылдан-даа деткимчени чедип апкан.
Эвээш-биче үрезин-даа тыпты берген.
Эгезинде чүс га черни чарып, чашкан.

Чаржалаштыр бугадыва Маадыр баштаан
Чалыыларның бригадазы шаап халдаан.
Арбаннарга казар черни хуваап бергеш,
Араттарның күжүн олче база салган.

Ам-даа куу час. Куургак доозун аразында
Кускун-хаайлар, озук, хүүрек туткулапкан,
Арны додуп, челбинипкен кижилернин
Кумнуг черни каскан, эшкен шимээни кээр.

Куйт-кайт диген кускун-хаайлар, озуктарның,
Куйга чиирээр хүүректернин даажы ырап,
Метр бедик, кулаш даш дээш месилдежит
Бергезинден беленинче кирип орган.

Шаалаан дерин адыжының арты-биле
Чода туткаш, Маадыр-оол хараттынган:
Чалдың ужу оргу черде тутчу берген,
Соңгаар көөрге, делгем, дески коошпа-ла!

Оон ыңай, шоолуг эвес каскан соонда,
Ол-бо чүкче арыктарны тырткылаптар.
Сагыжынга сугнуң даажы мойтуңайнып,
Салдыг арбай мөгейген дег ышкаш болган.

«Арбай! Ала аьдым биле шарым коштаан,
Арт-сын ажыр тараалап чип чордум ийин,
Ам кай баар сен?!— дээш, көрнүп кээрге,
Артында кыс — машинакчы Сержиң турган.

Чараш кара карактарын дескеледип,
Аржыылының ужу-биле кастыын чоткаш,

Шала донгун, чемелээн-даа ышкаш, сөглээн:
— Адың Маадыр, чүрээң куруяк кижидир сен...

Элдептиг ол сөстөрдөн эр азадыпкан:
— Кандыг дидиң? Ужурун чер билбейн-дир мен.
— Кайын ону билир сен — дээш, чиктиг кайгааш,
Элде чөлээн хүүрөөн алгаш, ыңай болган.

«Адың Маадыр, чүрээң куруяк кижидир сен,
Кайын ону билир сен» — деп чүү дээри ол? —
Аккыр аржыыл кыйыгдыва чаштынгыже,
Кара чааскаан чугаалангаш, одаг шиглээн.

Буганың суун каш-ла хонгаш бастырыпкан —
Кыжырааннар, чигзингеннер аксы хак дээн:
Мурнай сарыг, чоорту арыг Каргының суу
Хыраа безин ховар дүжер шөлдү апкан...

Бурун тыва ёзу-биле араттар кээп,
Буга бажы дагып, актап, найырлапкан.
Мурнаар аъттар чарыштырган, мөге салган —
Маадыр-оол шүүп, холга өрү чайгаткылаан.

VI

...Чеди-Тейде арбай кулаа көстүп келген.
Черже ынчан, алды айда, чаъс-ла чаар боор.
ССРЭ-же барыын чүктен ок чаай берген,
Серт чок тайбың улус чирт дээн:
— Дайын???
— Дайын...

ССРЭ-же чазылган ок, дүшкен бомба
Черивисче хөрлээлеп, хып орган ышкаш,
Баарынче бооладыпкан совет солдат
Балыы кижиди бүрүзүндө өйдүккөн дег.

Нарын дайын шуурганының хүннеринде
Намның сөзү сургакчылар, солун дамчааш,
Дүргектелген Мөңгүн-Тайга дүвүзүндөн
Дүргөн ужуп, араттарга чедип турган.

Гитлержи четкерлерге каргыш салган
Килең шагда хая эриин ажа хөөрөп,
Кижиди бүрү араатанны даяладыр
Хире-шинээн ыяк санап, деңзиленген.

Шаа барып, чогаал, ырга алгатынар
Саны-Шири, Хорлуу кадай... хөй-хөй арат
Маадыр кызыл шериглерге ынаан сөглөп,
Фашистерге өлүм шипшээн белээн шууткан.

Аскак ашак хорам аьдын дүжүп бергеш,
Арткан чаңгыс кызыр безин хөлгеленген,
Уруунга тон — чучак даарап бээр дигеш,
Ууштап алган алгызын-даа ие сунган.

Күртү, торлаа, койгун, аска дузак салып,
Хүлүрежип, уруг-дарыг аргаа хүнзээр.
Белден харга дүжүп чорааш, тыпкан өлүүн
Белеткелчээ боттар кээп хүлээдирлер.

Кончуг аъттар аскыр өөрү чылгызын каап,
Кодан баштаан серге, ирттер көзүлбестээн.
Хураганның, агарның-даа дүгүн салбаан,
Куряк чайы кадайларга кургаг эрткен.

«Канчалган?» деп айтырыгның орну бо-дур:
Хамык чүве фронтуже чоруй барган —
Чылбыганы чылча шавар дайынчыга
Шынчы хөлге, чылыг чем, хеп болу берген.

VII

Аалдардан мөөң дузаламчы, коштар аайлап,
Бирде, шериг сургуулу дээш, Маадыр-оол чай чок.
АРШ-та эжи — Бавуу Салчак фронт баар
Билдириишкин бижипкенде, уйгу чок.

Ажыл соонда кабинетке чедип келгеш,
Аай-дедир баскылап каап бодангылаан:
«Ынак эжим дайзын-биле тулчуп чой баар,
Стол ээлеп олуруп каар, мындыг мен бе?

«Адың маадыр, чүрээң куруяк кижиге сен» — деп,
Аңаа, бугаа, Сержиң мени чемележик.
Ынчан кыстың ынакшаанын билбежик мен,
Ынчаарга чүл: азатпай бе, кортук мен бе?

Барзымза-ла, тулчуушкунга көргүзөр мен,
Бавуу шынап аъттаныпкан эвес ирги?..
Ылгын баскаш, столга кээп олурупкан.
Ыржым. Чааскаан. Ботка сөглээн: «Саадап болбас!»

Өрт дег кыпкан күдер-кара Маадырывыс
Өргүүделин демир-үжүк допчу шыйган:
«Бужар фашист дээрбечини сокчур күзеп,
Фронтуже чорударын чаннып дилэйн!

Бадыткаайн: чонум адын сыкпас-даа мен —
Маадыр-оол Иргит Кодур-оолдуң оглу, шын мен».
Кожуун, суурун, чыл, ай, хүнүн айыткаштын,
Кол-ла ижин допчу бижээш, хапка супкан...

Маадыр-оол хүннүң сургакчылаар. Дүнелерде
Поход. Шериг кичээлдери. Орай болчаг.
Сержиң-биле четтинчипкеш, базып чорда,
Чергелешкек — аъттын ийи кулаа ышкаш.

Хаактаашкын. Өөрүн мурнай Маадыр-оол бо,
Кара эзир харбанган дег, ужуп оран.
Халчы бергеш, ыттар дүвээ аскылап каар...
Харлыг кышты час, чай солаан. Күс кел чораан.

VIII

Кожуун төвү. Кижиге хеми, туктар чалгаан.
Хорул угбай — маадырывыс авазы бо:
Мадагар, чоон, арай бүшкүк, бажын сунгаш,
Маадыр-оолду фронтуже үдеп турган.

Эриг баарлыг не төлүн чыттап-чыттап,
Эдээ-биле карак чажын чоткаш, сөглээн:
— Ала аъдың сеңээ чажыт — он тос харлыг.
Айыткан мен — соондан чеде бээр, оглум!..

Мерген, чечен чүве-даа чок ийи домак
Бети диге, кожуун чартынын сирлеш кылган.
Индирде сөс алган дарга боду безин
Ишкирниккеш, саазынын ора соп аар...

Маадыр-оол ынчан кымдан бедик, чоргаар
Машинакчы кыска келгеш, баштактанган:
— Ама саазын чагаадан хап, ужудуп тур,
А мээң чүрээм ынчан кымнын билип аар сен!

Кожкомунун секретары кара Бегзи,
Кожуунунун даргазы ак чолдак Тондар,
Кымнар-кымнар эрни үр-ле куужактааннар —
Кызыл тук, чон Саадак артче шимчевиткен.

IX

Тиилелгениң даны адып, хүнү чайнаан.
Дириглерниң өөрүшкүзүн сөглөп ханмас.
Башта, холда балыг изи холаң хевээр
Бавуу Салчак чонга мону сөглөп келген.

— Дому дег ок, оттун, ыштың аразынга
Бүгү эскадрон Ровно дээш, тулчул турган.
Взводу артык күшке бүзээлеткеш,
Дончуттуундан чидириглер улуг болган.

Барып ушкан, ондаан дайзын ында-мында
Мажакталып, мөчү-сеги хорумналган.
Маадыр-оолдун огу төнгөн. Граната-биле
Фашист «Парны» дамдыктааштын, дидим өлдү...

Гвардейжиниң үнү борта сирлеш диген —
Кырган ие, душтук кыстан эгелээштиң,
Кажыыдалдың тогу чүрек бүрүзүндө,
Кадаан тен дег, чидиг-чидиг ажыш кылган.

Дайындан эеп келбейн барган чурттажының
Тайбың иште хозаан орнун ээлей туруп,
Четтикпээни күзел, үлүүн долдурарын
Сеткилинде кижиге бүрү даңгыраглаан.

* * *

Чеди-Тейде арбай кидин кулак тыртып,
Чечек, бүрү айыраңнап, четчиң орда,
Чайлаан орта — Маадыр-оол аттыг лагерге
Чаштар хөглүг, амыр-шөлээн дыштанырлар.

Мугур хемнин эрик кыры шөлчүгеште
Мөңгө оттуг тураскаал шаар бедип үнгөн.
Мөңгүн-Тайгаа келген кижиге чечек салып,
Мурнай аңаа мөгеерин черле утпас.

1974—1975

Челер-Хүрөц

I

Ынчан кидин хектер үнү
Ында-мында кук-кукташкан,
Шиник болгаш тайбың чайның,
Чиге айы ол-ла болгай.

Чайлаг дургаар бөлгээт чонум
Чалгаа чазып халдып турбаан:
Боттуң, хөйнүң ижин-дажын
Бодарадып турган чүве.

Балдыр-бээжик бистер безин
Баштар уунче салчып турбаан —
Төрөл-дөргүл чымыжыңга
Дөмөк болган дузавыс хөй.

Бир хүн дошкун медээ келген.
Бистиң оолдар чыгып келген.
Чаңчыкпааным «дайын!» деп сөс
Чаңнык ышкаш кызаш кыңган.

Ынчан чонну көөрүмге,
Ызырныпкан ордулажык.
Каткы-хөглүг ачам безин
Кадыг-шириин болу бержик.

«Айылдыг өй келген-дир» деп,
Аңаа хандыр боданган мен.
Чаңгыс-ла ол хүнден ыңай
Чаштан үнүп өзе бердим.

II

Ачам черле анаа орбас,
Ажыл-иш дээш хөлзөп чоруур.
Каш малын дүжүнде-даа
Хавыргылаар, дайгыргылаар.

Кадат малын белең-селең
Чажып-үлөп чорбас кижин.
«Чазаам берген даалгазын» дээш,
Карак кызып өстүрзе дээр...

Көгериксей берген бажын,
Суйбагылап оруп-оруп,

Көксү-хөрээ сынышпааже
Шугул шириин чугаалай-дыр:

— Дестиг ханга пөкпээн сектер,
Тенип турар чүзү дээр сен?
ССРЭ-же халдаан соонда,
Сенче, менче дөмей деп бил.

Ады-сураа чонда алгаан,
Аьдивыс бар — Челер-Хүрөң.
Совет шериг ону мунгаш,
Сокчуп чорзун. Дузалаар-дыр!..

Кожуун, сумаа сурагжаан бол,
Кончуг чааш мал, сагыш ышкаш.
Авам безин ону хөлдээр,
Ажы-төлүн ушкарып аар.

Сеткилимде хараазындым
(Четпес угаап турдум ыйнаан).
Оомну авам билгензиг-даа,
Оожум мени сургай каап ор:

— Амы-тынче шоглап турда,
Ачаңны чөп, кырзанып чоор.
Ааржы, саржаг, өшкү, хойлар,
Алгы-кеш дээш чүвүс чогул.

Октуг-боолуг тулчур шаан чок,
Оглум—чаш сен. Ачан—кыраан.
Челер-Хүрөң баштап барзын,
Шериивиске дөмөк болзун.

III

Тайбын үе ынчаар төнгөн.
«Дайын» деп сөс бүргөп келген.
Чоннун сүзүү чүгле чаңгыс —
Согуушкунче шиглээн турган.

Боо-монгу тудуп алгаш,
Боттары-даа хаптып болгай.
Чүдүрүп бээр, сүрүп чордур
Чүзүн-бүрү белээ чок бе?

Үр-даа болбаан: аалдарның
Үскен малы шуужа берген.
Кызыл коштар соксаал чокка
Кызыг-кый чок немешпишаан.

Фашистерни сылба бээрде
Маңнаар аъттар база дөгүм.
Совет шериг хөлгеленгеш,
Чолдуг Тывам сактып чоруур.

Белен чок дээн эки аъттар
Белдир-Шыгын дола берген,
Челер-Хүрең база ында,
Сээктенип, савап турган.

Чүс-чүс чылгы Саян ажыр
Сүрдүрүпкен, ажыт кирди.
Хөөкүй бодум арай соонда
Хөңнүм багай туруп калдым...

Бодалымга, дүжүмге-даа
Бо-ла кирер Челер-Хүрең
Чаалыг шөлде девиржидип,
Чара челип турган дег боор.

Эзеңгизин хере тепкен,
Эрес, маадыр орус шериг
Дайзыннарны селемелеп,
Далдыр тутсуп чораан-даа дег.

Балар шагны дедир оштаан
Фашистерни согарынга,
Челер-Хүрең киришкен дээш,
Сеткилимде чоргаараар мен!

Экер-оол КЕЧИЛ-ООЛ

Ботталган күзел

Кызыл-сарыг хая-даштыг
Кызыл-Тайга бизеңин теп,
Барып үнзе, Сүт-Хөл ында —
Пашта долдур куткан сүт-ле.

Шыгаай көргөн кудай-биле
Шырай-арны деңге хуулар...
Ээлеп чурттаан эргим чоннуң
Эрес чаңын дөзээнзиг-даа.

Чаагай, чолдуг чуртталганы
Самбажык аа эң-не баштай
Күштүг, чалгаан хөлүн көргөш,
Күзөп бодап турган-даа боор.

Тура-сорук чонда күштүг,—
Тулар, боглур чүве бар бе?!
Шынныг чорук, аткан даң дег,
Чырык орук изеп чоруур.

Сүт-Хөл эрии чайлаглар ам
Сүрүг малдар одарлары.
Совхоз, колхоз кадарчызы
Чоргаар, хөглүг ырлап чоруур.

Душтуум кыска

I

Хөлчүң-карам — душтуум уруг
Көзүлбестээн, сураа-даа чок.
Ойнай аарак үем-чергем
Оолдардан айтырар мен.

— Кадарган бе, оонну — дээш,
Каттыржып каар, кыжырырлар.
Бажыңының херим иштин
Бакылааш-даа көрбес-тир мен.

— Куруг черге күдээ диртир
Хуу-салым турар бе?— дээш,
Ада-ие, төрелинден
Айтырар дээш, дидинмес мен.

Ажыл соонда клуб орта
Орайга дээр тургулаар мен.
Аныяктар аразындан
Ону дилээш, тыппас-дыр мен.

«Ажылчын оол — күжүр мени
Каавыткаш, сөзүң-даа чок,
Алгыг-делгем чуртувустуң
Кайызынче уштун, кушкаш?»

Ай-даа ашкан, сураг боорга,
Хайым ишке чардыккаштын
Амды кысты, чөгел төнгөш,
Хаая сактыр апарган мен.

Ынчалза-даа бөдүүн кыска
Ынакшылым өшпейн турган:
Қажан ийик, үнү үнүп,
Қаттырымзап көстүп кээр оң...

II

Ажылымдан бир-ле кежээ
Арай могап чанып келдим.
Почтачывыс чагаа сунду —
Могаг-шылаам утгундурган!

Ховар тыптыр эртинени
Холга апкан ышкаш болдум.
Даштын бижээн холдун үжүүн
Танып каггаш, чүрээм сирт дээн.

Чазып алгаш, номчуй кааптым,
Сагыш-сеткил чырыш диген.
— Шупту топтап номчуңар—деп,
Суурга чарлап маңнаксаам кээр.

Комсомолчу путевкалыг
Хову-Аксы барган-дыр сен.
«Изим истеп чедип кел» деп
Идегелдиг чагаан-дыр сен.

Сен дег, база шынзылгалыг,
Чеде бээр мен, ынак сарыым.
Ажыл-ишке улам дадып,
Аңаа кады чурттай бээр бис!

Виктор САГААН-ООЛ

Сөс дугайында сөс

Эки хепти кеткен киж
Хевир кирип аянчий бээр,
Эргим сөстү дыңнаан киж
Хей-аът кирип, омакший бээр...

Угаан-бодал сөстү шилээш,
Уран дылга дамчыдып бээр.
Утка, күжү чүректерже,
Уламчылап хөрлээлей бээр.

Дужа-келби чулчураан сөс
Ширбидиптер часкы бок-ла.
Тулдур каастап, чуруп каан сөс
Читпес, өшпес мөңгө от-ла.

Адаккыр аът мунган киж
Узун орук ыраан билбес.
Ачылыг сөс сөглээр киж
Улузунга хүндүткелдиг.

Таңды сыны

Ак-көк өңнүг дүдүскекти
Аржыылданып аянанган,
Аржаан суглуг судактары
Амыдырал кезин болган
Ынак чуртум — Тыва черниң
Ыдык, бедии — Танды сыны.

Чалгып, хөглөп ойнап чыдар
Чагытай деп көрүнчүктүг,
Чингир, ногаан хилиң чадып,
Шимеп каан дег эзимнерлиг
Чараш чуртум — Тыва черниң
Чавагазы Таңды сыны.

Элбек тараа, ногаа шыпкан
Элегестиг, Межегейлиг,
Эртем-биле шинчип тыпкан
Эртинелиг, кобальтылыг
Шапкын иштиң аялгазы
Чаңгыланган Таңды сыны.

Карак чажы

Маадырларның өлүм чогуң сөглөп турар,
Мамаевтиң базырында

тураскаалда

Карак шилдиг, буурул баштыг бөдүүн ие
Кара аржыыл эштип алган муңгак туру...
Кырган ие сыгыгларлыг чаагын куду
Кылаңнашкан карак чажы бадып турда,
Кыпсып кагган

мөңгө өшпес чалбырааш от
Кым-даа, чүү-даа уттунмааның сөглөп туру.
Үрегдекчи өлүмнүг чаа төнгенден бээр
Үжен ажыг чылдар шуужуп эрте берген...
...Кыс шаа турда тулчуп чораан солдат ие,

Көдээ черим ажыл-ижи
Хөгжүм, аян болбазыкпе!

2. ТАРАА ШӨЛҮ

Тараа шөлү...
Күскү, серини кызыл-хүнде
Хүрөң-сарыг тараа шөлү.
Данны уткуур хамнаарактар
Дазыл чемнеп, хоруй берген.
Даглар ынаар,
Талыгыр көк дүдүскөктө
Таакпы соруп оргулаанзыг.

Кызыл-даван
Арбай баштап, маңнап чорааш,
Андазынга холум дегген,
Кырган шөлүм!
Чылан өтпөс сырый тараан
Чыды безин менээ эргим —
Чымыш-ишке дадыгып ап,
Чылбай сууну пактап өстүм.

Бөгүн мында —
Комбайннар, тракторлар,
Кожактарлыг машиналар,
Хоорзун ытгаан совхоз хою,
Хову эргээн бригадир...
Мөңгө кыйгы:
«Күжүвүстү мөөңнээш,
Күрүнеге — көвей тараа!»

Шалыпчылар —
Байыр, Эрес, Маадыр суглар
Баштавыткаш, кезип турда,
Бажын угбас чаагай тараа
Мажаа безин артлайн калды.
Чаңгыс-ла хөк —
Повар угбай хымыш чайып,
Боскун кадыр алгырды-даа.

Черим, шөлүм!
Чемишчидип ажаап чораан
Чемгерикчим, азыракчым.
Сенче кагган,
Чаңгыс борбак үрезинни
Сактып чоруур оглуң-дур мен.

Чагаажыгаш

— Ынакшылым билбедиң — деп,
Ындыг яла онаавайн көр.
Сен дег кысты ожаавайн баар
Сеткил кымга турар чүвөл?

Эптиг, ынак кады чуртаан
Эжишки дег эвилел чок.
Эриг чымчак ынакшылда
Эриннер дег изиг от чок.

Салым-чолум — ынакшылым
Шагда бир кыс «хойлап» алган.
Институт доозар өйүн —
Июль айны манап чор мен.

Куулар ЧЕРЛИК-ООЛ

Ала-Белиг

Легенда

Кижиги четпес, кижиги барбас,
Химирелдиг сөс-даа дегбес,
Озалааш хем ооруг черге
Оор кижиги турлаг кылып,
Дужун харап, кыда дайнап,
Тулган-даа бай чурттап чораан.

Көргенин-не тө каап турар
Хөлүн эртир ааспырак
Кайгамчык-даа эрес-шоваа,
Кайгал эрниң уруу турган.

Оор кижиги сезингештиң,
Оозунуң хемчээн алган.
Дыка сөскүр болбазын дээш,
Дылын бичии чолдайтып каан...

Согур душ бооп, шак ол өгге
(Соок чыгаан магат боор оң)
Азырал мал изи-биле
Аңчы кижиге чедип келген.

Изиг шайын аартап каап,
Ишкээр-дашкаар союп оргаш,
Аалчызы кезек хөөрээш,
Айның чаазын айтырып-тыр.

Азарганчыг хирезинде
Аксы дөспес демги уруг
Чаптанчыг хыл үнү-биле
Чассыңайнып сөглөп орган.

«Ала-Бени соккандан бээй
Алды хонган ышкаш ийик,
Мээң дылым кешкенден бээй
Беш-ле хонган ышкаш ийик».

Кайгал эрниң бичии уруу
Каяа чажыт чыттырар боор.
Чолдак баштыг дылы-биле
Чонга чарны тарадыпкан.

Октаргайда чондан чаштыр
Ооруг чок деп билингештиң,
Чонче көжүп, чымыш тыпкаш,
Чоргаар кайгал эттинген дээр.

А чон мунгаш ооругну
Ала-Белиг джи бергэ-эн!

Зоя НАМЗЫРАЙ

Кандыг-даа час солуй албас

Аныяк чаш назынывыс чажыттары —
Анай-хаактар бүүректелип частып келген.
Алдынналчак ангор уктуг өшкүлерим
Анайлары дешкилежип, эеп тур боор.

Кезээде-ле силер-биле кады мен деп
Кенен тенек, бичии шаамда бодаар чордум.
Хойнумга так куспактапкаш, эргеледип,
Кодан хойнуң аразынга кежээлээр мен.

Анайларым аразынга удуй бээр мен.
Авам ынчан мени дилеп кыйгыра бээр.
— Мен чок болза, уруун тоовас, кижидир — дээш,
Мени көргөш, ачамны аа буруудадыр.

Багай уруум доңган боор дээш одун одан,
Бажым суйбап, аяк долдур тараа сунгаш,
Өшкү кежи чоорганга шуглап-шуглап,
Өрү чыт дээш, авам мени удудуп каар.

Аккыр малдың аразыңга өзүп келген
Ажыл-ишчи келир үем кокпазы боор
Хайыралыг чашкы шаамны бодаарымга,
Кандыг-даа час солуй албас ышкаш боор-дур.

Дөртөөн шүлүктөр

* * *

Кадыр даштар баштарынче
Хаяа сүрүп чаржыптар бис.
Четтирбейн баарды дээнзиг
Четтинчипкеш чанып кээр бис.

* * *

Хүлөр ышкаш хүрең-кызыл
Күштүг мөге шынганнарын
Черни, дээрни уупку дег,
Сени ынчаар бодап турдум.

* * *

Баштайгы чаш ынакшылым
Баарымга шыгжап чорааш,
Чечек-бүрү четчип турда,
Сээң-биле көрүшкен мен.

Алексей АРАПЧОР

Төрөөн чуртка

Өлүгнүн-даа, диригниц-даа,
Өргүн туткан изиг чүрээ —
Судалданып тутчу берген
Чурту ышкаш ие-даа чок.

Хилинчекти шыдап эрткен
Кижилерниц идегели —
Төлдүң келир чолун туткан
Төрөөн чурт дег ада-даа чок.

Ыдык чуртка, төрээн чонга
Ынаа-биле бердингеннер —
Өшпес кызыл чүрээ безин
Өртемчейниң оттары ол.

Боданыышкын

Өңгүр чечек борбак кылаң шалыңыга
Өртемчейниң сылдыс оду шименнээрге,
Өгбелерниң бодап чораан күзелдери
Өрү дээрден дүжүп келген ышкаш апаар.

Черивисте чуртталгавыс шимеп турар
Сеткил, күзел, ынакшылдың оду ындыг—
Бодалдардан келир үе херелдери
Бодувустуң чүрээвисте мөңгө чоруур.

Эргимим-дир

Ырак черге чорук чорааш,
Ырлаптар мен.
Сарыым сактып сырынналып,
Чаныксаар мен.

Уян үнүн
Уйгу-дүштү өттүр дыңнаар,
Чүрээм тудуш
Чүгле чаңгыс эргимим-дир.

Улуг чурттуң делгеминде
Улус көвей —
Сеңээ дөмей чаңгыс кижини
Черле чок-тур.

Чараш караа
Чалым даглар ажыр көстүр,
Чүрээм тудуш
Чүгле чаңгыс эргимим-дир.

Амыдырал көвей арттын
Ажарга-даа,
Эриг баарлыг эжини ышкаш
Эргим чок тур.

Чолдуң оруун
Чорукка-даа кады эртер,
Чүрээм тудуш
Чүгле чаңгыс эргимим-дир.

Шыдавас сен

Баян-Дугай хадый берзе,
Доза туруп шыдавас сен.
Баштак-караң чаңнай берзе,
Доктаадып ап шыдавас сен.

Чадаана хем дажый берзе,
Чадаг кежип шыдавас сен.
Чалыы чүрээм хөлзей берзе,
Чагырып ап шыдавас сен.

Чурумал

Кежээки хүн алдын-сарыг херелдери
Хемчигештин арыг суунда салдай берди.
Кезек салгын соолаңнадыр хадып келгеш,
Хевистер дег чечек дамчып чоруй барды.

Дүндүгүр дээр сылдыс-биле сырыттынып,
Дүндүк сынмас кыйбыңнажып хайны берди.
Караңгыны хөлге кылып ойнаан ышкаш
Карак басчып, кандыг кончуг чаннаар дээр сен.

Алексей ХУУРАК

Тыва

Тыва деп сөс кайыын келген?
Тыныжымдан, сеткилимден ужуп үнген.
Өгбелерим меңээ берген:
Өзер чашка артырып каар дээди белээм.

Тыва дээрге бедик даглар,
Дыңгылдайлап ырлап баткан улуг хем-дир.
Арбай, тараа, ховулар-дыр.
Арбын сүрүг, арат чонум, чуртталга-дыр.

Тыва дээрге чүректер-дир,
Тыппазы чок уран мерген кижилер-дир.
Хөөмей, сыгыт, каргыраа-дыр,
Көрүксенчиг маадырларның ораны-дыр.

Тыва дээрге Азий диптин
Тында тудуш, судал чаңгыс чүрээ бо-дур.
Ховар чараш делегей-дир,
Коммунизм — келир өйнүң өргээзи-дир.

Сылдыс

Гагарин дег киискидир,
Карак шимгеш ужуп үндүм.
Сыннар бажын сыыладыр,
Сылдыс көөр дээш чоруп ор мен.

Кадыр бертке тура дүшпес,
Караланы тудуп мундум.
Сатуридан артык сылдыс,
Саанчы кысче чоруп ор мен.

Дуңмаларым

Сандан ыяшта будуктар дег,
Салдынышпас кады чоруур дуңмаларым.
Ишти-Хемде кызыл-тас дег,
Ийи чажы сарыг-сарыг дуңмаларым.

Аян-мак деп чечек ышкаш
Арны чырык, чараш-чараш дуңмаларым.
Эчис сорук, эртем номга,
Элеп-чук дег чыпшына бээр дуңмаларым.

Ажыл-ишти тудупканда,
Ачазы дег кежээ-кежээ дуңмаларым.
Ине, хендир сыптапканда,
Иези дег шевер-шевер дуңмаларым.

Амыдырал-чурталгамнын,
Одун-көзүн өөскүтчүдөр, дуңмаларым.
Азырганчыг кокпалардан
Орук үндүр чурттап чоргар, дуңмаларым.

Сарыг шай

Тыва шайым ижеримге,
Дыка чаагай, ханым хоюур, эрим хайныр.
Ажыл-ишти кылырымга,
Аар чүве чийгей бээр, дескешпейн баар.

Аалчылар хүндүлээрде.
Аңга баштай тыва кижини шайын кудар.

Магалыг бо сарыг шайга,
Манчы, хуужуур эдеринчи чемнер болур.

Чагаа бижээн санында-ла,
Якут эжим тыва шайны сагынган боор.
Делегейни кезиди-ле,
Делгелгеге салып болур сарыг шай-дыр.

Сарыым үдээш

Сылдысты кым тевектепти?
Сырылыг от дээр шыйды.
Дынзыг сырын кайыын келди?
Дыттар силгээш туруп берди.

Орук чоруур сарыым үдээш,
Ону-даа тоор чайым чок-тур.
Чөөн дээрни чайырлапкаш,
Шөлээн даңы адып олур.

Суруң куштар ырлашкалак,
Сууржугаш одунгалак,
Ээремге чунуп-чунуп,
Ээтпек ай чаштынгалак.

Утпас ынаам эрге чассы
Уйгум безин келдирбеди.
Ынай хемниң шапкын саары
Ырлап, шоорлап чыда хонду.

Ондар ОХЕМЧИК

Хемчик хемде хеймер хоорай

Чалыыларның күчүзүнден,
Чадаганның ындынындан
Сайзыралдың бедииндиге
Чайнап үндүң, Ак-Довурак.

Ада-чуртка асбест өргүүр
Ачылыг-ла хоорай-дыр сен.
Ажы-төлүң чоргаарланып,
Аян киирген, шиник-тир сен.

Депшилгениң эзеңгизин
Тептинипкен турар-дыр сен.
Аас-кежик, өөрүшкүнүң
Аалы-төвү хоорай-дыр сен.

Найыралдан частып өскөн
Акы-дунма чечээ-дир сен.
Хемчик хемде хеймер хоорай
Келир үе сылдызы сен.

Онгу каътка болчаг

Өннүктерин демнежинден
Өрү өскеп, бедий берген
Ийиги ээлчег тудуун орта
Иелээ бир болчажыылам.

Кылыр ишке ынак дирткен
Кымны мында чогул дээр мен.
Чалыы кыстар көрүп кааштын
Чарашсынгаш астың, халак!

Комбинаттын лифтизи
Хостуг турар. Эжии ажык.
«Он» деп санны базыпсыңза,
Ол-ла дораан меңээ эккээр.

Демир эжик хылырт дээрге,
Дегийт дүрген үне халы.
Оон башка өрү чоктааш,
Орууң азып, өскээр баар сен.

Шеверлекчи эштеримден
Чедип келгеш, мени айтыр.
Кара чаштыг кыстар көргеш,
Карааң баскаш, туруп бербе.

Идик-хевим малгаш-даа бол.
Эжиң мени танып аар сен.
Хүрең өңнүг хөрөктээжим,
Хүлүмзүрүүм утпаан боор сен.

Онгу каътка үнүп келгеш,
Ол-бо чүкче кайгап турбайн,
Дегийт дүрген карактарың
Дээвиридиге угла, сарыым.

Дундуктерни чугайлаарын
Дуун-не меңээ дааскан чүве.
Дерилгелер чоогунда
Тептингиште эжиң ол мен.

Холдарымда чаштырыкчы
Хоруңайнып чоруп турар.
Арыг хевиң уштуп каапкаш,
Ажылчын хеп кедип аар сен.

Бергелерни кады эрткеш,
Мээң эжим ылап боор сен.
Ынакшааның, чарылбазың
Ынчан мен-не үнелээр мен.

Асбестин тудуун орта
Ажыл-ишчи холдар херек,
Бажың-корпус тутчуп каапкаш,
Бадылажып алгай бис аан.

Чыргал СЕРЕН-ООЛ

Былымал далай

Шаандагы эрги Тываа байның өөнге
Чалча, кул бооп самдар, яды түрөп чораан,
Чаа Тыва алдар аттыг хамаатызы —
ЧАЭ, МАЭ, МЧАЭ, колхоз, сууржулганың
Чагы, өргөн, бажың, суурун тутчуп келген
Шалыпчызы, мурнакчызы болуп чораан,
Ам бо хүнде — пенсиялыг ирей болган
Ак-көк баштыг, агбаң салдыг кырган бо-дур.

Чалгып, шиилээн карак четпес далай көргөш,
Салын суйбап, бажын чайып чугаалап тур:
«Шагаан-Арыг, Чаа-Хөлдүн девискээри
Чажымдан-на чурттап өскөн черлерим-дир...
Арбай, сула, чиңге-тараа суггарар дээш,
Арык, буга аштап, казып бадырыпкаш,
Хоорзунга суг хөөлбектелип чатты бээрге,
«Кончуг далай тургустум» деп бодап чордум...

Чаа-Хөлдүн бир адырыындан кургаг шөлче
Чаржынчыг суг чайып алгаш, «маадыр мен» деп,

Мактанырын бодап чораан чөгенчимни
Маңаа келгеш, ам кээп хей-ле човап тур мен.
«Улуг-Хемни боор мен» деп, шаанда болза,
Угаап, бодап, күзээр туржук, дүжевес-даа.
Харын-даа ооң калбак, терең, күштүг унун
«Қанчап-чооп-ла кежерил?» деп тейлеп чораан.

Тайга-сынны туруп, казып, дескилептер,
Дазыр шөлге дагны, тейни тургузуптар,
Хайнып мөөрээн Улуг-Хемни боой салып,
Қарак четпес далай кылдыр хуулдуруп,
Ооң күжүн чырык, чылыг кылып аар деп
Онза элдеп, кайгап ханмас чүве-ле-дир.
Бодал, күзел тоолдаазы дег чогуп турар
Бо-даа шагның магалыын-даа аар, ажы-төлүм!..»

Шагаан-Арыг, Чаа-Хөл дургаар шынаа, шатты
Саян далай чаа-ла долуп чаптып турда,
Хоочун кырган чону-биле ону кайгап,
Холу-биле дерин, чажын чоттунгулааш,
Ада-төөгү дыңнап, бодап чорбаан хүннү
Аңаа көржүп, херечи бооп, дойлап тура,
Аас-кежии, өөрүшкүзү ынчаар хайнып,
Аныяксып, хөөрөп турда, ону көрдүм.

«Чаа чылдың уткулгазын шагаалаар бис,
Шара чаш төл тывылганын дойлай бээр бис.
Сезен ажыг шагаа чылын уткуп келдим,
Чеже, кандыг, дойга, кудаа шайлавадым.
Ынчалза-даа, «чаа далай тывылган!» деп,
Ындыг дойну бир-ле дугаар көрүп тур мен.
Коммунизм чыргалынче базып орап
Хоор чонум күштүг-ле-дир. Манды, далай!..»

Ак-көк салдыг кырган-ачай ынча дигеш,
Аяк шайын кудуп туткаш, сизген-биле
(Аңгы-башка чүктердиге химиренип)
Алгап-йөрээп, ёзу сагып чашкылады.
Алдын дашкаа кудуп, сөңнээн араганың
Аңга бажын ол-ла кырган чашкаш, ишти.
Аңаа болган улуг дойга мен-даа турдум,
Аялга, сам үзүктөл чок солчуп турду.

Оглу-дур мен

Аас-кежиин чаалап бергеш,
Ачам мени дадыктырган:
Тулчуушкунга, ажыл-ишке
Тура дүжүп далдаравас,
Аныяандан адын сыкпас,
Адазының оглу-дур мен.

Эргим ие — Совет чуртум
Эртем-биле чүглөп берген:
Океанга доктар билбес,
Октаргайга торлуш дивес,
Октан оккур атом мунган
Октябрьның оглу-дур мен.

Уруг-чаштың салым-чолун
Улус меңээ тутсуп кагган:
Тайбың хүнү, найыралы
Далай ажып, тайлы бербес,
Соксаш кынмас хөгжүлделиг
Совет чуртун оглу-дур мен.

Эглиш дивес маадыр күштү
Ленин башкы каннап берген
Хосталганың чырык хүнү —
Коммунизм тутчуп турар,
Уран ишчи, чогаадыкчы
Улузумнуң оглу-дур мен.

Школачы ыры

Ынак авам школаже
Алгап-йөрээп үдеп тура:
«Аксың кежиин, салым-чолун
Ында-дыр» — деп чагып кагды.

Угбам ышкаш башкым мени
Уткуп келгеш, хүлээп алды:
«Улузун дээш өөрөн, дунмай;
Улуг чыргал тургусчур сен».

Сентябрьның Бирнин хүнү
Сеткилимде кады чору.
Чүткүл-күзел дөстүнмейн,
Чүрээм-биле кады соп чор.

Аттестатка чедеримде
Авам чагыы чалгын болур,
Башкым сөзү кезээ шагда
Башкарыкчы шолбаным ол.

Чайнап чоруур

Чыккылама кышкы соокта
Чылгы манап хонгулаар мен.
Чывар тынган кылаң дээрде
Сылдыс караа чивеңнежир.

Дүмбей турда кудуп келир —
Дүннээн чылгы дойлуп үнер.
Оттуг чаңнык орук изээр —
Оранчоктан дозуп аар мен.

Дүне, хүндүс дыжым чок бол,
Түвектиг деп бодавас мен:
Чылгычының чымыжында
Чыргал оду чайнап чоруур.

Анатолий ДОПЧАА

Көвүрүггө бодал

Сагыжымның казыргызы
Сактышкыннар эрээр чүңүл?
Таакпы кыпсым аразында
Далаштырып канчаарың ол?!

I

...Хемчик ынчан чеңгиир уг чок.
Хевин ашкан сарыг божа!
Тарылганы орай дооскаш,
Даарта чанып чоруур турган.

Аъдывысты чидирипкеш,
Адашкылар чадаглаан бис.
Алды хондур дилезе-даа,
Аас-кежин аайлашпаан.

Чарык, терек хемени маа
Чалгыг часкап, чайгап чыткан.
Чанар дээнде чүнү канчаар,
Чалбарааштын кежипкен бис.

Эдип, селээн хевим кеткеш,
Эдиктерим колдуктапкаш,
Эзер чүктээн ачам соондан
Эрим хайнып шошкупкан мен.

Дозунгулуг буттар сүрген
Доозун бисти шоодуп чоржук,
Эдегей-даа, Кундугай-даа
Ээнзиргей оран чоржук...

...Алды-Чоргал четкижеге
Ачам хөөкүй арны шириин,
Хилинчектиин орук дургаар
Химиренип каргап чораан.

Үжен чылдар үезиниң
Үүлези ындыг турган.
Эрткен-калган чуртталгадан
Эскергеним эскин ол-дур.

II

Бурундуктуг, кырган хеме
Булгап турган девискээр бо:
Хөнү сынныг, демир-бетон
Көвүрүгдө базып тур мен.

Автобустар, машиналар
Аай-дедир салчып турар.
Секунда-даа мотор даажы
Секперевес чалдыг орук!

«Өртенмес дүк»— эртинени
Өөр чычаан кавайлапкан,
Дизип кошкан тергелерлиг
Дигии-биле ужуп турлар.

Таңдыларзыг фабрикалар
Дагның дүгүн шуудуп турар,
Ажыл-иштен төрүттүнген
Ак-Довурак алдаржып тур.

Хемчик безин албадаткаш,
Кедээр дагже магнап үнгеш,
Асбестиг хоорайның
Ажылчыны болу берген.

Дагны үгтээш, дашты сиирээн
Дарган-мерген күчүтен чон
Эрги шагның Кара-Дажын
Эргим чырык хоорай кылган!

Биче-оол ТОЮНДУП

Чаңгыс черге чурттаксаар мен

Бажы бедик Чалаатыга
Малдар харап үнүксээр мен.
Маадырывыс Бавун-оол дег,
Малчын хойжу болуксаар мен.

Хайыракан белдиrinде
Кадар-даа бар, агы-даа бар,
Хайнак хойдан шилип алгаш,
Кадарчылай бериксээр мен.

Чалаатының чону-биле
Чаңгыс демниг чоруксаар мен.
Чараш кара кызы-биле
Чаңгыс черге чурттаксаар мен.

Куулар

Он беш харлыг, хенче-бичин
Оол турган үем чүве.
Куштаар бодаан хөлчүүмдүве
Кулажылай базывытым.

Кулузунга кажаалаткан
Хензиг бичин чараш хөл бо.
Куулар ында шимээргей-дир,
Кедевишаан чедип келдим.

Чараш ийи куу куштар
Чассышкан дег ойнап турлар.
Чанын орта чаштып алгаш,
Шаанга киир-ле кайгап алдым.

Онза чараш куштардыва
Октуг боомну шыгаап келгеш,
Чаза тудуп шыдавааным
Чаяан болган болбазык бе.

Авам, ачам ону дыннааш,
Ажок-ла өөрээннер.
«Ховар, чаагай куштар-дыр ол,
Хоюспайн чор, оглум» дээннер.

Ак-ла Чыраам

Калбак баткан Хоолуга
Каастадып шиметтирген,
Каш-ла кожуун чону келир
Хайнышкынныг Ак-ла Чыраам.

Сиген, көгү хөлбелчиннээн,
Чиргилчинниг Ак-ла Чыраам.
Шиитпирлээн соруун сыкпас
Шилиттинген малчын чонум.

Хүрэн чечээ саглалчыннаан
Хүннээректээн Ак-ла Чыраам.
Хүлээнгенин ажыр кылыр
Күштүг, демниг малчын чонум.

Куулар САРЫГ-ООЛ

Араттың сактыышкыннары

Черлер санай чаартылганы,
Шеми-Хемниң хөгжүлдезин,
Чурттап эрткеш, көргөн, билген
Чуртталгадан арыннары

Төпте келген кырган-ачам
Төөгүп берген ындыг чүве.
Кырган кижиге хөөрөп орда,
Кыймыш дивейин дыңнап ордум.

Хавак дургаар дырышкактар —
Амыдырал арттары ол.
Калчан башта буурул дүктөр —
Назы-харың истери ол.

Аравыска болган чугаа
Аккан хем дег саарлып чорда,
Агитатор — телевизор
Ара үзүп, шаптык катты.

Телевизор арнында бо,
Диктор уруг хоюг үнү —
Делегейде болуушкунну
Делгеренгей дамчыдып ор.

Кырган-ачам ону көргөш,
Кайгаанындан аксын ажып,
Хынамчалыг дыңнап оргаш,
Каттырыпкаш, чугаалай-дыр:

— Эңме сан чок хуулгаазын
Элдеп чүве тургулаар аа?!
Бо дег бичии хааржак безин
Бодап четпес чажыттарлыг.

Амгы шагның ажы-төлү
Тывынгыр-даа, эртемниг-даа,
Айын тыппас нарын, берге,
Тывызыкты сала бээр-дир.

Ада Ленин номнап кааны
Амгы шагны бодум чурттап,
Түрегелдиг чылдарымны
Дүште-даа чок сактып кээр мен:

Сеткилимде таңма болган
Чеже төөгү бодалымга
Казыргы дег тойлу бээрин
Кайыын бодап, билир силер.

Амыдырал каазын көргөн,
Ажы-төлүм шуптуңарның
Өөрүшкүлүг чуртталгаңар
Өгбөңерни өөртү бээр-дир.

Тыва черге туруп көрбээн
Дыка элдеп этти көргөш,
Сагыжымга бир-ле төөгү
Чайгаар шургул кирип келди:

...Даглар-биле кажаланган,
Ыжык черде кыштаг аалдан
Даңгаар эртен хоюм сүргөш,
Ыржым кежээ чанып турдум.

Чыккылама кыштын соогу
Чывар, хадын үргүлээрге,
Кызыл чаагын билбээнинде
Кылайтыр-ла агара бээр.

Күзүнгү дег төгерик хүн
Хүрең-кызыл херел тыртып,
Барыын чүктүң дагларының
Бажын ажыр бодавыттар.

Кара хевис көжегелиг
Караңгы имир дүжүп орда,
Каш чүзүн малың сүргеш,
Кара-Дагже углаптар сен.

Инчеекте хураганнар
Иелери мени сүрер.
Олчалыымдан сеткил өөрүп,
Омак-сергек, чаңнап кээр мен.

Каттыраннаан өөр сылдыс,
Караңгыны чырыда бээр.
Дүне безин уйгу дыш чок,
Дүймеп, хөлзеп эгелээр мен.

Төрүүр четкен хойларымның
Дөгезин эргий көргөш,
Харын ынчан дыжым бодап
Харамдыгып удуй бээр мен.

Имистелчек деңниң чырыы
Имирерти кыпкан турда,
Чамдык кежээ даалы ойнап,
Чалгаа чазып оргулаар бис.

— Хаан-Херети кушту туткаш,
Кыштаавыска эккээр болза,
Кайгамчыктыг чырык ынчан,
Кырывыска хуннеп кээр ийик.

Ону көөр дээш чыылганнарның
Омак, хөглүг чугаа сооду
Ээнзиргей аалывыска
Эртен, кежээ үзүлбес — деп,

Кадайымның баштактаны
Харын шуут-ла шынзыг болду.
Орай кежээ, өөвүске,
Отта быдаа хайнып турда,

Даалылап, кажык адып,
Таваар ойнап олурган бис.

Хенертен-не даштын ыттар
Чаңгы үндүр ээрип үнгеш,
Кедээвисте тейжигешче
Чаржып алгаш чоруптулар.

Далаш-биле боомну алгаш,
Дашкаар үнө халып келдим.

Қарактары херелденген,
Қара чүве ыдып ора,
Оңгар черже кирген соонда,
Ол-ла хевээр сураг баарды.

Өөвүс ништи ону көргөш,
Аайын тыппайн коргуп-сүртөл,
Аразында сымыранчып,
Өгже дедир шуужуптулар.

Шак ол угже дааштаарыңга
Чактыр боомну белеткээштин
Холум чайгаар сириңейнип,
Корга аарак көрүп ор мен.

Ийи караа шуру кызыл,
Демги чүве кадыр черже,
Ийи удаа чүткүп үнгеш,
Дедир ынаар чашты берди.

Боом чайгаар дарс диди,
Бодум база аймай бердим.

«Кижиде адып кааптың» диген
Қыйгы үнден улам сестип,
Кижилерзиг дүрзүлерден
Қызыдыр-ла коргуп турдум.

«Ээй, ашак! Орталан мон,
Ээдергей кижиде сен бе?!
«Ат-ла кылыр частың аа!» дээн,
Арбанывыс даргазының
Аймап хөлзээн чугаазыңдан
Ам-на харын чүгээртедим.

Келген улус сезингензиг
Мендилешкеш, өгже кирди,
Хейде човап, девидексеп,
Кезек када даштыгаа турдум...

— Болгаамча чок арат бисти
Боолап каар часты аа — дээш,
Танывазым сарыг кижиги,
Таакпызын менче сунду.

— Алыс боду калбак кара
Ала караа — кызыл көс дег,
Араатан-на чоруп орду,
Аайын тыппайн боолаптым.

Силер канчап ынчаар көстүр;
Чиктиг, хөктүг улус силер.
Элдептиг-ле чүве-дир — дээш,
Эшке харыы таакпы сундум.

— Оттуг-терге дөшке келгеш,
Оон ыңдай чорбайн барды.
Ону канчап билбес сен — деп,
Орган кижиги каттыра-дыр.

— Бокта өршээ! Ону кижиги
Бо-даа турза кайынын билдир.
«Аза-бугу ирги бе?» деп,
Аажок-ла кортувус — дээш,

Кадайым-даа өөрүшкүлүг
Хайны берген шайын эзип,
Аалчыларга чемин салып
Аажок-ла хөлзээн туру.

Ажыл-ижим, чуртталгамны
Айтырып ап хөөрөшкөн,
Даргаларым келген херээн...
Таныштыргаш, чорупканнар.

Бистиң черге шаанда, шагда
Бир-ле дугаар чычаан кээрге,
Ынчаар уткуп алган мен ийин,
Ылап шынныг төөгү чүве.

Чарылбазы сөөскөн даңза —
Сарыг таакпы чыдын чашты.
Шайын аартааш, кырган-ачам
Сактыышкынын төөгү берди.

...Бир-ле кежээ аъттыг кижиги
Биске аалдап чедип келген.
Сургакчылап чораан дарга
Сургай аарак чугаалады:

— Аас-кежи хаяаланган,
Ада Ленин чуртундува
Араатаннар өжээн негеп,
Ажырымнап халдаан болгай.

Башкарыкчы Ленинчи
Партияга удуртурган
Маадырлыг совет улус
Фашизмни тиилээр апаар.

Чүс-чүс чылда бодап чораан
Чүткүлүвүс, күзеливис —
Акы-дунма Совет чуртка
Алышкы бооп катгыжары.

Удавас ам тыва арат
Улуг орус акызының
Найыралдыг холун туткаш;
Аас-кежиин хүлээп алыр.

Октябрьдан төрүттүнген,
Оранывыс чечектелир.
Эртем-угаан, ажыл-үүле
Эгээртинмес, хөгжүп үнер.

Келир өйде чурталгавыс
Кеди чолу херелденир.
Түрөп чораан тывалар ам
Дүште көрбээн шагны көөрлөр.

Амыдырал хөгжүлдезин
Ажыл-биле чаартыр болгай.
Анаа куруг орап болза
Аас-кежи келбес — дигеш,
Суртаал кылган даргавыс-даа
Чугаазын маа соксап кагды

Өөрүшкүлүг медээ дыңнааш.
Өөвүс ишти омакшыырга,
Черниц чараш чечектери
Сеткилдерге часты берди.

Ыяш киирип алыр дээштиң
Өгден үне халыырымга,
Лааның чырыын эзин-салгын
Өжүр хадып каавытты.
Демги дарга одун шапкаш,
Деңни катап диргизипти.

Имистелчек үстүг лаа
Имирерти чырып келди.
— Эжен-не бо кижн көрбээн,
Элдептиг от Кызылда бар.

Чагы дамчааш бажыңнарга
Чайыннандыр хүннеп келир,
Карак шоозу чылчырыктаар
Кайгамчыктыг шак ол деңни
Харын маңаа эkkээр болза
Хамык улус амыраар ийик.

— Бүгү боду чырып келир,
Бүзүрелдиг шак ол чүве
Хааржак ышкаш калбак-тыр бе,
Хараача дөг төгерик бе,
Бажың ышкаш улуг-дур бе,
Барба ышкаш хевирлиг бе,
Чогум кандыг чүвел ол?— деп,
Соннуг-мурнуг айтырдывыс.

— Ооң боду былгааш хире,
Онза шилден кылган ышкаш,
Хензиг-даа бол кыва бээрге,
Кедергей-ле чырык ийин.

Дүн-хүн чокка кыпкан турар
Түмен чонга бараан болган
Илби-шиди чажыт шыгжаан,
Идегелдиг сайгылгаанны
Ада Ленин черлер санай,
Арат-чонга тыпсыр диген...
Доозавыстың чүрээвиске
Тоолзуг медээ өргүй каапкан.
Баштак, хөглүг даргавыстан
Байырлажып чарылган бис.

...Ававыс дег эриг баарлыг,
Ачавыс дег ажыы улуг,
Байлак делгем орус чуртче
Фашист дайзын халдап турган.

Акы-дуума орус чонну,
Араатандан камгалаар дээш,
Улус-чонум хайнып үнген,
Уттундурбас чылдар чүве.

Дидим, ишчи араттар-даа
Қызыл кошту сөөртүп үнер.
Дистинчипкен хөй-ле шанак
Қызылга кээп шуужуп келир.

Эки тура күзел-биле
Эрес оолдар тулчуушкунче,
Амы-тынын харамнанмайн,
Аьтганыпкаш чоруп турду.

Малдың бажын өстүрер деп,
Партиявыс кыйгы салды.
Кожуун санай малчыннар-даа
Холу дыңзыг чаржып турду.

Патриотчу ажыл-биле,
Фашизмни тиилээр дээш,
Малчын арат бүгүдези
Маргыжып-даа турдувус ийин.

...Холуң тудуп мендилешкеш.
Айлар солчуп эртип турду.
Хорагайзыг тонун кеткеш,
Алдын күс-даа чанып турду.

Даргаларның биске келгеш,
Даңны атсы хөөреп орган,
Солун чаагай чуртталгазы
Чогуп, бүдүп эгеледи.

Тарамык чон чыглып келгеш,
Колхозту-даа тургустулар,
Тамчык долган чаагай шагны
Коллективке көрүп чор бис.

Көшкүн чораан араттар-даа,
Аас-кежиин танып, билип,
Хөгжүлдеже чуртталгазын,
Ажыл-биле каастай берди.

Колхозумга кирип алгаш,
Хойжу болуп хевээр арттым.
Малдың бажын өстүрер дээш
Байгы күжүм өргүп турдум.

Улуг Ленин күзел-соруу,
Улай-улай бодарады.
Чагыларда шөйүп кагган

Суурундак демир безин,
Суурувуста бажыңнарда
Сайгылгаанны чырыдып тур.

Башкы Ленин күзелиниң
Базым санай боттанганын,
Орус чоннуң айтып берген,
Оруун часпаан базымывыс.

Черлер санай хөгжүлделер,
Шемимниң-даа чаарттынганы,
Арат кижээ тоолзуг бол,
Аас-кежин чүрек долган.

Өөрүшкүнү, хөгжүлдени
Өндүр Ленин биске берген,
Холун сунган орус улус,
Коммунизмче бисти четкен.

Делегейде эң-не күштүг,
Тендиш дивес Совет чурттуң
Дуңмазы бооп чурттап чоруур,
Тываларга чоргаараар мен.

Хоорай чурттуг инженерден,
Колхозчу мен ылгашпас мен,
Угаан-биле күжүм чаңгыс.
Улуг чурттуң ээзи чор мен.

Кырган-ачам чугаазынга
Кым-даа кайын удурланыр.
Дөгерези шынныг дээрзин
Төөгү биске тоожуп берген.

Ынчап чоруй Шемизинге
Телевизор ажылдай бээр,
Ынчан өгбем чыылганнарга,
Дендин өөрүп хөөрээр боор.

Саая МАЙНАК

Нордун

1.

Октябрьның социалистиг хувискаалы
Капитализм дүжүлгезин буза шапкан.

Ханга чүүлдеш кызыл туктар, чалбырааш дег,
Орус черниц кырын шыва кинский берген.

Дарлакчының ханныг холун, өзүн кескен,
Дарлатканның өжээн-кылыын хайныктырган,
Чамбы-дипке хостуг үе догуннаткан,
Шак ол чылын Шуйга Нордуп төрүттүнген.

Азий чүрээ — Тыва чуртун Россиядан
Ажай-буурул Саян сыннар дуглаза-даа,
Ада Ленин кыйгы-сөзү чүрек чүглөп,
Аратарны демиселче хей-аът киирген.

Кызыл шериг, орус, тыва партизаннар
Кыдат-камың, актарны-даа чылча шапкан.
Арат Чазаа Тыва черге догуннаарга,
Албаты чон боду баштаар эрге алган.

Социализм оруундува кылайтыпкан
Солун, бачым үжен чылдар үезинде
Үжүк танып, билиг четкен чалыы Нордуп
Үе-биле үжүүр хунаар кижиге болган.

Күзел четпейн, ара соксап ундаравас.
Хүлээлгезин күүседир эр — Нордуп ынчан
Шуйнуң болгаш Мөнгүн-Тайга улузунга
Суртаал одун өглер санай кыпсып турган.

Кырганнар-даа, чалыылар-даа сорук кирген,
Кыдыраажын, үжүглелин холдан салбас:
Нордуптуң ол буянының ачызында
Номчуур, бижиир, санаар кылдыр өөрөнгөннер.

Барыын кожуун девискээри делгем черге
Бачым далаш, кылза чогуур ажыл-ла хөй,
Аныяктарның революстуг эвилелин
Арат оглу Нордуп анаа баштап турган.

Соруун четпейн, чоруун соксап, ара боолбас,
Човаг билбес, чүткүлдүг эр — эрес Нордуп
Төрээн ада, незиниң чоргаары бооп,
Төрөл чоннуң хүндүткелин чаалап алган.

2.

Европаны
Эжелеп ап, хуюктапкаш,
Хилинчек чок

Чаңгыс аалдың кожа типкен өглери дег,
Чажыды чок, хөңнүн билчип, өргээлешкен.

Соруу чаңгыс украин, тыва ишчи улус
Чолун, чүрээн каттыштырып, куспакташкан.
Идегелге, найыралга кавайлаткаш,
Ийистер дег, ханы төрөл болу берген.

Ленинниң тургусканы улуг чурттун
Изиг ынак оглу, кызы апарган бис.
Чайып турган селемелер шыгжаттынган.
Чаъс октуң сыылаажы ыржым барган.

Дидим дирткен эки тура шериглери
Тиилеп үнгөш, ырлыг, хөглүг чанып келген.
Сагыш өөртүп манаттырган Нордуп Шуйга,
Чанып келбээн... Өлгөн чевээ тывылбады.

Назы-хары дөгүй берген Кудурукпай
Найысылал Москва, Киев, Ровно, Дубно...
Оглун дилеп айтырбаан-даа чери ховар,
Ол-ла хевээр ис чок чидип удаажыраан.

Кады чораан Салчак Балчыр, Серен-Дондуп,
Кара-оол-даа, мону сөглээр:
— Дубно чоогу Сурмич дээр суурну хостап,
Тулчуушкунга маадырлыг киришкен эр.

Бистин черге хайыралыг, эргим Нордуп,
Шулу ногаан ыяш-биле бүргеттинген
Шуйнун делгем, арыг-силиг кудумчузу,
Пионерлер чоргаар адың эдилеп чор.

Чассыг кызың — Сесимаа ам Шуйда башкы,
Уругларның хүндүткелин чаалап алган.
Чаңгыс оглуң — Ким-даа өглүг, ажы-төлдүг,
Улуг-Хемде чолаачылап халдын туру.

4

Тиилелгениң
Диңмит ыры
чаңгыланган
Дөртөн беш чыл
Төөгүге алдарлыг
чыл.
Ынчалза-даа,

Бы-сыы, карак чажы кеппээн...
Чүү-даа, кым-даа
Чүректерде утгундурбаан.
Ада-чурт дээш,
Аас-кежик, келир өй дээш,
Амы-тынын
Харам чокка өргүп сунган,
Нордуп ышкаш,
Ногаан час дег, чалыы хевээр,
Кажан-даа өлүм билбес маадырларга
Өшпес отту кыпсып чоруул!
Мөңгө шагда
Мөгөөли, сактып чоруул!
Бөмбүрзектин
Бөдүүн чону, бисти дынна!
Дөртөн бир чыл —
Дөртөн беш чыл дайыны дег,
Дайынны-ла
Чаңгыс демниг дуглай тураал!
Тайбыңны-ла
Чалданыш чок камгалаалы!

1975

Чүлдүм ЧАП

Чоргааралым

Саян сыннар — соңгу чүкте чөлеңгиижи,
Таңды сыннар — мурнуу чүкте куржангызы,
Чамбы-дипте алдар аттыг Енисейнин
Дамырланып аккан бажы оон үнген...

«Мээн Тывам ындыг чер» деп, танышканым
Вьетнам эш айтырынга хөөрөп ордум.

Азий диптин төвү болган барымдаазын
Ында шуткаан тураскаалды херечилээн,
«Ак-көк хемнер ораны» деп, ырак-чооктан
Аалдап келген кижиги бүрү магазынган...
«Мээн Тывам ындыг чер» деп, куба эштиң
Меңээ келген чагаазынга харыыладым.

Каптагайда ховар болган сыгыт ырны,
Каргырааны, хөөмейни чаяп төрөөн
Алыс чону талантылыын артистери
Янзы-бүрү чурттар эргий бүзүрөткен —
«Мактанмас мен, мээн Тывам ындыг чер» деп,
Мали эшке магадылап, сонуургаттым.

Хамык ужур ынчалза-даа, өңнүктерим,
Адап-сурап бергенимде эвес ийин.
Хамык ужур тыва чонум ам бо хүнде
Акы-дуңма совет улус бүлезинде
Коммунизм тудуг-суурун чаңгыс демниг
Холу-биле тутчуп, кылчып турарында!

Тиилелгениң диньиди

Төрөөн чурттуң салым-чолу дошкун өйде
Төөгүлүг шылгалданы эртип турда,
Матросовтар, Кошевойлар, Зоялар
Маадырлыг чоруу турбаан чүве болза,
Фашизмниң тавангайын карартыптар
Магадылал күчүвүс-даа кайыын келир.

«Баштайгы-ла согуушкундан сандарадыр»—
Бардам сеткил эжелекчи кордап турда,
Каң дег быжыг найыралы турбаан болза,
Европаны таптап каапкан фашистерни
Ие чурттан арыглаар күш кайыын турар.

Шумовтар, Чүргүй-оолдар, Покрышкиннер
Ханныг дайын шөлдеринге тулчуп турда,
«Шупту чүүлдү — фронтуга» деп, кыйгы-биле
Хамык чоннар хайым ишче үнмээн болза,
Дижинге дээр чепсегленген өжээтини
Тиилеп аары амыр эвес, берге турган.

Могаг билбес удуртукчу партиявыс
Совет чонум, маадыр шеринн баштап тургаш,
Волгадан Берлин чедир гитлержи
Чолуктарның ырмазын сып, когун үсчүк.
Тиилелгениң диңмиди ынчан делегейге
Диптер санай Майның — 9-та диңмирежик.

Моторк ТИРЧИН

Калдакчылар кайда силер?

Даглар ынды хакас чурттуг эжим-биле
Дал дүш турда, автобустуг халдып ор бис.
Элдер көргөш, көвей бодал башка кирди.
Эвилелдиг калдакчылар кайда силер?

Чалымнарны тепсип турда, көргөн болза,
Чаңнык ышкаш диңмирээштиг турган боор оң.
Найыралдың делгем оруун изеп кылган
Назын дөгээн акым, угбам кайда силер?

Калдак-Хамар дөлем арттың ол-бо чүгү
Карак ханмас чурумалдыг, өөрүп чор мен.
Кадыг өйде кускун-хаайлыг туруг бускан
Калдакчылар — четтирдим!— деп, ырлап чор мен.

Халышкылар-дунмашкылар чолдуг оруу.
Харылзаазын тудуштуруп шөйлүп чытсын!
Шуурган дүвү харны бөлүп чадажып тур.
Чугаалажыыл, калдакчылар кайда силер?

Куулар СҮТТҮГ-ООЛ

Мөгейген мен

Шаажаң аяаң үлгүүрден ап, шайың куттуң.
Чазык чаңнап, сагыш-хөңнүң сөглеп ордуң.
Сергек үнүң чылыг-чымчак, чөптүг болгаш,
Сеткилимниң дүүшкүнүн чеже тырты.

Тырттыныксап орзумза-даа, дөстүнмедим,
Дыка-ла хөй бодалдарны тө каап бердим —
Чадаганның эткир хылын суйбапкан дег
Чаягаар-ла эдип-саамчып эдип үндү.

Эткен домаам ойлук чок-даа эвес ийин,
Эш-өөр хууда харылзаадан арта баспаан.
Ажыл-үүле, келир үе, ажы-төл дээн
Амы-боттун кузелдери ында сиңген.

Арга-сүме, дуза кижээ херек болза
Ажыг суксун— арага-даа ыңай турзун.
Аяк шайны аартап ора, сеткил билчип,
Аразында элтиг-чөлтүг дугуржуп боор.

Аяк шайга үдеттирген арыг сеткил
Алдын, мөңгүн эртинеден үнелиг-дир.
Эргиниңни бодал долган артап үнгеш,
Эргимимге элээн чавыс мөгөйген мен.

Ынакшылдың чазы

Частың хуну каттыраңнап,
Чайынналдыр шонуп кээрге,
Кыштың чажы — мөңгүн дамды
Кылаңайндыр чаржып батты.
Эзимнерниң айдыс чыдын
Эстээн салтын эккеп туру.

Чаңың-аажың тааржыр боорга,
Шагда сени манап чордум.
Эът-ле чүрээм кайыын эндээр —
Эки частың келгени бо.

Эрткен чылын сеткил куюп,
Эге-ле хей хөлзөп чорду.
Чаагай часка үдеттиргеш,
Чаражым сен ам-на келдиң.
Сеткиливис бириккештиң
Чештинмес доң болу берди.

Чаңың-аажың тааржыр боорга,
Шагда сени манап чордум.
Күжүр чүрээм кайыын эндээр —
Күзээн эжин тыпканы бо.

Чаржаң дошту чара тепкеш,
Сарыг-суглар хөглеп акты.

Бойдус үнүш чулукталгаш,
Бодаралын эгеледи.
Кеди шынчы ынакшылдын
Херел-чырыы хаяаланды.

Чанын-аажың тааржыр боорга,
Шагда сени манап чордум.
Чалыы чүрээм кайыын эндээр —
Чассыг сарыым чанымда чор.

Салчак САРЫГ-ООЛ

Кызыл туктуг бригада

Кызыл-Дагнын Көп-Сөөк бажы Калбак-Шыкта
Кызыл туктуг бригадага бир ай болдум.
Шалгы¹ даажы кулактарда сыылавышаан,
Чаагай сиген, чаглыг эът-даа чытталбышаан.

«Партияның Чээрби Бешки съездизин
Ажыл-биле алдаржыдып уткуур!»— дишкен,
Аразында соругдажып, чарыш салган,
Баштак, өөрзек кандыг эш аа турбады дээр.

Төптен келген хүндүткелдиг сургакчывыс,
Дөргүн каазын хунаап турар чалыы кыстар,
Чарнында дер дамдыларзыг кыланнашкан,
Чангыс чүгле содак кеткен оолдар-даа бар.

Кыйгы салчып, соннуг-мурнуг кириптер бис.
Кырлаң ногаан ооргалар чалданы бээр.
Шала кежээ Калбак-Шыктын кырын дургаар
Сараат, хөпзөн тейлер ышкаш бедип үнер.

Шолбан, сылдыс кылаң дээрге чайнап кээрге,
«Соксаңар!» дээш, бригадир хүлүмзүрүүр.
Маска, дөжү, айыырларны суккулап кааш,
Майгыннарже каткы-хөглүг базыптар бис.

Салдамга кээп шыырныктыр шымнып алгаш,
Чамдык эштер солун номчуур, шыдыраалаар.

¹ Ш а л г ы — х а д ы р .

Ойнаар-хааржак өткүт үнү чаңгыланар,
Оюн-танцы орайга дээр үргүлчүлээр...

Даартазында база-ла ындыг. Бригада
Даглар бажы чыраалакта дойлуп үнер.
Бир чүс тонна сиген кезер хүлээлгелиг,
Бистиң эрлер диңмиттелип тура хүнзээр...

Алызындан ыяк тудуп, хей-аът кирген,
Амыр эвес кижилериң ында болгай.
Солуннарга бижээн чүве, номчаан боор сен.
Совхоз аңаа ирт-даа бержик, дыңнаан боор сен

Олар ынчаш эрес болган. Сөзүн ээлээн,
Онаалгазын ийи дакпыр күүсеткеннер.
Ындыг күшке чүзү шыдаар, сиген туржук,
Ындыг улус кандыг-даа ишти дескештирбес.

Шак ол демниг бригаданың найыралы
Сагыш чүрээм изирниктир чылыктырган.
Кылган үлүүн хөлбеңейнип бадыткап кээр,
Кызыл тугу сеткилимде артып калган.

Час-даа кээп-тир

Эртен тургаш, кымны мурнай
Эжиим ажып үнүп келдим.
Чылыг хадым арны-бажым
Чымчаңнадыр үре берди.

Шагы келген шүүлөң хар
Шааладыр ага берген,
Суурум чоогу, хову, шөлдер
Сувуразы кара болду.

Эрээн харның аккан суундан
Ээрем, хөөлбек эндерилген,
Тыныш, бузун буруладыр
Дыка хөлзөп агып чыдыр.

Сагыш күзел байырлап кээр
Частың дүжүп келгени бо.
Доңуп кыштаан ава черим
Торгу хевис кедер-ле-дир.

Найысылал Кызыл

Кызылымга
Азий диптин төвү боорга ынакшыыр мен.
Кызылымга
Ажыл-ижи хайым боорга ынакшыыр мен.
Кызылымга
Улуг-Хемниң даажын дыңпааш, ынакшыыр мен,
Кызылымга
Уран-шевер тудуглар дээш ынакшыыр мен.
Найысылал
Шүлүк-ырда алгаттынган хоорайым ол.
Найысылал
Чүс-чүс нация совет чоннун өргээзи сен.
Найысылал
Чүрээм согуу сенде тудуш, билир сен бе?
Найысылал
Шүлүк бижип эгелээним хоорайым сен.
Кызыл хоорай,
Амыраамга душчу берген хоорайым сен.
Кызыл хоорай,
Амыдырал-чуртталгамның эгези сен.
Эртем, билиг чедип алган хоорайым сен.
Кызыл хоорай,
Эрес оолдар, сергек кыстар хоорайы сен.

Чүү-ле билип алыр ирги?

Карактарын менден салбас,
Каш катап чагаа бижээн,
«Мээни бол» деп турган оолду
Безин черле бодавас мен.

Ынчалза-даа өске бир оол
«Ынак мен» деп сөглөвээн бол,
Бажымдан чер үнместеди.
Баажызы чүде-ле ирги?

Ынакшылга хөңнү чок боор,
Ынакшыырга эскербес боор,
Чүректерниң чажыттарын
Чүү-ле билип алыр ирги?

Чүгө дизе...

Ынакшылым күштүг,
Ындын ыры куттулар.
Ынчалза-даа ынаам оол
Ынакшылым эскербээн.

Ужуражып душкаштың
Улуг тынып эртер мен.
Уян чымчак сеткилим
Ужуун туткан бооруң кай.

Хемчигежим эринге
Кежээниң-не келир мен.
Чүгө дизе сени дээш,
Чүреккейим хөлзеп чор.

Сакты бердим

Аалымдан аъттанга-ла үр-ле болдум,
Ада-ием, арат чонум сакты бердим.
Хүрөң-кызыл шырай бүргээн дунмаларым
Хүлүмзүрүп караамга кээп көстүп кээр-дир.

Мөңгүн-Тайгам сүүр-бизең чалымнары
Мөгөйип каап, харап алган турган ышкаш,
Меңгилерден шурап баткан аржаан суглар
Меңээ ырын бараалгадып сөңнээнзиг-даа.

Ээлчеглиг дүннер-хүннер эртип туру,
Эеп чанар хонуктарым чоокшулап ор.
Эртем, билиг чедип алгаш, Саадак ажыр
Эзир куш дег, сыылады ужа бээр мен.

Батый КЕНЕШ

Көстүп келем

Баштай сени көргөндөн бээр
Барык үш чыл эрте берди.
Ынчан мени шеригдиве
Ынак өөрүм үдеп турган.

Сени база ынчан көрдүм,
Сеткилимге эргим болдуң.
Адың черле билбес болгаш,
Анаа хөглүг холум чайдым.

Чылдар, айлар ойлап дезип,
Чылза-чылза төне берди.
Шеригден бо чедип келдим,
Черле шынап кайда чор сен?

Көрүксээним эргим уруг
Хөлдөр, хемнер ажыр ужуп,
Караам огун сорунзалай,
Катап-ла бо көстүп келем.

Өөлет **ЧИҢМИТ**

Тезим кызы

Чечек каазын сөңнексээрим,
Сеткил арыын сөглөксээрим,
Чалыы шаамның отчугажы —
Чаңнап ордаан, Тезим кызы.

Кыдырыктыг чараш караан
Кылаң дээрде сылдыстар-дыр.
Кыңгырт кынныр өткүт үнүң
Кышкы соокта дамырак-тыр.

Салбакталган кара чажың
Саар бениң кудуруу-дур.
Чазык, хөглүг хүлүмзүрүүң
Чаъстаан дээрниң аязы-дыр.

Арыг шынчы ынакшылың
Ажыл-ишке соруум кыпсыр
Сылдызым бооп, мурнум уткуй
Чырып чору, Тезим кызы.

Канчап дужайн?

Ээргиштелдир хайнып, мөөрөп,
Эриктерин ажыр шурап,
Шапкын Тес-Хем үерлей бээр.
Сарыым кыска канчап чедейн.

Делгем хову ортузунда
Дээрже бедээн Сайгынның даан
Туман дуглап, оруум дозар,
Дунда-караа канчап дужайн?

Шапкын Тес-Хем терең-дир сен,
Чакпам чок бол, кеже бээр мен.
Сайгынның даа кадыр-дыр сен,
Чалгын чок бол, ажа бээр мен.

Борис ЧАМБЫТ

БАМ-дан чагаа

Чаныы дашты сайдан шилип тывары дег,
Чараш-карам, чондан дилээш, сеңээ душтум.
Ынакшылдың шылгалдазын эртип келгеш,
Ыры-шоорну чаңгыс демге каттывыс-даа.

Байкал-Амур улуг тудуг магистралы
Барыксанчыы Тындада тракторист мен.
Чайлаг черде өзүп мандаан аккыр хойлар,
Кадарчы кыс, сени кый дээн — ында сен ам.

«Ынакшылдың күштүг оду, быжыг дөзү,
Ырак черге чарлышкындан билдинер»—деп.
Чонум мерген сөзүн бодааш, соруум кывар.
Чоруксаардан — ажилдаарым улам киткээр,

Чайгы шөлээм өйү келир, хартыга дег,
Сарыым сеңээ самолетка чеде бээр мен.
Чаактарың сагынганың — херечилээр,
Чаъс соонда честек-кат дег, улам кызар.

Танов МОНГУШ

Сакты бээр мен

Чурттаарыңга бүгү чүве бар-даа болза,
Суур кыжын ышкам ышкаш.
Сагыш-сеткил делгемнерже кыйгыра бээр.
Частың кээрин четтикпес мен.

Чыкпак, дакпыш көжер-вагон үгектерлиг
Хову турлаан сакты бээр мен.
Сыгыр даңдан орайга дээр хөөмейлээр
Каң-шой аьдым чоктай бээр мен.

Мурнуу чүктен кара-баарзык чазын келир.
Муңгаш хөрээм ажыттынар.
Бедик дүжүт шөлдериңче оон ыры
Мени кый дээн медээ болур.

Зоя ДОНГАК

Сени бирде бодаарымга

Хөлегезин тудуп чадап,
Хөлчөк-ла үр месилдешкеш, могапкан
Хөөрем чаш дег,
Хөңнүң билип чурттаза дээш чадаштым.

Сени бирде бодаарымга,
Сесегениң чывары дег донгун сен.
Чамдык өйде сактырга,
Частың уян чечээ-даа дег апаар сен.

Чырыш чорзун

Ынча дыка хинчектевейн,
Ырай берем.
Ында-хаая сактып келгеш,
Ырлап чорууйн

Хүреңзимээр карактарын
Күзелимге
Сылдыстар дег өлгүжемге
Чырып чорзун.

Мээң чүрээм

Кадыг ажыл кылганымда,
Хары черге чораанымда
Туруптар мен, могай бээр мен,
Дыштанырын күзей бээр мен.

Ынчалза-даа кээргей бээрим
Ынай борбак мээң чүрээм
Дүн-хүн дивес, амыр дыш чок
Тиккиледир соп-ла чоруур.

Чораан боттуң салым-чолу
Човаг билбес шимчедикчим.
Чүрээм күжүр дириг чорза,
Чүс-даа чылды чурттавас бе?

Болат МААДЫ

Ажылчын кыска

Кедээр каътта дээр-дегбес
Кежээки хүн херели дег,
Чайнап чыраан дерлиг арның
Шалып кежээн бадыткап тур.

Сеңээ тудар чечек кылдыр
Чечен ырны кайын тып аайн?
Азы чүл аан, алдаржааның
Ажылыңдан айтырайн бе?

Төлөп бербээн өрөм ышкаш,
Төлөптиг ыр тыппайн чор мен.
Ажылчын кыс, сеңээ тааржыр
Аянныг сөс кайын тып аайн?

Айлаң-кушкаш

Адыр, мени дыңна, сарыым,
Айлаң-кушкаш ужуп келди. Аян тутсун.
Ийи чүрек ханызынга
Идегелдиң одун кыпсып, ырлап берзин.

Өзен сынның ыраажызы
Өөрүшкүнү, ынакшылды улам чүглеп,
Өкпе-дарыш чогу-биле
Өткүт үнүн харам чокка бадырыпсын.

Адыр, мени дыңна, сарыым,
Айлаң-куштуң уян үнүн таалап дыңнаал,
Аас-кежиин, ынакшылды
Айлаң-кушка чаржалаштыр ырлажыылы.

Кыргыз ҚОНГАР-ООЛ

Тайгажының дүрүмү

— Диңнер, киштер кештерин-даа
Дискилээштиң таалынадын.
Чаглыг эъдиң, шайың, дузун
Чадырында чүге кааптың?

— Тайгажының дүрүмүн сээ
Тайылбырлап берейн, оглум.
Арбын олча каяа болур,
Ай-даа чыгам куруглаар сен.

Чаңгыс дайнам хүнезин чок,
Шагар от-даа тыпайн баар сен.
Соондан келген ындыг эжиң
Сотка дүшпес ужурунда
Аңчы кижги курлавырын
Арттырып каар чүве болдуйн.

Серемчилиг сартык дээштиң
Сен-даа болза амыраар сен.
Өшкен отка, куруг черге
Өөрүүрлер турар бе ынчаш?

Сандан САНДЮ

Малчынынга

Олбук-хуудус чаткан ышкаш,
Оргу баткан Ооругну.
Оглу, кызы аалын долган
Орлан чаңныг малчынымны.

Артыш-шаанак чечек каастаан
Арты-Хемнин чайлагларын.
Хөйнүң малын кадагалаан
Хөглүг-омак малчынымны.

Шаараштын шынааларын
Сагыш хандыр чурттаксаар мен.
Чазык-чаагай шырайынны
Чаныңга кээп көрүксээр мен.

Дагба САНЧЫТ

Чайлагда

Чаагай үе, чараш бойдус —
Чайлагны мен магадаар мен.
Чаптып оыттаан, шуушкан малдар
Саарыгда шокар даш-ла.

Кедек черде малчын аалда
«Эрес» дирткен оол-даа турар.
Эрик черде хойжу өгде
«Келин» дирткен кыс-даа оар.

Ынды дагдан кадарчы кыс
Ырын хоюг бадырыптар.
Делгем шөлден чылгычы оол
Дембилдейин кыңгырт кылыр.

Эзим адаа ээр чайлаам —
Элбекшилдин эртинези.
Арыг агаар, аккан хеми —
Амыржылга аржаан эми.

Чаагай үе, чараш бойдус —
Чайлагны мен магадаар мен.
Саглаң-хөлбең одар-белчиир,
Чалгып шиилээн далай, хем-не.

Чалыы назынның өөрүшкүзү

Кышкы дүннүң узунунга уйгу чидип,
Кыстың чаа-ла сөглээн сөзүн эргий бодап,
Дөмейлешпес угулзага хээледипкен,
Дөрткү каътта соңгам өттүр көрө бердим.

Хаттыг дуву улам киткеп күштөлзе-даа,
Халыынның чай изиннеди чиңнезе-даа,
Идегелим, бүзүрелим төдү сиңген
Ильичиниң сылдыстары өшпейн хып тур.

Чалымналган тудугларга ынак болгаш,
Чалданыш чок ажыл-ишке бердинген мен.
Чаяаттыңан назы-харым эң-не дээштип —
Чалыы назын өөрүшкүзү кыптыгып тур.

Часкы бодал

Чаштың уржуу, чедир билбейн чорааным бе,
Чалыы чүрээм ынакшылын сагынган бе?
Чаңгыс эвес, хөй-даа эвес чээрби беш чыл,
Шалың-хыраа, чагган харны көрүп келгеш,
Чазын куштар чуртун эргип чанып кээрге,
Сагыш дойлуп, сеткил хөлзээн ужурум чүл?

Эрткен күзүн өөр ангыр чанып турда,
Эрик черге чааскаанзыргай турганым бе?
Күжүрлерниң аразыңга кыйгы салып,
Күзелинден сөглээн сөзүн билбээним бе?
Часты мана диген боор деп догааштырып,
Чалгыннарын чайган уунче көргеним бе?

Күзүңгүлээн шырайыңны көжегелээн
Күстүң айы, кыштың соогу эрте бээрге,
Чаңгыс катап душканывыс кара суувус
Сарыг-кызыл чайындыга алзыптарга,
Дүвүрөнчиг хөрээм өйгөн бодалдарнын
Дүргектелген хемниң суунга дөмейи бе?

Чазын аккан сарыг-сугда кеди чүү боор.
Чараш өңнүг дамырак суг хевээр артар.
Дүшкен бүрү ногаан болуп хуулбазы дег,
Дүгдээр кызым болчаан эргип келбес боорга,
Сөзү чок ыр чазын, күзүн бараалгадып,
Сөглеттинмээн ынакшылым кээргээннер бе?

Чаштын уржуу, чедир билбейн чорааным бе?
Чалыы чүрээм ынакшылын сагынган бе?
Чаңгыс эвес, хөй-даа эвес чээрби беш чыл
Шалын-хыраа, чагган харны көрүп келгеш,
Чазын куштар чуртгун эргип чанып кээрге,
Сагыш дойлуп, сеткил хөлзээн ужурум чүл?

Санчы КЫЗЫЛ-ООЛ

Хөглүг частың ачызында

Частың уран чурумалы, онза-дыр сен,
Чалыы ботка күштү немеп келир-дир сен.
Ынак авам эргеледин ышкаш-тыр сен,
Ырым-шоорум, чоргааралым хайнып кээр-дир.

Амдыгаа дээр, амыраамга ынаам сөглөп,
Арным частып чадап чордум, чажырбас мен.
Хөлбең ногаан, хөглүг частың ачызында
Хөөкүй кыска хөрек чүрээм сөглөп бердим.

Хөлүн эрттир хөөретпедим, черле шаам ол,
Көстүп чоруур бүдүжүмнү чонум билир.
Харын канчап мени манап чораан кызыл,
Кадай чокка кырып-даа каар чордум ыйнаан.

Сыгыт

Хөөмей, сыгыт аялгазы
Хөрек-чүрээм сергедип кээр.
Чүс-даа чылда дыңназымза,
Чүрээм оортан улам таалаар.

Чараш үннүг дошпулуурну
Салааларым суйбай бээрге,
Сыгыт ыры чалгынныг дег
Шынаа, хову эргий ужар.

Дыңгылдайны, дембилдейни
Тывам оглу ойна-ла, ойна,
Акы-дунма совет чонга
Аялгаңның арын-на тут!

Артка

Қадыр артың сиртин тепкеш
Хая көрнүп, бодап ор мен.
«Алдан дургун» диртип чораан,
Адаларым сагындырды.

Арттар кыры — ажыгларга
Алдан-Маадыр эрестернин
Бажын кескеш, аскан өйнү
Баарым ажып бодап келдим.

Хостал күзээн соруувусту
Хоруп, торгап шыдавааннар.
Коргудугдан өжээн оду
Хоор чонга өөскүп үнген.

Октябрьдан мээң черим.
Одунгаштың чолун тыпкан.
Алдан-Маадыр өгбелерни
Арттар ышкаш сактып чоруул.

* * *

Қадыр дагның хүнче көрген,
Карандылыг ийлеринден
Эрте частың шончалайы
Эргеленип частып кээп-тир.

Менги бөрттүг Саян сынның
Мээс чарыын аал кылган
Чолдуг боттуң назынынга
Шончалай-даа деңнексенчиг.

Хертек ТААН-ООЛ

Сагыш-сеткилиден бердинген

Дүктүг Дөнен-ооловна орайга чедир ажылдааш, турупканындан чык кылдыр удуй берген. Сырбаш дигеш, отту чаштап келгеш, саалда үезинден озалдаан-дыр мен деп бодааш, шагын дүрген-не чырыдып көөрге, эртенгиниң дөрт шак ажып турган.

Ажылдаарыга шапкын белеткенип алгаш, удуп чыткан оолдар, кыстарын эргип көрүп, эргеледип, чассыткаш, эде шуглагылааш, эң хеймери — Маадырны чыттап кааш, бажыңындан үнүп келген.

Январьның соок чывары чаактарга дээрге, арыг агаарның экизин чүү дээр. Дээрнин хиндинде хир-даа чок. Суурнуң болгаш хоорайның сайгылгааннары-биле адааннашкан дег сылдыстар караа кайы-даа эртенден артык ышкаш чидий берген чырып турганнар. Саанчы онгу беш чылдың бир күш-ажылчы хүнүнче ынчаар омак-сергек, тура-соруктуг басып орган.

Чаңчыл ёзугаар инектеринге саанчы чедип келген. Чаа төлевилел ёзугаар туттунган чылыг, чырык кажаада олары улуг-улуг тынгылап каап, шөлээн, далаш чокка кегженип чыткылаан. Бызаалар, инектерин хайгаарап көргеш, саалдага белеткенип кирипкен. Инек саар аппараттарны, хууцнарны белеткээш, инектерге силосту бергеш, эмиглериң чуп аштааш, массажты кылып, саалданы эгелээн...

Дөргөн хар ажа берген назылыг, ортумак сынның, борбак хүрең арынның, шала каттырымзап ора чугаалаар, эрес, кашпагай бо саанчы Дөргүн сүт-бараан фермазында ажылдап турар.

Бо ферма совхоз төвү — Хайыракан суур-биле мырыңай тутчу берген, ооң адаа талазында. Бедик чаагай, чаа хевирниң үлегерлиг кажаалары кайы ырактан-на ылгалдыг агарып көстүп турар. Ында инек саар аппараттарны тургускулаан, суггарылгаларны, малга чем бээрин, өдек аштаарын механизастан.

Мурнакчы саанчы Дүктүг Дөнен-ооловна Ондарның ажил-ижи, амыдыралы-биле таныжар дээш фермага келдивис.

Эртенги саалда доосту берген болду. Ынчалза-даа ферманың ажилдакчылары инектерни, бызааларны чемгерген, адаан кургаглап, аштап турлар. Оларның бирээзи — бопугур чаактыг, эрес карактарлыг кыстан хереглеп келген саанчы-высты айтырдывис.

— Дүктүг угбай хамык ажылын дооспаан шаанда, чанар эвес, ам-даа чоруваан боор — дээш, бисти эдерткеш, инек кажаазынче чорупту.

Эжиктерни эртип келиривиске, кукуруза силозу өдек болгаш шык-биле холушкан, онза чаагай чытталы берди. Чаң-

гыс аай кылдыр чыскаай баглап каан инектер силосту, буска хөөдүп каан саваңны далаш чокка таалап чээн, суун ижип каап турлар.

— Саанчының инектери бо-ла болгай — деп, демги уруг чугаалааш, хана баарын дургаар дистиништир баглап каан бөлүк инектерже айыткан. Оларның даштындан безин көөргө, шуут-ла күскү хевээр.

— Шак мынчаар эки ажаап, азыраарга мал арар хамаан чок, харын улам семирип, сүдү көвүдээр болбайн канчаар — деп, аравыста чугаалажып тур бис.

Ол аразындан хереглээн саанчывыс чедип келгеш, амырменди солушкаш, бистин чугаавыска киржи берди.

— Багай эвес кыштаглап тур бис. Сүт саалдазы кудулаваан. Хүлээнгени күштүг болгай, ынчангаш даанган ажыл-херек дээш кызымак ажылдап тур бис — деп, Дүктүг Дөнен-ооловна чугаалавышаан, инектеринден карак салбайн хайгаарап тур.

Мал чеминиң байдалын, ону чарыгдап турарын сонуургай бердивис.

— Инектерниң сүдү — дылында деп чугаалаары шын. Эки шынарлыг силос, сиген ышкаш мал чемнери чокта сүт бүдүрер база күрүнеге садар, даалганы күүседире берге. Ону кончуг эки билир бис. Ынчангаш бодувустуң база совхозтуң ажыл-ишчилериниң күжү-биле мал чеминиң белеткелин хынамчалыг кылдывыс. Ооң түңнелинде эрткен чылын 2500 тонна эки шынарлыг силос салдыган, 76 тонна сиген кестинген болгаш өске-даа мал чемнерин белеткээн. Ону зоотехниктиң тургускан рационун ёзугаар инектерге берип, хумагалыг чарыгдаарынче кол кичээнгейни салып турар бис — деп, саанчы тайылбырлады.

Сүт-бараан фермазының саанчыларының, инек кадарчыларының кыштан малды хүр ажыраар, сүт саалдазын көвүдөдир дээш тура-соруктуг, бир демниг ажылдап турарын бүзүрөп көрдүвүс. Амгы үеде оларның мурнунда салдыган сорулга-даа ындыг. Январь айда бир инектен хүнде ортумаа-биле сес килограмм ажыг сүттү саап алган. Ону беш чылдың сүт бүдүрер болгаш күрүнеге садар планныг онаалдазын баштайгы хүннерден эгелээш, күш-ажылчы коллектив чедишкинниг күүседип кирипкен.

Ферманың кижжи бүрүзү амгы үеде каш дакпыр күженнишкинниг ажылдап турар. Социалистиг чарыш — бистин чедишкиннеривисти улам көвүдөдир, чаа мурнакчыларны илередир, хожудап турарларны дээрелерниң деннелинче көдүрер. Бөгүн дүүнгүзүндөн, а даарта бөгүнгүзүндөн артыкка ажылдаар дээш саанчылар чарышта хаара туттунган. Оон мурнуку одуруунда чоруп турарларның бирээзинге коммунист, Маадыр ие Дүктүг Дөнен-ооловна Ондар хамааржыр.

Ол чүглө эки саанчы эвес, фермада партбөлүктүн удуртукчузу, дагдыныкчы, Хайыракан көдээ Советиниң депутаты.

— Ажылынга сагыш-сеткилинден бердинген, ооң ёзулуг мастери. Ниитиниң херээ дээш үргүлчү сагыш аарып чоруур, дөскөл чок кижиге — деп, ферма эргелекчизи мурнакчы саанчызынга чоргаарланып чугаалады. Бо саанчының дугайында шак ындыг макталдыг сөстөрни совхозтуң удуртукчуларындан болгаш өске-даа эш-өөрдөн дыңнаан бис.

Дүктүг Дөнен-ооловна 1966 чылда Дөргүн сүт-бараан фермазынга саанчылап кирип, харысалгалыг ажилды хүлээп алган.

Сүт саалдазын бедидер дугайында айтырыг ынчан-на шыңгыы тургустунуп турза-даа, өзүлде шоолуг эвес болуп келген. Чүгө дээрге кол-ла чүве чем баазасы чок. Ол ышкаш таарымчалыг кажая-хораа турбаан. Кыжын кончуг соокта хол-биле инек саары, өдөөн аштап, кургаглаары дыка берге. Чамдыкта донуп, муңчулуп келгеш, маңаа ажилдап-даа шыдаар чүве бе деп саанчы бодангылаар турган. Ынчалза-даа ол дугайында кымга-даа чугаалап, хомудап көрбөөн. Эргээ өөрөнмес, бергээ өөренир деп авазының үргүлчү-ле уругларынга чагып чугаалап орар үлегер сөзүн сактып келгеш, холу тутгунгур ажилдап кириптер турган. Бергелерге ол торулбаан.

Сүт саалдазын өстүрер дугайында айтырыгны совхозтуң дирекциязы, партия организациязы, ферманың коллективи каш удаа чугаалажып келген. Орта Дүктүг идепкейлиг киржип, бодунуң санал-оналын кирип турган. Ынчалза-даа ферманың ажылы үениң негелдезинге дүүшпес болу берген.

Адактын сөөлүндө чаа төлөвилел ёзугаар кажаларны тудар, ону механизастаар, инектерниң уксаазын экижидер, четчир санныг мал чемнерин белеткээр деп тодаргай шиитпир хүлээп алдыган. Ону ферманың коллективи сеткил ханышыкын-биле уткаан. Бо улуг хемчээлдиг ажил, аңаа хөй күш, тудуг материалдары, акша-хөрөңги негеттинер. Ынчангаш ону чаңгыс чыл дургузунда кылып ап шыдавас, чоорту шиитпирлээр. Совхозтуң дирекциязы организаакчы ажилды каш чыл дургузунда шудургу чорудуп, хөй акша-хөрөңгини чарыгдап тургаш, салдыган сорулганы амыдыралга боттандырып шыдаанын саанчы биске тайылбырлады.

Амгы үениң механизастаттынган фермазы Дөргүнге тургустунган.

Саанчыларның ажылы мурнукузундан чийгөөн, ындыг болза-даа сүт саалдазын көвүдедир демисел оларның харысалгазын кажангызындан-даа артык бедиткен, негелде улгаткан, ажилдың байдалы сыр өскерилген. Механизастаттынган фермага ажилдаарыга ажил-ишчилер баш бурунгаар белеткелди чорудуп, өөренип турганнар. Саалданың депшил-

гелиг аргазы — электри-биле инек саарының мергежилин Дүктүг Ондар баштай шингээдип алганнарның санынга кирген. Ферманың ажыл-ижи ынчалдыр чаартындыр тургускан. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү бедээн, сүт саалдазы чыл келген тудум-на өзүп эгелээң.

Комсомолчу аныяктарның Дөргүн сүт-бараан фермазы чүгле Чөөн-Хемчикте эвес, республикада мурнакчы ажылдыг фермаларның одуруунда кирген. Ылангыя тоску беш чылда эң-не эки көргүзүглерни чедип алган. Беш чылда сүт бүдүрер, күрүнеге садар планын болгаш социалистиг хүлээлгезин ыракта ажыр күүсеткен. Тодаргайлаарга 2633 тонна сүт бүдүрерин 150 тонна ажырган, күрүнеге 2276 тонна сүт садар планын 2399 тонна чедирген.

Бердинген даалганы күүседиринге мурнакчы саанчылар Алдын-кыс Монгуш, Дүктүг Ондар, Кара-Сал Долума, Ооржак Эртине, Зоя Монгуш, Момаа Монгуш төлептиг салышкынын киирген. Бо ишчилер хууда беш чыл планын ажыр күүседип, өскелерге үлегер-чижээн көргүскеннер.

Коммунист Дүктүг Дөнен-ооловна тоску беш чылда эң-не бедик көргүзүглерни чедип алырын эш-өөрүнүң мурнунга азаан. Сөстү сөглээри белен, ону амыдыралга боттандыра-ры улуг күженишкинни, арга-мергежилди негээр. Ынчангаш каш дакпыр күженишкинниг ажылдап, билиг мергежилин бедидип, мурнакчыларның дуржулгазын бодунуң байдалынга таарыштыр ажыглап келген. Тура-соруктуг саанчының сөглээн сөзү ажыл-херээ-биле карышпаан. 1972 чылда бир саар инекке онааштыр ортумаа-биле үш муң килограмм сүттү саап алган, ооң дараазында чылда ону 20 килограмм өстүрген. Кызымак күш-ажылдың ачызында төлептиг ишчи инектен-не үш муң ажыг килограмм сүт саап ап турар мурнакчыларның санынга кирген.

Ниитиниң малының баш санын өстүреринге база продуктулуг чоруун бедидеринге чедип алган күш-ажылчы чедиш-киннерин Совет чазак бедии-биле үнелээш, мурнакчы саанчыны 1974 чылдың эгезинде Күш-ажылдың Кызыл Тук орден-биле шаннаан.

1970 чылда алган шанналы — Ленинчи юбилей медалы-биле орден саанчының хөрээн каастай берген.

Чазактың бедик шаңналы улам эки ажылдаарын хүлээндирип турарын ол сеткилдиң ханызындан медереп билген. Ынчангаш күш-ажылчы чедиш-кинин ам-даа көвүдедириниң бүгү-ле аргаларын бодунуң сорулгазы кылдыр салган. Ооң чуртталгазының утказы ол болган.

Туруштуг коммунист Дүктүг Дөнен-ооловнаның шудургу ажылы хууда беш чыл планын хуусаа бетинде күүседирин, 289 тонна сүт саап алыр тургаш, ону 313 тонна чедирип, улуг күш-ажылчы тийелгелиг болдурган.

— Бедик көргүзүглерни канчап чедип ал турар силер?— деп саанчыдан айтырдывыс.

— Фермада инектерни ажаап, чемгереринге таарымчалыг байдал тургустунган. Инектерниң уксаазын элээн экижиткен, ол ышкаш шыдаар шаавыс-биле мал чеми-биле хандыртынган бис. Сүт саалдазын бедидеринге ол дузалаан, саанчы кижиден хамааржыр чүүлдер база эвээш эвес — деп долчу харыялады.

Сеткил хандыр чугаалажып кээривиске саанчының ажылы хөй талалыг болгаш нарын болду. Инектерниң аажы-чанын билири, бодунга чаңчыктырып алыры, чогуур шагында саары, чемгерери, эки ажаары болгаш өске-даа хөй санныг ажыл, мергежил, аргалар аңаа кирип турарын саанчы чугаалап берди. Ол бүгүнү шингээди алыры, бедик көргүзүглерни чедип алырын хандыраар.

— Чүгле бодунуң чедип алган билии-биле кызыгаарлаттынып болбас. Амыдырал буруңгаарлап, чаа арга-дуржулгалар хүн бүрү немежип турар болгай. Ону өөренири, чогаадыкчы ёзу-биле ажыглаары ажыктыг — деп, Дүктүг Дөнен-ооловна санап турар.

Чай — элбек сүттү алырының үези. Ону ферманың коллективи чугаалажып көргөш, сериин, ыттуг Аныяк Хөндергейниң Улуг-Каът-Аксынче көжүп үне бергөш, инектерниң кададын, суггадын шын таарыштырып, дүне безин кадарып турар. Чайлаглаашкынны эки организаастаары сүт саалдазы көвүдедиринге, семиртилгеге кол чүүл болуп турарын саанчы чугаалап ораар.

Дүктүг Дөнен-ооловна чедишкенин чүгле бодунуң хууда ажыл-херээ-биле чедип алган деп санавайн турар. Ол ниити коллектив кежигүннериниң салдынган сорулганы чедип алыр дээш бир демниг ажылдаанының түңнели кылдыр көөр болду. Чүгө дээрге саанчылар, инек кадарчылары чаңгыс айтырыгны — сүт саалдазын көвүдедир айтырыгны шиитпирлеп турар болгай.

Мурнакчы саанчының ажылын эки билирин, билииниң ханызын, дуржулгазының байлаан магададывыс.

Дүктүг Дөнен-ооловнаны ферманың коммунистери каш чыл улаштыр партия бөлүүнүң удуртукчузунга сонгуп келгеннер. Бо чугула херекти аңаа даасканы таварылга эвес. Коллективтиң амыдыралын, ажыл-херээн эки билер, кижилер-биле сеткил хандыр чугаалажып, арга-сүмени берип шыдаар, негелделиг, четпестерге эптеш чок кижини. Партбөлүк коллективти сырый каттыштырып, ажылдың организаакчызы болгаш башкарыкчызы, дайынчы өзек болу берген.

Коммунистиг күш-ажылдың коллективи деп бедик атты чедип алганы, ферманың күш-ажылчы чедишкени, ол дээш каш удаа шаңнатканы болза, партия бөлүүнүң хүн бүрү

чорудуп турар партийжи организастьыг болгаш политмассалыг ажылының көскү түңнели-дир.

— Бисте беш коммунист бар. Оларны ферманың чугула участоктарында быжыглаан, кижиги бүрүзүндө тодаргай партийжи даалганы берген. Ону ак сеткилдиг күүседип турарлар. Қол кичээнгейни социалистиг чарышты дээштиг организаастаарынче, аныяктар ортузунга ажылды экижидеринче салып турар бис — деп, Дүктүг Дөнен-ооловна партбөлүктүң ажылын таныштырып эгеледи.

Социалистиг чарыш амгы үеде чугула айтырыг болуп турар. Коммунистиг партия болгаш Совет чазак чылдың-на социалистиг чарышты калбартыр дугайында доктаалды үндүрүл, чүүже кичээнгейни салырын, чүнү кылырын айтып турар. Партбөлүк чарышты организаастаарын сайзыраңгайжыдар хемчеглерни ап келген. Тус-тус кижилер аразында чарыштыг. Саанчыларның күш-ажылын эки организаастаар, сүт саалдазын көвүдедири-биле чарыштың түңнелин он хонуктап үндүрерин доктааткан. Кым хөй сүт саап алганыл, ооң адын кызыл-булуңга хүннүң-не азып турар.

— Ферма эргелекчизи, саанчы Алдын-кыс Санаа-Байыровна Монгуш-биле социалистиг чарыштыг мен. Сүт саап алыр талазы-биле эжимге чылдың-на четпейн келдим, ынчалза-даа шоолуг эвес, коллективте ийиги черни ап турар мен. Чарышка кол чүүл болза, арга-дуржулгазын, ажылында чаа чүүлдерни өөренип алыры, бот-боттарынга дузалажыры болур — деп, мурнакчы саанчы чугаалап турар.

«Искра» колхозтуң Арыг-Бажы сүт-бараан фермазы-биле дөргүнчүлөр каш чыл улаштыр чарыштыг ажылдап, арга-дуржулгазын солужуп, өөренип келгеннер. Ол кайы-даа коллективтиң ажыл-ишчилери эки ажылдаарынга дузалааны чугаажок. Ынчангаш фермалар районда мурнакчыларның саанында кирип турар.

Бүгү-эвилелдин социалистиг чарыжының дугайында партия болгаш чазактың доктаалын коллектив кежигүннери танышкаш, сүт саалдазын элбедирин, ооң шынарын экижидерин дугурушкан. Планныг онаалдазын болгаш социалистиг хүлээлгезин күүседир дээш чарыш саанчыларның, инек кадарчыларының аразында бо хүннерде улам калбарган.

Комсомолчу-аныяктарның коллективи болганда, оларның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалды тургузарынче, өөредилге-кижизидилгезинче, хостуг шактарын чөп эрттиреринче партбөлүк доктаамал кичээнгейни салып, чогуур хемчеглерни ап келген. Ажылчын аныяктарның кежээки школазында, партия, комсомол чырыдышыкынында, зоовет-өөредилгеде аныяктар хаара туттунган. Фермада ыры, танцынын, аргыырының бөлгүмнерин организаастаан, солун кежээлер, ужуражылгалар эртип турар. Аныяк ажыл-ишчилер

хостуг шагында анаа-ла чалгаарап орбас, кандыг-ла бир ажыктыг, солун херекте киржип турарын көрүп болур. Бүгү-ле таарымчалыг байдал бар болганындан аныяктар күзелдii-биле ажылдап, хөй-ниитиниң херээнде идепкейлиг кир-жип турарлар.

Кара-Сал Долума, Зоя Монгуш, Николай Сат, Момаа Монгуш, Татьяна Ооржак, Лора Сарыглар ышкаш мурнакчы ажыл-ишчилер эвээш эвес болду. Оларда оязагай чүүл бол-за, хөй нуурузу сес чыл болгаш ортумак школаны дооскаш, мында ажылдай бергенинде.

Аныяк ишчилер комсомолчу-аныяктар фермазы деп бедик адынга төлептиг болуп, тура-соруктуг, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап турарлар.

Хоочуннарның байлак арга-дуржулгазын, билиг-мергежи-лин аныяктарга дамчыдып бээрин ферманың коммунистери чугулага көрүп турарын Дүктүг Дөнен-ооловна биске чугаа-лады. Дагдыныкчылар инек саарының, инек кадарарының, бызаа ажаап, өстүрериниң чажыттарын күзелдii-биле дам-чыдып берип турарлар. Бо херекке Дүктүг Ондар, Алдын-кыс Монгуш, инек кадарчызы Хола Ондар биче эвес үлүүн киирип келгеннер. Коммунист Хола Шыырапович Ондар он чыл ажыг инек кадарып келгеш, элээн каш кижини өөредип, мергежилин дамчыткан. Монгуш Кызыл-оол дуржулгалыг кадарчыны башкым деп чорууру таварылга эвес. Дүктүг Он-дар аныяктарны саанчының херээнге бердинген кылдыр ки-жизидерин, мергежилдиг кылдыр өөредирин чугула хүлээлге-зи кылдыр көөр. Оң өөреникчилери фермада хөй. Олар аңаа өөрүп, четтиргениниң чылыг сөстөрүн чугаалап, дагдыныкчы-зы ышкаш даады кызымак ажылдап чоруурлар, а чамдык-тары мурнакчыларның одуруунда кире бергеннер.

Мурнакчы фермаларның дуржулгазын өөренип алып чүт-күл коллективтиң ажыл-ишчилериниң амыдыралчы негелдези болу берген. Чүге дээрге олар чедишкinnerинге доктаавайн, эң мурнакчыларның деңгелинге чедер, аргалыг болза ажар күзелдиглер. Ынчангаш районнуң болгаш республиканың эки ажылды сүт-бараан фермаларынче барып, арга-дуржулга солчулгазын организастап турар.

— Ферманың бөлүк саанчылары, бызаа ажаакчылары эрткен чылын Кызыл районда «Көк-Тей» совхозтуң сүт-ба-раан фермазынга баргаш, саанчыларның, бызаа ажаакчы-ларының ажыл-ижи-биле, күш-ажылды канчаар организас-тааны-биле таныжып чордувус. Ындыг-ла бир чаа чүвени өөренип, көрүп алып чүве-дир. Арга-дуржулга солчулгазы-ның ажыктыын чүү дээр боор — деп, мурнакчы саанчы чу-гаалап олурар.— Бо фермада инектерни аңгы кижилер бы-зааладып, саап турар. Оларны он хонукта ажаап саггаш, ээлеринге хүлээдир чүве чорду. Бисте бо ажылды саанчылар боттары кылып турары дыка таарымча чок.

Борта хамаарыштыр «Кызыл тараачын» совхозтун Туран фермазының эки дуржулгазын саанчы база чугаалады. Саанчы ажылын экижидер дээш чаа чүүлдерни дилеп, сагыш салып чорууру илдең.

Бо эки херекти бистиң фермага организастан болур арга бар, ону специалистер, ылаңгыя кол зоотехник Виктор Монгуш өөренип көрүп, амыдыралга боттандылары чугула деп коллектив санап турар.

Дөргүн мурнакчы ажылдыг ферма болганындан районнун чарыштыг кожазы — Улуг-Хемден болгаш өске-даа черлерден төлээлер келир. Саанчылар, инек кадарчылары, оларның аразында Дүктүг Дөнен-ооловна бодунун арга-дуржулгазын аалчыларга күзелдиг-биле чугаалап берип турар.

Чылдың ужу-бажында ийи чаңгыс дуржулга солчулгазын чорудары мурнакчы дуржулганың школазы болбайн турарына саанчы хомудаар болду. Мурнакчы дуржулганы непередир дугайында чогуур сагышты салып, ону доктаамал болдуруп, план ёзугаар чорудары ажыктыг дээр саналдыг.

Инекти механизастап саарының мастерлериниң республика конкурузун чылдың-на организастан турар. Бистиң район иштинге ону эрттирип болур, ооң тиилекчилери республика конкурузунга киржир аргалыг. Ынчалза-даа бисте ону чорут пайн турары четпес. Мурнакчы дуржулганы, эртемниң чедишкенинери пропагандалаарының бо хевирин районга непередири ажыктыг деп, саанчы санап турар.

Саанчының санал-бодалына чөпшээрешпес аргажок, ону Чөөн-Хемчик райкүүскомнун көдээ-ажыл агый эргелели кичээнгей алза чогуур.

Партбөлүктүн удуртукчузу болгаш коммунистер фермада ийги чергениң ажылы чок деп санап, шуптузун чугулага көрүп турар. Ооң уламындан кол сорулгазы — сүт саалдазын көвүдедир даалгазын күүседип, ону улам элбедир тура-соруктуг.

Коммунистерниң хууда үлегери өскелерге улуг салдарны чедирип келген. Ындыг болза-даа кижилер-биле хүн бүрү ажылды күштелдирип, чугула айтырыг кылдыр санап турар. Партбөлүк кандыг-бир чугула шиитпирни хүлээп алыр дээнде, коллектив кижигүннери-биле сүмележип, оларның санал-оалыны алыр. Ажыктыг, эки саналдарны амыдыралга боттандылар хемчеглерни чорудуп турар.

Дүктүг Дөнен-ооловна он уругну божааш, өстүрүп кижизиткен. Хөй уруглуг болуру чүгле хүндүлүг эвес, харын хары-салгалыг. ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиуму херэ-женнерге эң дээди шаңнал — «Маадыр ие» хүндүлүг атты аңаа тывыскан.

Ие кижиден өг-бүле ажылы, уругларның кижизидилгези, өөредилгези шуут дорт хамааржыр болгай. Саанчының ажы-

лы эртен даң бажындан орай кежээге чедир уламчылаар-даа болза, уругларын мурнакчы ишчи төлептиг аажы-чаңга, ажыл-ишчи болурунга кижизидип шыдаан.

— Уругларымны өстүреринге, кижизидеринге, өөрөдиринге совхозтун ясли-сады, школа улуг рольдуг болган. Биске күрүнөдөн улуг дузаны база чедирип турар. Ол болза Коммунисттик партияның болгаш Совет чазактың ие, чаш дугайында ада сагыш човаашкынының ачызы-дыр. Ол дээш сеткилим ханызындан өөрүшкүмнү илередип чоруур мен. Аңаа харыы кылдыр күрүнөге бар шаам-биле эки ажылдап бээр күзелдиг кижин мен — деп, Дүктүг Дөнен-ооловна сагыш сеткилин илеретти.

— «Күрүнө менээ — мен күрүнөге» деп чагай сеткил-биле Маадыр ие ажылдап чоруур. Ооң уламындан фермазының, хөй-ниитиниң херээнге, өг-бүлезиниң ажылынга четтигип, кымдан-даа хожудавайын турар эвес-кежээ, ажыл-ишчи.

Дүктүг Ондарның ашаа коммунист Хола Шыырапович Ондар ферманың инек кадарчызы, ажылынга макталдыг, амыдыралыңга төлептиг кижилерниң бирээзи. Ленинчи юбилей медалы, «1974 чылдың социалистик чарыжының тиилекчизи» деп хөрөк демдээ, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Хүндүлөл бижии-биле шаңнатканы ону бадыткап турар.

Күш-ажылчы өг-бүлениң уруглары ада-иезиниң угун уктаан, соон салгаан. Эң улуу — Зиназы Чадаананың амыдырал-хандырылга комбинадынга даараныкчылап киргеш, чүгле үш чыл четсе-даа, мактады берген. Ам ийиги разрядтын даараныкчызы апарган. Қларазы Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунуң мал эмчизиниң салбырында, Гришазы чолаачы курузунда эки өөренип турар. Алёшазы шериг албанында, дөрт кижини шоколада. Өскелери ясли-садта. Хеймери — Маадыр ийи харлыг. Буянныг ада-иениң уруглары омак-хөглүг өзүп, доругуп оранлар.

Маадыр ие, Күш ажилдың Кызыл Тук ордениниң эдилекчизи, партбөлүктүң удуртукчузу Дүктүг Дөнен-ооловна Ондарның ажыл-ижи, хөй-ниитичи херээ, амыдыралы-биле кыска таныжылга мындыг-дыр.

Онгу беш чылдың бирги чылында мурнакчы саанчы быжыглаан 24 инээнден 75 тонна сүттү саар, азы бир инекке онааштыр 3125 килограмм сүттү саап алып планныг. Ону ажыр күүседир дээш чыл эгезинден бээр кызымак ажылдап эгелээн. Дүктүг Дөнен-ооловна Ондар сагыш сеткилинден бердинген херээ — фермазының ажылынче далажып, белеткени берди...

Ажыл-ижиңерге чедишкиннерлиг болунар, эргим саанчы!

Унтуг хойжу

Чедер бертинде арт кырынга доктаагаш, карак четпес делгем, чиргилчиннеп чыдар ногаан ховунуң чараш-чаагайын магадааш, дураннай бердим. Бүгү-ле чүве мээң адыжымга ышкаш көстүп келди; чер кырын шыва берген тараа далайлаштыр чалгаан, а Чедер хөл шаажанда куткан сүт-ле, салгын-сырын-биле чергележиپ ойнаан-даа ышкаш, оожум чалгып, хүн херелинде чайнап чыдыр. Ооң кыдыында дөргүн арыгжыгаш апарган тарымал ыяштар аразында Тывада эн баштайгы «Чедер» курорт бо, а ооң мурнунда хөлде эмнеткен кижилер, өдүрөктер-ле, кым ырап шыдаарыл деп маргышкан дег, карбангылап, далаштыы аажок бурунгаарлап, эштип бар чорлар.

Хөл бажында тейжигештер. Хевис дег шыкта инек, чылгы, хой, өшкү шыгырт долу ыттап чорлар. Ооң ындында «Тиилелге» совхозтуң төвү Кур-Чер суур. Ук ажыл-агый байлак дүжүттү чыл санында-ла өстүрүп ажаагаш, республиканың күрүнеге садар тараазының дыка хөй хуузун дужаап турар, Тываның бир мурнакчы ажылдыг совхозу болгай.

Курорт үстүнде Делег даа деп адаар, кызыл баштыг, майгын дег тейжигеш, хөрөөн берзенип каапкан, салгынга амырап серииттенгилээн-даа ышкаш, хөл бажының тейжигештеринче турамыксымаар көрүп алган, «менден бедиинер бар бе» дээнизиг, чоргаар харап олур.

Ол тейиниң баарында дөң кырында чайлаг, хой кажаазы бар. Ында дагаа чуургазы дег, ак өг дүдүскекке көстүп, көзүлбейн тур. Ол Кызыл районнуң «Тиилелге» совхозунуң мурнакчы хойжузу Баян-Доо Баазаңович Ондарның өргээзи-дир. Ол чылдың-на аңаа чайлап чаңчыккан. Өгнүң ээлерин эки билир мен. Каш-даа катап аал-оранынга кирип, малчыннарның амыр-мендизин айтырып, солун чугаа-соодун дыңнап, аяк шайын четтирип магам-на ханган ийин.

Делег дааның бажында бараан харап, хайгыыл салган, кызыл аржыылдыг, ак-көк платъелиг уругнуң ырызы кулаамда дыңналып келди:

Челээштендир өңнер чуруп,
Чечек шыпкан Чедеримни.
Черниң кырын угулзалаан
Чеди чүзүн хойларымны.

Хаяа-херел шырайланган
Калбак делгем Чедеримни.
Кажаа-хораа сыңмас өкөн
Кададымда хойларымны.

«Хойжу кижн каас» деп чугаа кончуг шын. Малчынның өдээнге чоокшулап келиримге, ыт ээре-дир. Баян-Боо Баазаңович арай хүлүмзүрүп, уткуй маңнап келгеш, хол тутчуп мендилешкеш, өөнчө чалай-дыр. Чүнү-даа мурнай хойжунуң мотоциклин эскерип кагдым.

Өгнүң херээжен ээзи-биле мендилешкеш, олуруп алдым. Өгнүң ишти арыг-силиг, каас-шиник-даа. Ханада рамалыг фоточуруктар, календарь, көрүнчүк болгаш дуран азып каан, а шургуулда болгаш чемоданнар кырында стол шагы, радио-приемник, солуннар, номнар салган, өгде хевис, демир-оруннар, газ аппарады дээш бүгү-ле херектиг чүүлдер бүрүн болду.

Сагыш човангыр болгаш ажил-агыйжы өг-бүлениң амыдыралын сонуургавышаан, ээлери-биле хөөрежип чорумда, чиң сарыг шай, аыш-чемниң дээжизи ширээ кырынга белен болу берди. Шайлаашкын-биле чергелештир, чугаа-соот шулуудааш, хойжунуң амыдырал-чуртталгазын болгаш ажил-инин чүве-ле арттырбайн коптарып кирипкен болдум.

Баян-Доо Баазаңович Ондар бежен хар иштинде, шилиндек мага-боттуг, чойган дег хөнү сынныг, карактары эрестиг, чазык-чаагай арын-шырайлыг, чугаа-сооткур, оюнзак-баштак. Ол улуг-даа, бичии-даа кижилерни бир дөмей көрүп хүндүлээр, төрүмелинден биче сеткилдиг, ажык бодалдыг, хүлүмзүрөп чоруур аажы-чанныг, ээлдек-эвилен, шынап-ла хөөрежип мага ханмас солун кижн.

Баян-Доо угунда Чөөн-Хемчик районнуң Улаан-Быра чурттуг. Адазы Баазаң болгаш иези Ховалыг шаг-шаанда феодалдарга хөлечиктеп, дарлал адаанга чурттап чораан, а революция соонда аксынга өй малдыг, тараа тарып чип чораан улустар боор чүве-дир. Баян-Доо 1951 чылда Чедерге көжүп келгеш, ол хевээр ында ажылдап, чурттап чорууру ола болгай.

1941 чылда Баян-Доонуң ачазы Баазаң ирей чазактын муң ажыг баш чылгызын Чөөн-Хемчиктен Чедерге чедирип чораан. Аалынга баргаш, Чедер деп чер карак четпес делгем, магалыг-даа оран-дыр. Келир үеде колхоз, совхоз дээр улуг ажил-агыйлар аңаа тургустунар, а машина-трактор шуут-ла долган турар чер ийнен ол. Сен ышкаш аныяк оолдар Чедерге барып чурттаза, аңаа барып ажылдаза ёзулуг аксының кежиин-даа, чаагай амыдырал-чуртталгазын-даа тывар ужурлуг деп, меңээ чагып чораан чүве деп, Баазаңович сактып чугаалап олуар.

«Ада көрбээнин оглу көөр». Баян-Доо уруг чаштан ойнап өскөн Улаан-Быразындан чарылгаш, аалының ишти Нордуп Давааевна биле иелээн ырак-узак оруктарны эртип, Ак-Даш ооргазының кырынга аыттарының аксын тыртып доктааткаш, шынап-ла карак четпес чиргилчинниг ховуну магадап көргөн-

нер. Ол шакта Чедерниң чечек шыпкан ховузу-даа, көрүнчүктелчек кылаң хөлү-даа, ырактан адап-сурап келген аныяк аалчыларже холун сунуп, эргеледип, эрээн шокар делгемин чадып, чаңнап чыткан ышкаш сагындырган.

Өргөн какпаан ээн ховуга чаа тургустунган «Тиилелге» колхозка Баян-Доо баштай 310 баш чылгы хүлээп алгаш, дөрт чыл иштинде кадарган. Оозун 500 ажыг баш чедир өс-түргөш, дужаап берген. 1954 чылдан бээр-ле хой ажылынга кирген. Арга-дуржулгазы чегей, хой мал ажаап чаңчыкпаан аныяк Баян-Доога баштай девиденчиг-даа, берге-даа турган.

— Чылгычының-даа, хойжунун-даа ажылын кайызын чиик дээр боор, чымыштыг-ла болдур ийин. Кыштың чыккылама соогу, чайның нүүртелчек изии, чаъс-боран, хат-шуурган дээш, чүү турбас дээр силер. Черле ынчаш хойжу кижиниң ажылы ышкаш амыр-дыш чок, дүн-хүн дивес чүве бар деппе. Ынчалзajok туткан холдарым-даа салдынмаан, тура-соруум-даа өшпээн ийин — деп, Баян-Доо Баазаңович чугаалааш, делегейни дескинدير боданган шинчилг, ыт чок олур.

«Чону чоорган...» дижир болгай. Шынап-ла ак баштыг кырганнырның болгаш мал ажылының тускай эртемниглериниң ачы-дузазы-биле Баян-Доо «ыяш чымчаан торга тывар» дээнзиг, ажылдың чажыдын ажыдып, мергежилдиг хойжу болур бедикче баскан. «Кижини өзер, кидис шөйлүр» деңер даан.

Ынчангаш Ондарны уктуг хойжу деп чугаам черле ужур-луг. Бичии оолчугаш чорда, «Баазаң ашактың бо Баян-Доо-зу алызы барып, кончуг-ла кежээ болур боор» дижип, Улаан-Быра чурттуг өгбелериниң чугаалажыры частырыг чок болган дивес силер бе. Баян-Доо аныяк назынын болгаш бүгү амыдыралын чүгле мал ажылы-биле доннаштырган. 1972 чылда «Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны» деп хүндүлүг атты аңаа тывыскан.

Баян-Доо шайын куткаш, аяан ширээ кырынга тургузуп кааш, улуг ханыышкын-биле чугаалап үндү:

— Коммунистиг партияның болгаш Совет күрүнезин сагыш човаашкынының ачызында, бистиң «Тиилелге» совхозу-вустуң ажылы дыка-ла өзүп, сайзырай берди. Совхозтун ажыл-агыйы улгаткаш, «Шамбалыг» болгаш «Тиилелге» совхозтар кылдыр ийи чарып тургусканын айтырга-ла четчир.

Совхозтуң ажылчыннарының, ылаңгыя малчыннарының амыдыралы шуут таныттынмас кылдыр чаартынып, чаагай-жып турар-дыр. Кадарчыларның өг-оранын кезип көөр болзуңарза, радиоприемниктер, телевизорлар, радиола-магнитафоннар, хеп чуур болгаш даараныр машиналар, хевис, демир-оруннар дээш чүү чок дээрил. Культурлуг амыдырал тиилээн чүве-дир. Кадарчыларның хөй нуурузу мотоциклдерлиг,

а чычаанныглар база бар. Малчыннарда чадаг кылаштап чоруур кижичок болган.

Магалыг амыдырал-дыр бо. Шаандакы үениң феодалдары, ноян-беглери-даа мындыг бай-байлак, каас-шиник чурттап чорбааннар-ла болгай. Оларның амыдыралында эки чүү боор? Бо чаагай аас-кежиин, «Таңдының самдарлары» диртип чораан тываларга чүгле улуг Ленин болгаш Совет эрге-чагырга тыпсып бергеш, бистерни «чаг иштинде бүүрек» ышкаш ажаап-дежээп турар-дыр. Мону мактавайн, ам чүнү мактап чугаалаар боор ынчаштың!

Нам, чазаамның ачызында бис безин дыка эки, аас-кежиктиг чурттап чор бис, а мээң чорбаан черим, чолукпаан даргам чок апар чыдыр. Шынап-ла каяа чорбадым дээр, бистиң чурттувустуң найысылалы Москва дээш, дөө Сонгу Кавказ, Сибирь... чүнү көрбедим дээрил. «Ада көрбээнин огу көөр» деп бурунгу тываларның үлегер чугаазы кончуг-ла шын-дыр, күжүрүм. Бистиң кожавыс, акы-дунма Моол Арат Республиканың найысылалы Улан-Батор хоорайга база чордум. Өнүктүрүмүз Наадым дээр улуг байырынга киржир аас-кежиктиг болдум, дыңнаан-даа боор силер.

Мээң нам болгаш чазаам мынчаар сагыш салып, бо хире деткип, ажылдап-чурттаарымга таарымчалдыг байдалды тургузуп берип, кавайда чаш уруг ышкаш ажаап турда, каш дакпыр күженишкин-биле канчап ажылдавас мен? Күрүнемге өстүрүп берген малым, кыргып берген дүгүм ам-даа эвээш кылдыр сагындырып кээрге, мырыңай олуртунмас, тура халыгына бээр, уйгум безин чаштай бээр дивес сен бе. Ынчангаш күрүнемге ам-даа өрелиг арткан мен деп билип чоруур мен ийин.

Баазаңовичиниң бо сорук кирген, ханы уткалыг чугаазын күзелдим-биле сонуургап дыңнадым-даа. Ийет, ооң чугаазы шуптузу шын.

Коммунистиг партия Тываның ажыл-ишчилеринин, ооң иштинде Ондарның ажылдаарына таарымчалыг бүгү байдалды тургузуп бергени-биле ооң оруу улам-на делгемнеди ажыттыган, амыдырал-чуртталгазы болгаш культурлуг денели улам бедип экижээн.

— Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Ооржак Лопсаңчалтың Тываның хойжуларының оруунга кывыскан өшпес оду мээң хойжу болуп мергежиirimге база бир боттуг школа болган чүве. Кажан Ооржак Чываажыкович «Тиилелге» совхозка хой бригадирлеп тургаш, аалывыска үргүлчү кээп, хой ажылының талазы-биле бодунуң байлак дуржулгазын харам чок дамчыдып, өртээ турбас үнелиг сүмезин берип турган. Ынчангаш ооң буянның ачы-дузазына өөрүп, четтирип чоруур кижичок мен — деп, Баазаңович чугаалаар чорду.

Ийет, бодунуң чангыс чер-чуртуу Ооржак Чываажыкови-

чинин алдарлыг ажыл-ижи Баян-Доонун тура-соруун оон мурнунда-ла хайныктырып оттурган. «Салым-чаяан бооп малчын-даа болу бээрим чадавас, мал ажылы-биле тудушса, дээре боор» деп шийтпирлээш, маадыр Лопсанчаптын ажыл-ижинин арга-дуржулгазын кичээнгейлиг өөренип, чугула-чугула чүүлдерин «думчуумга кертип», «Баян-Таланың кижизи» деп номчугашты холундан салбайн номчуп келген.

«Эр кижини салган соруунун эчизинге чедер уjurлуг» деп, оон чүрээ сүмелеп, күзелин улам сергеди чүшкүрүп, ону мал ажылынче ыдалап чораан.

Билип келгеш-ле, мал аразынга өстүм. Чаш анай, хураганнар эргеледип, оларның-биле чугаалажып чорааным уттундурбас ийин. Мал-маганның чыды безин думчуумга ол-ла хевээр чытталып, ыт-шимээн кулаамга чараш хөгжүм аялгазы дег, дыңналып чоруур апарган. Ынчангаш-ла бодумнун салым-чолумну мал ажылы-биле холбаштыргаш, кадарчылап чоруурум бо деп, Баян-Доо сорук кирген чугаалап олурап.

— Силер-даа, аалыңар ээзи-даа, сураглыг кежээ болгаш кызымак улус-ла болгай силер. Бо ажылдап келген үнер дургузунда совхозуңарга дыка хөй мал өстүрүп, эки шынарлыг хөй-хөй дүктү ажаап бергениңер чугаажок-ла болгай. Бо дугайын хөөрей кааптыңарам, Базаңнович?— деп диледим.

Ол мээң арнымче тулдур көргөш, эртип келген белен эвес оруунче база катап бакылаан дег, элээн боданып, шайлап олура, эгеледи:

— Ийе, харын-аан, бир эвес эге бажыңдан-на таптыг санап-данзылап чораан чүве болза, шору ажыл кылдынган уjurлуг-ла болгай. Бир-ле катап аалым ишти-биле санап көргөн бис, ийет, даргалар база санап турган чүве. 1954—1974 азы чээрби чыл дургузунда совхозувуска чүгле чаш хураганны безин 8000 башты өстүр азырап, 38 ажыг тонна дүктү ажаап берген болдувус. Бир эвес 1975 чылдан бээр ир-чигештер кадарбаан болзумза, көргүзүмдерим оон-даа артык болуру чайлаш чок турган чүве.

— Ол дээрге бир совхозтуң бүгү шээр малы-биле дең чыгы, барык-ла 30 шаа кодан ышкажыл — деп деткидим.

— Ындыг ийин харын. Ол 8 муң баш хураган бөгүңге чедир өзүп төрүп келген болгай. Олар ам та чеже баш чедир өскөн чүвези, та чеже тонна дүктү берген, та чеже кижини хепкерип, сеткил-сагыжын өөртү чылыдып, каастап чоруур чүве! Бир эвес кылдынган ажылды шак ынчаар угун сүрүп санап, түннеп турар уjurлуг чүве болза, дыка-ла солун санчурагайлар үнер уjurлуг дивес силер бе — деп харылай-дыр.

Ынча хөй чаш хураганнарны менди алып, оларны азырап доруктурар дээш, Ондарлар дыка-ла улуг күженишкиннер-

ни үндүргөн болгаш кандыг бергелерге таварышпышаан, даржыктыг чымышты көрбээн дээрил. Кыш, чай чок ховунуң хогузунга чурттап, хөй чаш уруг-дарыын өстүрүп кижизитпишаан, Төрээн чуртунга муң-муң баш малды азырап, бедик шынарлыг дүктү тонна-тонназы-биле ажаап берип чоруур алдын холдуг, ажыл-ишке чаяаттыңган, амыр эвес буянныг кижилерниң бирээзи Ондарлар ышкажыл.

Чоннуң чоон оруу-биле чоруп, холдуг ажыл-ишке бердинген, Ондар оглу шынап-ла Чедер ховузундан бодунуң аксының кежиин тыпкан-даа, чоннуң болгаш күрүнениң бедик үнелээшкинин чедип алган-даа. Ол дугайын Баян-Доонун хөрээнде чайнап чоруур чазактың дээди орден-хавыяалары немелде тайылбыр чокка чугаалап турар.

Хой ажылының талазы-биле Баян-Доонун эрткен 20 ажыг чылдарда мөөңип алган «үүжези» дыка кылын болгаш Тываның хойжуларының алдын фондузунга төлептиг салышкын бооп артар ужурлуг. Өртээ турбас ол үнелиг «үүжени» аът бажы дег алдын-биле-даа, бөрү бажы дег мөңгүн-биле-даа сатса, кайыын тывар боор.

Ондар бодунуң байлак дуржулгазын кадарчы эш-өөрүнге харам чок дамчыдып берип чоруур ёзулуг буянын дагдыныкчынын бирээзи-дир. Ол чүгле бодунуң «думчуун бора-лап» чораан эвес, харын элээн хөй кижилерни хой азырап өстүрериниң нарын аргазынга мергежидип белеткээн. Чижээ, Күш-ажылдың Кызыл Тук ордениниң эдилекчизи Ондар Дажы-Серен, Ленинчи юбилейлиг медальдың эдилекчилери Күдерек Маадыр-оол, Куулар Талбың-оол, Деге Сейнек-оол болгаш оон-даа өскелер ам эки ажылдыг деп мактадып турар.

— Кыш болза шагның берге үези, а малчын кижиге эн харысаалгалыг шылгалда болгай. Бо дугайында малчыннар-га чүнү сүмелеп болур силер?— деп, Баян-Доо Баазаңовичден диледим.

— Хамыктын мурнунда одар-белчиирни канчаар ээлчештирип ажыглаарын баш удур хуваап алыры чугула. Чижээ, мен бодумнуң планымны ёзугаар, кажан хар-чам болгаш соок улгатпаанда, кыштаам чоогунда Ак-Даш ховузунуң шынаа талазынга хоюмну одарладып кадарар, а кажан ол ховунуң хары улгадып, хөртүү кылынап, соок дыңзып келгенде, кыштаамның чоогунда хүннээректер эдерти кадарып турар мен.

Кежээликтей соок чывар шыңгырап келгенде, хоюмну кыштагже чоорту кадарып кирип келгеш, чылыг суг-биле оларны туда көрүп тура, суггаргаш, дораан-на кажаалап ажаап турар мен. Кыжын соок суг-биле хой суггарып болбас. Ооң өкпези ыжып, чөдүрүп аарыыр, ара салыр, а чазын барып дүгү дүжүп тастаар чоруу оон тыптыр — деп, Ондар сүмелеп турар.

«Бардам багай...» Ондар Баян-Доо дуржулгалыг, атсураам үнген малчын мен дээш, мактанмас-даа, чедишкин-нерим улуг дээш, чамдык кижилер дег, хөрээн шаштынып көөргеттинмес-даа, ёзулуг бөдүүн бүдүштүг, биче сеткилдиг кижилерниң бирээзи.

— Хөй чылдарда хой кадарып, шору үре-түннелдиг дидиртип чорзумза-даа, ол бүгүнү чааскаан кылдым деп канчап мактаныр мен. Ол болза хөй кижилерниң, чижээ, залым иштиниң, уругларымның, дузалакчыларның болгаш тускай эртемниглерниң киржилгези-биле чедип алдынган көргүзүглер ышкажыл. Мээң амгы дузалакчым Монгуш Көк-оол болгаш ооң өөнүң ишти ажылга кызымак, кержээ кижилер-дир, олар мээң санал-сүмемни база дыңнаарлар. Мындыг кижилер-биле ажылдаарга ажыл бүдүнгүр артында-ла чиик, хала чок болур чүве-дир — деп Баян-Доонун чугаалап олуары «демниг сааскан тебе тудуп чиир» деп үлегер чугаада ыш-каш денер даан. Ондар чүгле сураглыг хойжу эвес, харын ол мурнакчы коммунист, идепкейлиг хөй-ниитичи. Совхозтун № 2 хойжу бригадазының партия эге организациязының секретары, СЭКП-ниң Кызыл райкомунун бюро кежигүнү, ажылчы чоннар депутаттарының Кур-Чер көдээ Советинин депутаты.

Ол бүгү улуг үүрге-чүктешкизин Ондар мал ажылы-биле шын холбаштырып, ак сеткилдиг күүседип турар.

Ондар бодунун уругларын кижизидер талазы-биле база бир улуг ажылды кылып чоруур, сагыш човангыр болгаш төлептиг ада кижилер болгай. Ооң алды уругларының бежи бышкан билигниң аттестадын чедип алган. Улуу Елена садыг техникумун дооскан. Кызылдың Саян аттыг универмагында садыгжы. Оглу Быстан-оол ажылдавышаан, Новосибирскинин харылзаа институтунда өөренип турар. Валязы көдээ-ажыл-агый техникумун дооскан, ам «Тиилелге» совхозта мал эмчизи, Олег совхоз чолаачызы. Коля Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунда, а эң хеймер уруу Зоя 9-ку класста өөренип, башкы болурун күзеп чоруур.

Төлептиг ада-инениң кижизиткен салгалы оларның изин истеп, эртем-билиг, тускай мергежил чедип ап, чонунга ажыктыг ажыл кылып дээш чүткүп чорууру адазынга дүрүм ёзуугаар чоргаарал болбас аргажок.

1974 чылдың чазынында Баян-Доо Баазаңовичиниң амыдыралыга онза аар болгаш катап эгиттинмес улуг кажыдал таварышкан. Ондарның чаштан тура кады ойнап өскөн, аас-кежиктиг өг-бүле, амыдырал туткан ынак эжи, чуртталганың-даа, ажыл-херек-даа талазы-биле ооң идегелдиг дузалакчызы болгаш угаангыр чөвүлекчизи чораан Нордун Даваевна үр үеде аар арааш, мөчүп калган. Бо таварылга Баян-Доога деңнээр чүве чок берге болганы чугаажок.

Ал боду чааскаан, ажы-төлү өскүс-чавыс артсажок, Баян-Доо Баазанович, таварышкан ажыг-шүжүгнү шыдамык ажып эртпишаан, партияның даалгазын болгаш ажы-төлүн кижизидер хүлээлгезин быжыг туруштуг боттандырып, онаашкан ажылын бичии-даа суларатпаан.

«Сөглээн сөс, керткен ыяш». Ондарның ажылынга кызымак чүткүлдүү-даа, сөглээн сөзүн ээлеп шыдаары-даа оон чаагай чаңчылы болгаш бүткен бүдүжү-ле ол. Беш чылдың гвардейжизи, алдын холдуг бөдүүн ажыл-ишчи Баян-Доо Баазановичиниң ажыл-херээниң чогуучалын оон хөрээнде кыпкан «Социалистиг чарыштың тиилекчизи» деп хөрөк демдээ херечилеп турар. Ондар партийжи съездиге алдаржыдып, хойжу Ондар Саң-оол-биле социалистиг чарыжынга тиилекчи болган. Ол болза коммунист кижиниң чугаа-домаа ажыл-херээ-биле карышпас дээрзин бадыткап турар боттуг фактыдыр.

Ондарның ажыл-ижин Коммунистиг партия база Совет чазак бедии-биле үнелеп көргөш, ону Ленин болгаш Октябрь Революциязы орденнер база Ленинчи юбилейлиг медаль-биле шаңнаан. Аңаа харыы кылдыр Баян-Доо моон соңгаар оондаа кызып ажылдаарын даңгыраглаан.

Коммунист Ондар Баян-Доо СЭКП-ниң XXV съездизин төлептиг уткаан. 1975 чылда бир хойдан-на 2,5 кг дүк кыргып алгаш, ниитизи-биле 1,7 тонна дүк садар дээн хүлээлгезин хой санындан-на 3,7 кг дүктү кыргып албышаан, күрүнеге шупту 2,5 тонна эки шынарлыг дүктү саткаш, ажыр күүсеткен.

Сураглыг хойжу чүгле доозукчу чылда эвес, харын оон мурнунда-даа чылдарда үргүлчү бедик көргүзүгүлүг, шилиндек үре-түңнелдерлиг ажылдап келген. Төрүүр чүс баш хойга онааштыр 1973 чылда 107, а 1974 чылда 120 баш хураганны менди ажаап өстүргөн. Бир хойдан-на 1973 чылда, 3,5, а 1975 чылда 3,7 кг дүктү кыргып алганы хойжунуң чыл санында депшилгелиг базымнарының бадыткалы. Ол бүгү душ болган «орук олчазы» эвес-ле болгай. Ондарның олут чок кежээ, мал азырап өстүреринге кызымак, кажар угаангыр, партияның болгаш чоннуң мурнунга бодунуң бедик харыс-салгазын медресеп билири ол чедишкиннерниң үндезиннери.

Доозукчу тоску беш чылда бедик көргүзүгүлгерлиг болганы дээш, Баян-Доо Баазановичини ССРЭ-ниң УАЧД-ниң Қол комитеди «Москвич-412» деп маркалыг автомашина-биле шаңнаан. Аңаа улам сорук кирип чалгынналган хойжу онгу беш чылдың баштайгы чылында бедиткен хүлээлгелерни алгаш, ленинчи партияның XXV съездизиниң шиитпирлерин амыдыралга боттандыраарынга бодунуң төлептиг үлүүн кинерер дээш, ийи билээн сывыртынгаш, ийи эдээн азынгаш, хайныышкынныг ажылдап кирипкен.

Чораан чоруум чогааны-биле чугаа-соот башкарылган.
Өгден үнүп кээримге, кежээкиниң кызыл хүнүнге чайыннан-
гаш, янзы-бүрү чараш өңнер чуруттунган хөл кыдыында хой
бажы доскан угбашкыларның;

Айдан-хүнден херелденип,
Аян кирген Чедер хөлүм.
Ажыл-иштен чалгынналып
Алдар четкен авам, ачам —

деп ырлаан өткүт аялгазы кулаамда чадаган дег дыңналып,
сагыш-сеткилимни улам сергедипкен.

Ынчангаш ажыл-үүлеге болгаш амыдырал-чуртталгага
чаа-чаа чедишкиннерлиг, чаагай аас-кежиктиг болурун, бу-
янның ажыл-ишчи, сураглыг хойжу Баян-Доо Баазановичиге
күзевишаан, Чедериниң чечээн тутсуп бараалгаттым.

Эдуард ДОНГАК

Шулун оът чемиштиг

1. ИВИЖИГЕ УЖУРАШКАНЫМ

Район төвү Тоора-Хемге чеде бээрге-ле, иви мунган аңчы-
лар шууштур чарыштырып туру боор деп бодаар турган мен.
Самолёттан дүшкеш, ол бодалдарымга идегеп, өрү-күдү көр-
зүнеримге, чүве-даа билдирбес. Мырыңай Салдам суурну
эрттер чыгай бергенимде, иви бышкаандан даараан хап идик-
тиг кижжи-биле оруувус чаңгыс апарган.

— Болары таң кайын келген чүвең ыйнаан?— деп, чаңгыс
оруктажым отче чаг каапты. Келген херээм ужун бирден-би-
рээ чокка тө кааптым. Мээң сурап бар чорааным, тайга чер-
ниң шыпшык бажы турлаглыг иви деп малды кадарып чо-
руур Өдүген чурттуг Бараан Чоргаа деп кижжи ол болган.

— Бистерниң бажыңнарывыс ыра-ак! Монун самолётка
олурупкаш, Хам-Сыра чедер. Ооң соонда чары мунар — дээр-
ге, кайгааным дам барган. А мээң бодап турганым-биле
алырга, ивижилер фермазы суурдан шоолуг ырак-даа эвес.
Харын-даа самолётка ужуп олура, Тоора-Хем көстүп келди
дижирге, адаамче харанып, ивилер кайда-ла оъттап чорлар
ирги деп бодап чораанымны ивижи Чоргаага кайын ыттаар
ийик мен.

Ук-ызыгууру яды аңчы, Өдүгенге аннап-меннеп өскөн
Бараан Чоргаа-биле хөөрешкеним сеткилимни хандырып, мал
дугайында чажыттарны кысказы-биле билип алдым. Тайга
чурттуг чараш мал дугайын ол мынчаар хөөрээн:

Тожу черниң агаар-бойдузу кадыг-дошкун болганындан амыдырал амыр эвес. Октябрь хувискаалының мурнунда тожулар ырак-узак тайгаларга аң-мен, балык-байлаң-биле амыдырап, алажы өглерге чаңгыс-чаңгыс аалдар бооп чурттап чораан үе ам ыраан.

Тожунуң тайгазынга хар кылын дүжер болганындан аңаа өске мал өстүрериниң кандыг-даа аргазы чок. Шаандакы тожуларның амыдырап, чурттаарының быжыг даянгыжы чүгле иви. Ол чокта амыдыраарының аргазы Тожуга берге.

Чарыны коштап чүдүрер-даа. Шыдымыккай-ла амытан. Бодун көөрге, молдурга хире-ле. Ол хирезинде кандыг-даа улуг кижини аартыктавас: курлак чедип турар харда черниң кадыр-берти хамаан чок чоруп шыдаар. Шаанда ону тожулар коштап мунуп алгаш, быраат, моол чуртундан садыг-наймаа кылып ап чораанын чугаалаарга-ла, оон кайы хире шыдамык-кайы билдингир-дир.

Мындыны мунарынга ажыглавас, чамдык таварылгада коштап ап болур. Оон сүдү көвей эвес-даа болза кончуг үс-күр. Сүткүр үезинде мындыны саггаш, сүдүн чемге ажыглаар. Ону ижер-даа, шай-даа сүттээр, ажыткызындан быштак кылыр. Шала күскээр көгээрлерге доңургаш, кыштадыр шай сүттеп ижер.

Тожунуң тайгаларында черлик ивилер өөр-өөр оыттап чоруурлар. Олар амгы азырал ивилерниң бурунгулары болбайн аан.

«Тоора-Хем» совхозтуң аңчызы, ивижизи Бараан Чоргаа-биле хөөрешкеш, район төвүнге киир кылаштажып келгени-висти билбээн болдувус.

— Оо! Мен үр-даа болбас. Даарта дедир ээр мен. Мээң-биле кады чоруур-дур шон?

— Ынчанмайн канчаар, аңчы. Ол дээрге меңээ улуг ааскежик болган-дыр. Кончуумну көрүңер даан! Тыва чурттуг-даа болзумза, мынча ботка кайгамчыктыг Тожуга бир дугаарында ис базып турарым бо-дур. Тожуга чорбааныңда, Тываны көрбээниң ол деп чугаа бар ышкажыгай.

Чугаакыр малчыным-биле даарта совхоз конторазынга ужуражыр бооп болчаг кылдывыс.

2. СЕКРЕТАРЬНЫҢ БОДАЛДАРЫ

Партия райкомунуң ийи каът бажыңыга кирип келгеш, секретарьлар кайда олуруп турарын бир-ле дугаар ужурашкан кижимден сонuurгадым. Ивижилер фермазы чедер дээн мээң сонuurгалымны ужурашканым ийи дарга пат-ла кайгап, харын-даа шоодар сагыштыглар. Оларга бир-ле дугаарында мээң хоорайжы сериин хевим каттырынчыг кылдыр көзүлгөн

боор деп, мээң буттарымдан бажымга чедир үзе кайгай кааптарга-ла, билип кагдым.

— Чоокта чаа бистин районнун ийи даргазы ынаар чорааш, амызындан чарлыр часкан. Оларны эмчи машиназы барып эккелген. А кеткен хеви силерниинге бодаарга чагыдыр оң — деп, бирээзи ындыг.

— Берге-ле чорду ам!— деп өскези немежирге доңуп өлүр часканнарның бирээзи бо-ла-дыр эвеспе деп даап билип кагдым.

Бо-даа черле мени будаар хейлер-дир. Бирги секретарь-биле ужуражып тургаш боор-дур. Боларнын чугаазы шын болуру база магад деп, янзы-бүрү бодалдарым-биле партия райкомунун бирги секретары Соян Калаевич Орус-оолдун кабинетинче чоруй бардым.

— Солун черинден келген кижини мен, Соян Калаевич. Кол-ла сорулгам ивижилерге чедери. Болдунар чүве ирги бе?— деп, кирген дораан-на секретарьдан айтырыг салдым.

— Чүге болбас деп. Маңаа ийи-чаңгыс корреспондентилер келгенде, мыя бо Тоора-Хемни долганып каапкаш, хапчана бээр боор-дур. Оң сөөлүндө солундан номчуп, радиодан дыңнаарга, Тожу четкенин хөөрөөн, ивижи, аңчыларга ужурашканын бижөөн болур. Бистин ивижилеривистин эжиин ажып көрүңер. Аңаа чедеринин бүгү аргаларын бис бодаптаалы. Ынчаарга хевинерни шуут солувас болза хоржок. Ол дугайында мен таарыштыргылаптайн — дээрге, секретарьга өөрүшкүмнү сөглөптер сөстөр тыппаан болбас мен бе?

— Чоокку чылдарда иви бажы улам көвүдээр — деп, Соян Калаевич чугаазын эгеледи.— Мооң мурнунда иви чүгле совхозка эвес, өске күрүнө, албан черлеринге база тургулаан. Ындыг организацияларга иви бажын өстүрүп-көвүдөдиринин аргазы чок чораан. Чижээ, мында ийи аңныыр-тывыш ажыл-агыйлары бар. Оларга чүгле аңнап мунар чарылар-ла херек. Ынчангаш ивинин учёт-отчөдун шыңгырадыр сорулга-биле чүгле «Тоора-Хем» совхозка бөлөр деп районнун чамдык коммунистеринин санал-оналын партия райкому өөренип көргөш чүүлдүгзүңгөн.

— Ындыг шиитпирни өөренип көргенивис ажыктыг болган. Чүл дизе ынчаар бөлгенивис сөөлүндө, бир чыл болганда районда, иви бажынын нийти өзүлдөзи барык ийи муң чыгаан — деп, секретарь сан-түңнерни ажып көргөш чугаалады.

Тожу — республикада иви малдыг («Тере-Хөл» колхозтан аңгыда) кара чаңгыс район болур. Ажыктыг малдың бажын өстүрер дээш хемчеглер ап турары черле чөптүг. Районга иви бажы 6800 баш турганындан чаңгыс чыл дургузунда 8600 болу бергени көскү чедишкин-дир. А 1980 чылда «Тоора-Хем» совхоз 12500 баш ивилик турар дээрзин Соян Калае-

вич районнуң перспективтиг планнарын ажып олура немеп кагды.

Чогум черле иви малдың районга мунардан өске ажыы чүл? Ооң орулга карылгазы кандыгыл дээрзин секретарь та-йылбырлап берген. Чижээ, «Тоора-Хем» совхоз беш чылдар-ның бир чылында-ла барык 50 муң рубльдин арыг орулгазын ивиден ап, 120—130 тонна иви эьдин күрүнеге чылдың садар. Бир центнер инек эьдиниң бот-үнези ажыл-агыйга 128 рубль турда, ивинии — 73 рубль.

Ынчаарга Тожу черниң аң амыдыралдыг малының бажын өстүрер дугайында чугааладывыс. Ону чедип алыры ындыг-ла амыр эвес. Чүге дизе иви мал Тожунуң иштик черлеринге амыдырап шыдавас. А ону чаңгыс черге ай-айы-биле доктаа-дып турлагладырының аргазы база чок. Ынчангаш ону ажаап-тежээп турар малчыннарның амыдырал-чуртталгазын экижидери — бирги айтырыгда.

Иви ажыл-агыйлыг кара чаңгыс район болганда ол айты-рыгны шуут үзе шиитпирлептериниң аргалары амдызында чок-даа болза, бар аргаларны ажыглап турары черле чүгээр чораан. Бети дээрге-ле мооң мурнунда шала быдаргай тур-ган байдалдан уштунуп, артында Хам-Сырада иви салбырын тургузуп кааны ивижилерни сууржуң байдалче шилчидери-ниң эге базымнары кылдынып турар дизе чазыг чок.

3. ИВИЖИЛЕРНИҢ «БАЖЫҢНАРЫ»

Самолёт Тоора-Хем биле Хам-Сыра аразынга чартык шак ушкан. Салдамга таныжып алганым Бараан Чоргаа-биле салбырның конторазынга келиривиске, ында өлүк-тывыш ажыл-агый черниң трактору тайгада тоорук чедип алыр деп турар, ооң-биле бригадага чедер кылдыр дугуржуп каан болган.

— Бир эвес күзээр болзунарза, даарга ивилер бадырып келир. Ооң-биле-даа чоруй барып болур бис — деп ивижи саналдаарга, тракторга чедип алганы дээр боор деп бода-дым. Чүге дизе мен ивини мунар байтыгай ам-даа чанындан көрүп көрбээн болгай мен.

Ивижилер бригадазы чогум кыжын Хам-Сырага мырыңай чоокшулап келир. Ынчангаш өлүк-тывыш чериниң аңчыла-рынга аыш-чем, тайгада белеткээн тоорук чедип алыр дээн трактор мырыңай чадырлар чоогунга чеде бээр.

Бин-Хемниң улуг адыры — Хам-Сыраның эрини өрү ал-ган трактор изи хемден чоорту ырап, даң бүүрелчиннер сир-ти тел, улам бедип олур. Ыраан тудум оруктуң шаптараа-зыны дам барган. Бирде кудургай куду бада-даа бээр, чам-

дыкта дыка кадыр черлерни одуртуп чорааш бажынга үнер. Ынчалза-даа трактор өй-тавында кылаштап олурган.

Ам мырынай орайтаан: орук хажызында саң дорт узун дытгар, селбегер пөштер, оруктуң ол-бо талазынче көшкен андар кокпазы көзүлбестээн, иемдиктерде дүвүрөңнээн кара-куштарның хойдугуп ушкан чалгыннарының күштүг даа-жы-даа дынналбастан.

Башкы сылдыс четчип олурган. Ам-на трактор доктаай хона берген. Эжим чүү-хөөзүн дүжүртүне бээрге, чедип келгенивис ол-дур дээш мен база белеткени бердим. Соокка доңганымдан балдырларым ырбаңнааш.

Улуг оруктан чара кылаштааш, үр-даа болбаанывыста бир майгын чанынга келдивис. Майгынның кирер эжик кылган ээгизинден демир-суугу хоолайы уштунуп келген. Оон үнген оттун чалбыраажы чоок кавыны чырыдып турар.

— Силерниң чурттаар бажыңнар бо — деп, Чоргаа мындыг.

Бажың кайда чүве ирги деп бодалга алзып турумда, майгынның херээжен ээзи үнүп кээп, майгынче чалады.

Өдүгөн фермазының бир бригадазының кышкы турлаа ол. Бригадада партия бөлүүнүн удуртукчузу Чогунга Барааның майгынында келген болдум.

Майгынның эжини ажыптарым билек-ле шаанак, шиви будуунуң чаагай чыды думчукту айызапты.

Улуг эвес майгынның ортузунда демир суугу салган. Оон хоолайын дүндүкче эвес, а ийинче үндүрүп каан. Ынчанмас болза хоолайдан дүшкен от пөс майгынга айыылдыг. Шиви будуун үзе шапкаш, дөжек кылдыр чадып каан. Суугу алдындан база майгын доразындан шаанак сывы көстүр. Ол ийиниң чыды база улуг-ла өскерилбээнин бодаарга, чоокта чаа тиккен хирелиг.

Өдүгөнниң ивижилериниң ынчангы турлаа — Улуг-Арга тайгазының Мөөң-Хем деп чери. Ивижилер кышкы одар сүрүп, Хам-Сырада суур чоогунче чоокшулап олурганы ол. Бригадада ниитизи-биле он ийи малчын бар. А кодан бүрүзүңге-ле үш чүс баш иви хамааржып турар. Чаа хонашка сөөлгү кодан бөгүн дажыын кагган. Бригада санаашкынга белеткенип, ырак оदारларда малын коданче чоокшуладып турган.

Мынды сүдүндөн сүттээн чиң сарыг шай ишкеш, доңганым чидип, артында чугаам үнүп келген.

— Мында ивижилер ук ажылга үр-ле ажылдаан чүве боор аа? — деп, майгынның эезинден ээлчеглиг айтырымны салдым.

— Бисте хоочуннар-даа, аныяктар-даа долу. Бараан Балдаң деп кижиге бар. Ол, мээң билирим, он беш чыл дургу-

зунда үзүктөл чок ажылдап келген кижн. А коммунист Бараан Дамдын беш чыл болуп туру.

— Ивижилернин амыдырал байдалдары арай берге болган чүведе, совхозтун малчыннары үш чыл болгаш-ла, солчуп турар кылдыр таарыштырган чүве — деп, бригадада партия бөлүүнүн удуртукчусу Бараан Дамчылович харыылады.

— Бо чаңгыс каът пөс майгыннын орнунга бажын азы бистиң тываларнын хаяапчалыг өөнден тип ап, чаңгыс черге олурза каңчап баар чүвөл, Бараан Дамчылович?— деп, Чогунгадан дем-не салыр деп олурган айтырымны ам-на салып дүжүрүптүм. Чогунга ону дораан-на харыылаптаан. Демир суугуже ийи хире кезек суга каапкаш, олудун чазай шаап алган.

— Ол шын айтырыг-дыр. Ынчалза-даа ооң болдунары арай берге. Иви онзагай байдалдарлыг мал. Кол-ла онзагай чүүлү — чиир оьду. Шулун дээр оьт Тожунун чүгле кедек черлеринде үнген. Ооң соонда беш чыл хире болгаш кээп хонуп болур. Ындыг болганда бажын тутканынын ажыы бар бе? Чүге дизе шулун оьт чылдын үнмес. Бир эвес мал ону дазылынга чедир тура шаап чиптер болза, ол он, чээрби чыл болгаш катап үнүп келир.

— Кыжын-даа чүгээр болур чүве. А чазын мал оолдап турар үеде оьт кончуг төтчегленир. Кыжын мал семис болгаш шоолуг оьтка дынмас — деп, өгнүн херээжен ээзи Анай-Уруг угбай немей тайылбырлаан.

— Чогум чайын кандыг оьт чүве ирги, угбай?

— О, чайын-даа магалыг. Өдүген тайгазынче көжүптер. Ынчан Өдүгенни көөрге, ак энчек эштип алган чүве дег, шулун-биле шугланыптар. Одар солуп көшпес-даа, мал база аалдан ыравас — деп, угбай харыылаан. Ынчалза-даа чайгы үеде бергелер база бар. Оьт-сиген элбек-даа бол, Өдүген тайгазы өлдүг-чаьстыг хүннерин каш хондур улаштыргаш туруптар. Одаар ыяшты (Өдүген тайгазынын үнген үнүжү артыш, шаанак, шулун) хем иштинден чарыга коштаар.

Орукка чорааш човай бергенимни бодум билбээн мен. Ону чүгле чаңгыс-даа одунмайн чык кылдыр удуп хонгаш, эртен чылыг оттан оттуп келгеш, ам эскердим. Малчыннарым шаг-да-ла туруп кээп, эртенги шайын аартап каапкан. Тура халаан дораан-на дашкаар үнүп келдим. Сөөлгү сылдыстың бүлүргей оду ыяштар аразындан шала-була көстүр. Ыяштар аразында кылашташкан ивилернин макпалчыктарында дыргактарынын даажы тааланчыы аажок чызылаар. Чамдыктарынын мыйыстарын дугураартыр, а өскелеринин чүгле мурнуку адырларын ап каггылапкан ивилер ыяш ишти сынмас. Тыва черге төрүттүнүп, ооң каш чүзүн малынын кудуруундан туттунуп, думчуунун шаразын сы тудуп өскен-даа болзумза,

тайга чурттуг чараш малды бир дугаар көрүп турарым ол-ла болгай.

Ыяштар аразында майгыннарның хоолайларындан чаштанчылар кидин-түлүк дызырашкан. Аразын улуг-ла ырак эвес кылдыр бөле хондургулап каан он ийи майгыннар — Өдүгөн малчыннарының бир бригадазының «бажыңнары» ол чүве-дир.

4. «ӨВЭЭНЧИЗИГ ЧЫТТЫГ-ЛА МЕН»

Майгыннарның он талазында алаакта ойбак өттүр тайганын тас бажы мөңгүннелдир көстүп чыдар. Ооң чаъс бажынга эртенги хүн херелдерин төгө бээрге, мөңгүннелчек солангының чырыы ужу-кыдыы көзүлбес дүмбей органы чырыда берген ышкаш апаар.

Малчыннар мунар чарыларын баглап, даван-даяктай кылып каан коошпаларже дус уруп, ивилерин кужурадып турганнар. Дуссураан ивилер мурнун былаажып-ла эгелээр. Оларның саарында улуг үжүктөр оюп каан. Ээлериниң аттарының эге үжүктери чүве-дир. Оон башка өң-чүзүнү дөмей амытаннарны канчап ылгаштырар боор! Ынчалза-даа иви үш аңгы өңнүг болур: дуюглуг аң дег боралдыр, шала кара-хүрең, ак. Мыкыр ак иви көргөш, дыка-ла чарашсындым. Ол ак мындының мыйыстары безин чүм хевээр. Ооң тоол-домакта дег чараш мыйыстарын сонуургап, чанымга кижжи кылаштап келгенин эскербээн болдум.

Дустуг коошпа чанынга таныжып алганым ирейни Лопсан Чистяков дээр. Ол Тожунуң сураглыг аңчызы чораан Хойлук Соколовтуң дуңмазы.

— Алызындан аңчы кижиге олуртунмас чүве ыйнаан ала, кырган?— деп, чаа таныжының оглунуң майгынынга чугаа-выс ынчаар эгелээн.

— Арай караам четпестезе-даа, бо күзүн кезек дииңнедим, 150 дини, бир алды өлүрдүм. Оон ыңай күзен, ас база бар-ла. Күзүн дииң чавыска турда шымбай чүве. Бо чылын дииң эртези кончуг ыяш баштай берди. Ынчангаш шоолуг чер албадым.

Лопсан Чистяков Өдүгөн барааннарының база бир хоочун кижизи. Иви мал дугайында база аң-меңниң амыдыралының чажыттарын сонуургазыңза, оон чүнү-даа билип ап болур сен.

«Өдүгөн тайга чурттуг-ла мен, өвээнчизиг чыттыг-ла мен» деп ырлажыр болгай. Ол тайга үргүлчү чаашкыннап турар боорга, «өдүүчел» дээни ол-дур. Өдүгөнгө чайын чеде берзирерзе, чойган, шаанак, өвээнчиниң чыды думчукту айызап

кээр оран. Өдүгөннің эмзиг агаарын чеден беш чыл дургузунда тынып келген үрен-дир мен деп, Лопсан хөөреди.

Лопсаннар угундан-на аңчы, малчын улус. Ооң улуг оглу Булут, бичези Владимир кадайы Тамара-биле иелээ ола бригадада малчыннар.

Дөө-ле майгын өттүр көстүп турар танды ышкаш буурул баштыг солун ирей-биле үзүк чокка хөөрежи-ле оруксаам келир.

— Көөрге, сөөгү бичии-даа бол, кончуг шыдамык амытан. Кижил албадаар болза, кандыг-даа ырак черни дыштанмай эрте бээр — деп, буурул баштыг кырганым чугаазын уламчылап олурган.— Моон коштап алгаш быраат чуртунче өлүк-биле ок-чемзек, аыш-чем орнап ап кирип чордувус. Аңаа чедир та чеже сын ажар, чеже хем кежер.

Черлик иви Тожуга шаандан тура элбек турган. Ол азырал малдан бичии-даа ылгалбас. Чүгле мыйызы шала бичежек болур чүве. Чогум ону кижил чаажыктырып мал кылдыр өөредип алыры тоң берге амытан.

Ынчан бичии мен. Өдүгенче үне берген бис. Бир-ле эртен саар мындылар хавырып чорааш, черлик анай бир мындыны ээп турган черинге таваржы бердим. Иезин та ады, та бөрүзү чипкен чүве. Чаш амытанны кааптар эвес, чадырга эккелгеш, ол-ла мындыга чагыштырып алдывус. Күзүн апарганда каапкаш барган. Ол хамаанчок черлик дөнгүр (бугазы) азырал мындыны эдерип каарга, ооң анайы дөмей-ле каапкаш баар чүве.

Ивиниң эъдин күрүнеге дужаап турар чүве болганда, ону семиртири чугула денер даан! Чамдыкта арган мындыларны соккаш күрүнеге дужаай бээрге, аңаа хомудал олурарым ол дур ийин. Шаанда тожулар мындыларны коштаар дээш семиртип алыр турган. Семиртирде немелде чем дээр эвес. Чүгле анайын эртежи чарып кааптарга-ла болур чүве болгай. Шагда колхоз турда, ол органы ажыглап турдувус. Ол дугайын аныяк ивижилерге, совхозтуң тускай эртемниглеринге сумелексэн сеткилим-дир.

Харым ам 75. Ынчалза-даа адак-бышкаам чиик деп бодум бодаар-дыр мен. Келир күзүн маңаа чедип кел. Чарылардан мунупкаш:

«Өдүген тайга чурттуг-ла мен,
Өвээнчизиг чыттыг-ла мен»

— деп ырлажып, кады алдылаар бис — деп, ирей сергээ улам дендеп хөөрээн.

5. МАЙГЫНГА ЧУГАА.

Калчан баштыг тайгаларлыг Калбак-Арга сыннарынын чоогунда турар ивижилер бригадазынга чедер дээн сорулгам боттанган. Тоора-Хемге мени кочулаар сагыштыг турган ийи

эшке ам көзүлгөн болзумза кылдыр база бир бодай кааптым.

Дедир ээр хуусаам-даа келген. Ол кежээ Бараан Чогунганың майгынынга ивижилер сыңмарлажы бергеннер. Оларның чугаазы ажыл-ишчи байдалдарны хөөрешкениниң сөөлүндө улуг маргылдааже шилчий хона берген.

— Бистиң бригадада үжен хар четпээн чүгле үш кижид бар-дыр. Солун-сеткүүлден номчуп, радиодан дыңнап олуруга, барыын районнарда аныктардан тургустунган малчын бригадалар бар боор-дур. А ивижилерниң ындыг бригадаларын тургузуп болбас чүве бе?— деп, бирээзи дорт-ла айтырды.

— Э-э-даа сен дедир бардын, оол. Хойжулар бистер дегон хонгаш-ла көжүп чорбас. Сайгылгаанныг чырык, чылыг бажыңнарда чурттап олуларар — деп, шала анык эр эжин тулдурупкан.

— Адыр! Адыр! Далашпа, оол! Өскелерниң бодалы база бар болгай—деп, Чогунга хөрлээлээн отту улам чүшкүрүпкен.

— Чары дуртунга тааржы бээр ыаштыг өгден чогаадып көрзе кандыг ирги?

— Сен чогаады шаавыттан!— деп, демги-ле эр эжин шаалдалавышаан.— Ивиге хөй чүк чүдүрер ийикпе?

— Чазып олуларың аргажок-тур, оол. Ол чөптүг санал чүве-дир. Бир эвес мен туралаар болзумза, иви дуртунга таарышкан ынаа, ханалыг өгнү кылдыртып ап болур ышкаш мен. Көжүптериниң чиигин хараар болза ооң херээ чок-ла — деп, бир иви шала изиглени берген эжиниң зыт-кежин соодупкан.

— Шынап-ла! Кыштын берге айларында шулун элбек черлерниң одарын таарыштырып, үр чурттап болгай-ла. Бажыңнар-даа тудуп алгаш чурттаай-ла.

— Чогум бо ивижилер мындыг пөс майгыннарда чурттап олулар деп солунга биживес, радиога дыңнатпас чүве деп чамдык улус чугаалажыр чүве болчук. Дыка ынчап ыракка ыт, чоокка чугаа кылып органының ажы чүл?— деп, бирээзи харын-даа өөрүн чемелээр сагыштыг.

— «Хөөлбек сугга байлаң-даа туруп болур, көвей чон ортузунга хөөремик, ааспырактар-даа туруп болур» деп, чоннуң үлегер чугаазында утка-ла бар. Ында чажыт чүү деп! Партия, чазак ол айтырыгны шиитпирлеп шыдавайн турарында эвес чүве-дир. Бо иви малывыстың онзагай байдалдарында ужур бар-дыр. Бистиң бо чугаалажып олулар чугаавыс ышкаш айтырыгны районнуң-даа, совхозтуң-даа коммунисттериниң хуралынга көдүрүп турар. Бо харын өг дугайында солун бодал-дыр. Ону чогаадыптар кижид болза эки херек. Аныктар бригаданын тургузуп ап болурунун аргалары хөй-дүр — деп, Чогунга демги малчынның багай хөөнүн шевергин чазап каан.

Ивижилер дыка орайтай бергенде тарап чанганнар. Оларның кежээки чугаазын бодап, дыка-ла үр удувайын чыттым. Суугуда от өжүп, пөс майгын хаара берген. Хоорай чурттуг «аалчы» доңа бээр деп сагыш човааны-ла боор оң, Чогунга ковайып кээп, отту чүшкүрүпкен. Пар ыяштың чалынындан майгын ишти катап-ла изий берген. Демир суугунуң хөөлзөн тааланчыг аялгазынга өпейледип, удуй бердим.

Тайга чурттуг малдың ээлери — ивижилерниң ол кежээ маргыжып олурганы айтырыгларынче сонуургалдыг ханы көөр болза ажыктыг боор деп бодалымны илередиксээн ийик мен. Ылаңгыя ивиге чүдүрүп чоруур өг дугайында оларның бодалдары черле солун.

6. ПОЧТАЧЫ СОДУНА

Ивижилерниң майгыннары тиктинген арганың узун сырый ыяштары хүн караан хөлөгелеп, ооң херелдерин боттарының селбегер будуктарынга аскылап алырлар. Одардан келген ивилер дус чылгап алгаш, дүш четкелек чорда, дедир үнүп-терлер. Ам чүгле багда мунар чарылар, майгыннардан үне-кире кылашташкан малчыннардан өске кандыг хөлзээзин турар ийик.

Хүнзедир хөк дивзэн ыттар бот-боттарын бичини када ме-дээлежи каапканнар. Турлагдан үнген кокпа оруктап чарыш-тырып кирген соонда, оларның үнү читкен. Удаваанда бир чарыны мунган, ийини коштаан, ак хыраа апарган кижини чортуп үнүп келди. Бо улус ивилерни ончалаарда хонук-хонуу-биле чоруп бээрлер. Санаашкын чоокшулап орар болганда, хавытчы-ла ыйнаан.

Аалдың бичини оолдары «Почта келген!» дижип алгыржы бердилер. Бригаданың почта дажыкчызы Бараан Мөнгүнович Содуна Адыр-Кежиг суурдан солун, сеткүүлдерни чедирип келген. Турлагның малчыннары почтачыны үглөп, чагыдыл-галарны албышаан, суурда онза-солун чүү болуп турарын чугаа кадында айтыргылаарлар. Почтачының ивижилерге чаа солун белээ — чогаалчы К. Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» деп номунуң ийиги тому. Чогаалчының бирги ному-биле таныш малчыннар ийиги ном чырыкче үнери билек почтачызындан саттырып алганнар.

Ивижилерниң хүнүнү манаар аалчызы солун чүүлдерни күзелдиги-биле тө каап бээр. Ооң соонда почтачы кайы майгынче кире бээрил, малчыннар ынаар сыңмарлажыр. Бараан Мөнгүновичини талыгырда тайга-таскыл аразында чурттап, ажылдап олуларларга сонуургадыр чүүлдери-ле хөй. Чүгле ажыл-агыйда болуушкуннардан аңгыда, районда, Төрзөн чуртта, даштыкыда дээш чүнү чок дээр. Чеден харлыг Ба-

раан Содуна шак ындыг тайылбыр ажылын Өдүгөнниң ивижилеринге он ийи чыл дургузунда чорудуп келген. Кыжын чарылыг, чайын аъттыг Өдүген-биле суур аразын та чеже каптап аргыды ыйнаан!

Өдүгөнниң ивижилериниң бригада бүрүзү тускай почтачылыг. Өг-бүлө бүрүзү республика солуннарындан аңгыда төп солун, сеткүүлдерни база чагыдып ап турар. Кежээниңне дыңнап олуруптар радиоприемник майгын бүрүзүндө. Совет Тывада культураның кежиктери Тожунуң ивижилерин база оюп эртпейн турарының херечизи-дир.

* * *

Хонук-хуусаам төнген. Мөөн-Хемде ивижилер-биле байырлажыр апардым. Ам Хам-Сырага чедир иви мунуп чедер. А мен ону мунуп чораан эвес мен.

«Ивиниң кежи бош, мунуп чорааш чайлыр болза, ооргазында кежи иштинге келир» дижиң-ле, чамдык кижилерниң хөөремик чугаазын бо-ла дыңнаар кижин мен. Чоруптарымның мурнунда хүн Чоргаа меңээ чааш чары эзертеп бээрге, ону бодап, мунгаргайым аажок. Ак өеэ ооргазынга баар болза бир янзы кылдыр көстүр боор деп, сонуурганчыг бодал бажымга кире дүшкен.

— Эзер бажындан алгаш, халбактаныптар болзумза, чарының кежи иштинге барбас ирги бе, акым?— деп, иштим өйүп чораан айтырыгны Чоргаадан ам-на салдым.

— Кайын ынчап баар. Чүгле аъттанырда эзенги теппейн, бедиктенип алгаш, чавыдактаптар. Аът мунуп чордуң ыйнаан але?— деп, ол сезинчиг айтырган.

— Билир мен...

— Ынчаарга ажырбас. Чарының ооргазын камнап, ол-бо талазынче чаяннап болбас.

Төжекке бедиктенгеш, чарыны мунуп, майгынардан ырады чортуп, элээн сыылады челдиргилээр-даа мен. Бош кеш дугайында хоозун бодалдар бажымдан шагда үнген.

Хам-Сыраже Чоргаа-биле аъттанарының кырында бис. Ивижилер-биле байырлажып турар арамда, эш-даа шагда аъттаныпкан. Дүүнгү-ле төжээмге бедиктенгеш, эзерни чавыдактап чыда тынны кошкады кааптым. Мунган чарым ылын дап бээрге, эзерден чүгле балдыр-биле каккаш, пет кээп уштум. Туруп чадап чыдырымда, Чогунга чарының дыннандан апкан, ону хей черге кончаан туру.

Малчын мээң аъттанарымга дузалаан.

«Байырлыг, солун иштиң кижилери!».

Чедерниц байлаа

Михаил ПАХОМОВ

«Бодунуң Ада-чуртунга улуг эргилде болуп турда, кым кара чааскаан өөнгө уйгуга бастырып алгаш орап деп?»

Ф. Шиллер.

Часкы тарылга ажылынга белеткелди чугаалажып көргөн район Совединиң сессиязының соонда, ажылдаар кабинетимга чедип келгеш, ам кылза чогуур хөй-ле ажылдарның дугайында хайныктыр бодап ор мен.

Тываның Совет Эвилелиниң составынга эки тура-биле каттышканындан бээр чүгле үш чыл чаа ажып чораан чүве-ле болгай. Тараачыннарның бичии суурларын болгаш көшкүн амыдыралдыг араттарның сумуларын бодунуң эргезинге каттыштырган Кызыл көдээ району тургустунгандан бээр база-ла ол хире үе эрткен турган. Ол ажыл-агыйларның чартагындан хөй кезип хуу ажылдыг турган.

Чаа-ла тудуп дооскан райкомнуң ыяш бажыңы хоорайның ортузунга турган. Электри чырыы чок болгаш, ийи керосин лампазы бүлүртүң чырып турган. Столум кырынга хөй-ле номнарны салып алгаш ордум. Мен В. И. Ленинниң тараачыннарны коллективизастаарының дугайында мерген чагыларын катап-катап номчуп ордум.

Хенертен коридорга бир-ле кижини кылаштап келгеш, эжикти оожум соктады.

— Кириңер — дидим.

Эжик оожум ажыттыңган соонда, суму Совединиң даргазы Сүлдүм-оол көстүп келди.

— Буруудатпайн көрүңер, дарга. Мындыг орай кирип келгеним дээш — деп, ол чугаалады.— Силерге херектиг чор мен ийин.

— Ажырбас-ажырбас. Бээр эртип олуруңар. Кылыр дээн чүвезин кажан-даа сонгаарладып болбас болгай. Кончуг шын кылган-дыр силер, Василий. Чүңүң дугайында чугаалаар дээш келдиң моң?

— Бөгүн мен сессияга оргаш, мынчаар боданып ордум. Бис аңаа часкы тарылга ажылынга белеткелди чугаалажып турдувус. Ол хирезинде ындыг чугула ажыл-херекке тоо-быдаргай амыдыралдыг белеткенип турар-дыр бис.

— Ам чүңү канчалза экил ынчаш, Василий Саннович?

— Совет Эвилелинде шагда-ла коллективтиг ажыл-агыйлар тургустунган-дыр, дарга. Оон туржук, бистиң Ээрбектиң безин тараачыннары колхозчулар болгандан бээр он чыл ажа берди, а Чербиниң тараачыннары колхозчулар болгандан бээр беш чыл чеде берди. Черле харын ынчаш, өске-даа черлерде көшкүн амыдыралдыг араттар артельдер болуп каттыжып турар-дыр. Ынчаарга бистиң бо Көк-Тейниң база Чедер-

ниң сумуларында чурттап турар улус хуу ажил-агыйындан халбактанмышаан хевээр болуп турар. Оларны бир-бир бодап келирге, үңгүрүндө дуй тептинип чыдып алган өргөлөргө даа дөмей чүве-дир он.

Бистиң районнуң араттары жамыктың кара сөөлүн көрүп, коллективизацияның улуг херээнче кудуруктап кирип турган херээ чүл? Мен бодап көөрүмгө, араттар ол улуг херекке ам черле белең болуп турар. Оларны чеве дээр болза, дораан сөктүп-ле келир ышкаш. Бистер коммунистер ынчаар бодап турар бис. Мен ынчангаш силерге бодумнуң бодалымны база дидим чугаалап орап чылдагааным бо. Чамдык кижилер Чедерни ээн хову-дур деп-даа бодап турар чадавас. Ол хоозун чүве-дир. Кол-ла чүве тарылга шөлү бар-дыр, кижилер бар-дыр. Ол-ла-дыр, оон артык байлак кайда боор!

— Кончуг-ла үезинде чедип келдиң харын, Василий — деп, ооң чугаазын үзе кирдим.— Мен база-ла сээң ол айтырыынны хайныктыр бодап ордум. Шынап-ла, Чедерге чүгө колхоз организаптап болбазыл? Долгандыр ээн чыдар хамык хову-шөлдерни көрөм. Оларны ам ажыглавайн, кажан ажыглаарыл. Хайыраан чер анаа-ла ажык чок чыдып турар ыш-кажыл.

— Бистиң араттарывыс колхозтажырынга белең-дир, эш секретарь. Ындыг-даа болза ол дугайын чугаалаарга, чамдык бай кижилер кыжырып-шоодуп турар-дыр. Оларның аразында харын-даа Даваадыр дээн ышкаш коммунистер безин бар болду. Олар хөй мал-маганныг, ынчангаш ынчап турарлар-дыр. Олар малын халас колхозче киреринден харамнангаш ынчап турар. Ортумак кошкулдуг тараачыннар колхозче киреринге база белең. Ынчангаш мындыг янзылыг бодалым-биле силерге чедип келдим, дарга. Бо айтырыг талазы-биле биске кажан чедип келир силер?

...Ол дугайында чугаалажып олурувуста дүн ортузу шагда-ла эрте берген. Шаанга киир-ле дугуржуп чугаалашты-выс. Эртенинде райкомнуң чиик машиназы Чедер ховузу кайы сен дээш халып үнүпкен.

Чедерниң карак четпес делгем хову-шөлдерин эргилдир көрүп ора, айтырдым:

— Колхозунарның төвүн каяа тургузуп алыр силер, Василий?

— Харын боданып көөр бис ыйнаан.

— Черле ынчаш силер чүү деп бодап турар силер?

— Ол дугайын улус аңгы-аңгы чугаалап турар чүве-дир. Чамдык кижилер Суг-Бажынга дээр, а мен бодап көөрүмгө, ону Оңгачага тургусса эки боор. Аңаа шаанда бир орус кижини чурттап турган. Ол ында агып бадып чыдар кара сугга бодунуң дээрбезин-даа тудуп алган дээр чүве. Суг-Бажында

кара суг чамдыкта мырыңай кадар чыгай берген чыдар болгай. Оон ыңай ооң чоогунда арга-арыг база чок.

...Чедер сумузунун араттары Суг-Бажынга чыгып келген. Оларны каяа чыып алгаш хурал эрттирерил деп айтырыг колхозту организаптап турганнарга таваржып келген. Даштыгаа хурал эрттирер дээрге ам-даа сооксумаар. Адактын соонда аъттыг шериг эскадронунуң бажыңынга эрттирер деп шийтпирлеп алганнар. Келген араттар ол бажыңче шуужупканнар. Кежээликтей мырыңай улус ол бажыңга сыңмас апарган. Чамдык кижилер даштын олургулаан. Ынчангаш бажыңның эжин болгаш соңгаларын шуут ажыдып каан.

Колхозка эки тура-биле кирер дээннерниң саны дөңгүлө үжен шаа чедип турган. Колхозка кирер дээш хамыктын мурнунда коммунистерден нам үүрүнүң секретары Яндараа, Лагба, Кара Агбаан, Севээн, Өмүне, араттардан Айдан-оол, Бугалдай, Серен-оол болгаш өскелер-даа болган. Ынчаарга келген кижилерниң чамдызы колхоз дугайында эки хандыр билип алыр дээш келген, а чамдызы анаа-ла магадап көөр дээш олургулаан. Оларның аразында байлар база бар. Оларның сорулгазы база билдингир. Байлардан Чедерниң улуг байы Шилин ашак база чедип келген. Байларның хөреңгизин хавырып турда, канчап-ла чүве ийик, ооң хөреңгизинге улус дегбейн барган. Шынында ол садыг-саарылга кылып, Сибирь болгаш Моолдун оруктарынче чаңгыс эвес удаа чоруп келген. Оон келгеш, улуг өртектиг барааннар садып, араттарны шыдаар шаа-биле мөлчүп турган. Харын-даа ол далган, тараа чүдүрүп алгаш, Кыдатче безин кирип чораан деп чугаа бар.

Шилин бай даштын олурганнарны болгаш хурал болуп турган бажыңны ооргазын чүктенип алгаш долгандыр кылаштап тургаш, бодун кончуг чүве билир кижин бооп, ырзайтыр хүлүмзүрүп, мынча дээн:

— Колхозка чүгле каң-кадык, улуг-шыырак кижилерни кирип алыр чүве дээнин дыңнаан мен ийин. Ынчангаш мен ышкаш улустарның ынаар бажын-даа угландырганынын ажыы чок чүве-ле-дир. Херектиг үезинде бис бодувустун ажывысты база көргүзүп турган болгай бис. Мээң назы-харым база улгады берген. Кандыг-чүү болурун соонда көөр ыйнаан...

Олар боттарының ындыг янзылыг хөөнүн илередип, колхоз организаастаарына удурланып-даа турза, араттарның хөй кезин колхозче каттыжып киреринге шын-на сеткили-биле сонуургалдыг турган. Ол хуралга чамдык чайгылчак кижилер база боттарының доктар-моондаан кылырын оралдашканнар. Оларның аразында шыырак хөреңгилиг Даваадыр база олурган. Ол хапыгыр арынның, соок сыгыр карактарлыг кижин колхозче чаагай сеткил-биле кирбейн турар деп чүвени улус

билип турган. Шаанда ол большевик намга кирип турда, оон революсчу үзелин онзалап демдеглээш, ынчангаш бодунун четпес талаларын чоорту эдип алыр боор деп большевиктер бүзүрөөн турган. Ол оон чогуур түднелди үндүрбейн барган.

Хуралга колхозчулар кайы хире малдыг болурул деп айтырып туруп келирге, ол бир дугаарында сөс алган. Ол бодунуң саналынга мынча дээн:

— Аът чок аратты кандыг арат дээр боор. Ынчангаш колхозчу кижги бодунга дора дээрде ийи аъттыг болур ужурлуг. Ол ышкаш бызаалыг дөрт саап ижер инектиг болур. Ынчанмас болза ол өг-бүлөзи-биле чүнүң-биле амыдыраарыл? Шээр малды бежен баштан черле кудуладып болбас.

— Бодуң колхозка чүнү салыр сен?— деп, олурганнарның бирээзи айтырган.

— Менден колхозка чүнү салыр сен деп айтырып турардыр. Мен чүнү-даа салып шыдаар мен. Мал-маганым бар, мээң дөрт тевемни, үш аъдымны, чээрби шаа хой-өшкүмнү колхоз алзын. Ынчаарга өскелер чүнү дужаарыл? Ону черле кончуг эки билип алыксап тур мен.

— Араттар салза чогуур чүвелерин шупту салыр болгай— деп, Сүлдүм-оол аңаа харыылаан.— Мен бодап көөрүмге, сен харын кончуг эвээшти салып турар ышкаш-тыр сен? Мен ийи инээмниң бирээзин колхозка салыр мен, ынчаарга ам сен харын кайы хирени салып болур ышкаш-тыр сен, ол дугайын эки бодап көрөм.

Ооң соонда мочак кызыл думчуктуг, өрү астыгыр эриниг бир арат сөс бээрин дилээн.

— Чаа, чугаалаңар, эш Чыртак — деп, хурал даргазы чугаалаан.

— Феодалдарның малын хавыргаш, яды араттарга үлөп берген болгай. Мен беш бода алдым. Чалгаа-шүшпөң-даа чорбадым — деп, ол чугаалап эгелээн.— Ада-чурттуң дайынының үезинде фронтуга база улуг дузаны чедирип турдум.

Хурал даргазы хойнундан кыдырааш уштуп эккелгеш, оон фронтуга чүнү дузалаанын санап эгелээн.

Олурганнарның аразындан бир-ле кижги алгырып үнген:

— Улус бажы эедеретпе. Фронтуга араттар шуптузу дузалажып турган. Чугаалаар ужурлуг чүвөң чугаала, былдап турган херээң чүл?!

— Ындыг чүвө болза, маңаа дораан квантанцияң көргүс — деп, Көк-Тейден хуралга олуржуп келген колхозчу Бүрүлбаа чугаалаан.

Улус чир-шоң-на дүшкен. Чыртак шугулдап үнген:

— Сенден чүвө айтырбайн турар-дыр, анаа-ла орбас сен бе...

— Ынчаарга сен кандыг санал кириер сен ынчаш?— деп, нам үүрүнүң секретары айтырган.

— Ол кижичүвениң шынын чугаалап тур — деп, килчен баштыг кижичүвениң омурларның аразындан нам үүрүнүң секретарына удурланып үнген.— Даваадырның саналын деткип тур мен.

Ол кижичүвениң бажына кеде каапкаш, улус аразынче сыннып кире берген. Араттар ону шоодуп шаанга кирген.

Коммунистер хуу малды тударының дугайында уставта айыттырган норманы шыңгы сагааннар. Байлар база чамдык туруш чок кижилер аңаа удурланып турза-даа, чүнү-даа канчал шыдаваннар.

Хурал дүн ортузунга чедир үргүлчүлээн. Артельдин даргазына суму Советиниң даргазы Сүлдүм-оол сонгуттурган.

Колхоз төвүн каяа тургузарыл деп айтырыг шийтпирлеттинмейн арткан. Араттарның хөй кезин Сүлдүм-оолдуң саналын деткивейн барганнар. Суг-Бажына кыжын хар улуг дүшпөс, аңаа мал кыштадыры эптиг. Ынчангаш боттарында хуу хөй малдыг кижилер Суг-Бажындан Онгачаже көжер хөңнү чок болган. Колхоз төвүнүң дугайында айтырыг ынчангаш бир неделя хире үеде сонгаарлаттынган.

Дараазында улуг-хүнде хурал Онгачаның ховузунга болган. Аңаа бүгү сумуларның араттары чыгып келгилээн. Харын-даа колхозка кирбээннер безин чедип келген.

1948 чылда ол ховуга колхоз төвү каяа турарыл деп айтырыг база үе шийтпирлеттинген.

— Улустуң шуптузу Суг-Бажына колхоз төвүн тургузарын саналдап турар-дыр — деп, Сүлдүм-оол чугаалаан.— Бүгү чүвениң ээзи чон болгай. Ынчангаш ол силернин-биле болур-дур!

...Биче Шамбалыгның кургаг чоогазындан ырак эвес черге бир дугаар хову турлаа тургустунган. Араттар колхозчу чаа амыдыралдың аас-кежин көргөн. Олар боттарының чырык күзелин чедип алганнар.

Тараажылар семис-шыырак аъттарына андазыннарын кожуп алгаш, кур черлернин хөрзүнүн улуг өөрүшкү-биле чарып эгелээн. Амыдырал улам аас-кежиктиг апарган. Ынчан тараажыларның хову бригаданы күзүн шеригден халажып келген аныяк коммунист Лагба кызымак чүткүл-биле удуртуп турган. Хову-шөлдөргө чаагай тараа чалгып үнгөш, күзүн барып аңмаар-сава сыңышпас кылдыр тейлени берген.

Тудуг ажылы база чоорту сайзырап эгелээн. Тевелерни база аъттарны шанактанып, тергеленип алгаш, чудуктар сөөртүп ап турган. Тудуг ажылы эгелээнден бээр чартык чыл хире болганда, Кара Агбаан бодунуң бажынының чанына насостуг кудукту казып алган. Ынчан оң кожолары насобиле арыг сугну сордуруп ап, хөлчөк-ла өөрүп турганнар.

Чыл-даа четпээнде демин каткан чон уруг-дарыына чаа школзны тудуп берген. Суурнуң кыдыына мал-маган кажаа-

лары туттунган. Машина-техника чокта тудуг ажылы озал чоруп турган. Тракторлар чокта тараа-быдаа тарыыры база берге турган. Аңаа кым-даа тура дүшпээн.

Чылдар эртип-ле турган. Кижилерниң амыдырал-чуртталгазы улам байлак, шыырак апарган. Улустуң эртем-билини, культуразы-даа бедээн. Амыдырал шапкын хөгжүдөздү-биле улам бурунгаарлап орган.

Алдан чылдарның эгезинде Чедерге чеде берген мен. Ынчан чедержилер күрүнеге миллион пуд тараа дужаар дээш демиселди калбартып турган чүве. Ынчан мен баштай ол черге колхозчу чаа амыдыралды тургузуп турда кайы хире бергелер турганын дораан-на сактып келген мен.

Шаанда маңаа чүгле үш чүс гектар тараа чалгып турган хову-шөлге ам үжен муң гектар чаагай тараа хову сыңмас чалгып үнгөн. Чүс ажыг комбайннар чаагай тарааны кестирип, ажаап турган. Бригадир Валентин Кустовка, оон оралакчызы Иван Сүлдүм-оолга ынчан ажаанзыранчыг-ла болган. Хамык комбайннар дүне-хүндүс дивейн ажылдаар. Иван хамык механизаторлар ам-даа удуп чыдырда, эртенгиниң дөрт шакта тургаш, комбайннарга база тракторларга суг чылыдар, бүгү кывар-чаар чүүлдерни белен кылдыр белеткеп каар ужурлуг. Ол ону шак ынчаар кылып-даа каар турган.

Механизаторлар Иван Сүлдүмнүң дугайында мынчаар чугаалажып турганнар:

— Иван-даа кайгамчык-ла кижини. Оон кылып билбес чүвези черле чок. Техниканы база кончуг эки билер. Ол чолаачылап, комбайнерлеп, слесарылап, каңнакчылап-даа билер. Езулуг алдын холдуг кижини!

Суг-Бажы кайгамчык чаартынган. Оон электростанциязы дүн-хүн чок ажылдаар. Дүнеки суурну ырактан көөрге, оон шуут оду чайнаар.

Оон соонда база үш чыл эрткенде, Чедерге чеде берген мен. Кур чер совхозунуң ажыл-ишчи кижилери-биле ынчан база мага хандыр хөөрежир аргалыг болган мен. Ынчан совхозтуң ажыл-агыйы шапкыны-биле хөгжүп турган. Мергежилдиг аныяк механизаторлар база көвүдээн.

Оларның бирээзи Михаил Монгуш болган. Ол шынап-ла мергежилдиг, ажыл дээш кызымак механизатор. Ынчан комсомол комитетиниң секретары турган Сергей Седен-оол (Ам «Тиилелге совхозтуң директору) менээ оон дугайында мынча диди:

— Михаил ажыл дээнде шынап-ла кызымак кижини. Ол тергинин эки комбайнер, тракторист, чолаачы, совхозта шыырак дээн спортсмен. Ол боду чазык-чаагай кижини, эш-өөрүнге кончуг эвилең-ээлдек. Өг-бүлезинге база төлөптиг кижини. Оон кадайы башкылап турар. Оолдуг улус.

Ооң соонда Монгуштуң боду-биле ужуражы бердим. Ол ачазы ышкаш, уш-баш чок хөөремиккей эвес болду. Чүве чугаалаарда оозун ыяк боданып алыр. Ол баштай Кызылда күрүнениң башкы институтунга өөренип кирген. Ооң математикага сонuurгалы улуг. Ынчангаш ол эртемнерге эки демдектерлиг турган. Михаил Монгуш чайын аалынга чедип келгеш, дораан-на хову-шөлге ажылдап эгелээр. Ынчангаш ооң көдээ ажыл-агыйга сонuurгалы улам ханылаан. Ынчангаш чоорту-ла механизатор кижиниң ажылынче ханылап кире берген. Харын-даа коммунистиг күш-ажылдың шалыпчызы апарган. Ооң соонда өөредилгезин көдээ ажыл-агый институтунга бот-өөредилге-биле уламчылаар аргалыг болган.

Чедерге чаа амыдырал мынчаар тургустунган. Ону анык-өскөн боттарының шалыпчы ижи-биле улам бурунгаарладып орарын Михаилдин чугаазындан улам хандыр биллип алган мен.

Окан-оол НАМЧЫЛАК

Шудургу бүдүш

Кирилл Филимоновичиниң өөредип, кижизидип каан оолдар, кыстарын Тываның кайы-даа булуннарынга көрүп болур. Оларның аразында алдар-сураа алгааннар-даа, ажыл-ишчи оруун чаа изеп эгелээннер-даа бар. Бодунуң олут олуртунмас директор албан-хүлээлгезин ёзугаар Кирилл Филимонович республиканың кайы-даа ажыл-агыйынга баарга, ону ыяап-ла таныр кижитурар. Ындыг болбас аргажок, Кызылдың ортумак көдээ № 1 профтехучилищезин ол амтаптыг-ла 20 чыл ажыр удуртуп турары бо.

Анаа школа башкылары, директорлары изиг түлүк шөлэлээн турар июль-август айларда Шишигинниң ажылы баш ажыр олчаан: доозукчуларын безин августуң баштайгы он хонуунда үдөп үндүрөр, чаа өөредилге чылынга белеткел, септелге, тудуг-суур бачым-чымыш, шыңгыы тургустунган график ёзугаар училищениң өөредилге ажыл-агыйы база-ла директорнуң мойнундан дүшпес. 1975 чылда суг болза сагыш салыр чүве-ле хөй болган: часты чазадыр дамды-даа чаъс дүшпээн, сургуулдарның ол хире улуг күш үндүрүп туруп чарып, чаштырып, өстүрүп алган тараалары, мал чеми, картофель түннел чок артып болур айыыл тургустунган. Чайгы ажаалданы шупту 1250 гектар өөредилге шөлүнге чорудары ындыг-ла белен эвес.

«Эх! Бир гектардан-на 17 центнер чедир ап турганывыс

кайгамчыктыг 1972 чыл кайыл! Шупту 113 муң хире рубльдин арыг орулгазын тарылгадан алганывыс 1973 чылдың онзагай күзү кайыл! Эх! Ынчан оолдарның арын-шырайын безин көөрге, өөрүшкүден чажы бүлденейнип турганзыг болур ийик» деп Шишигин бодангылааш, өске кижилер эскербезин дээш бүдүү улуг тынгылаар. А даштындан бодунуң ол хомудаанын өөреникчилеринге эскертпес-даа. Харын-даа олардан ёзулуг улуг кижилер дег шыңгы негегилээр: «Чер, хөрзүн сагыш човангыр ээлерге ынак болдур ийин. А силер кандыг-дыр силер чээ? Дөө көрүңерем, канчаар чардырып каандыр сен, Олег, канчаар чаштырып каандыр сен, Коля? Ол тараачын кижиге ыядынчыг чүве-дир оң. Бирээңерниң андазынының изи кырган ыт дижи-биле ызырган чүве ышкаш, өскезиниң тараа чаштырып кааны дээрге, ам тараа үнүп келгенде көөрге, харын-даа каттырынчыг, эзирик кижиниң эленинге изи-ле! Шак мынчаар чуду кара ажылдап тургаш, ажыл-агыйларыңарга баргаш училищениң адын баксырадыр силер бе чээ?» дигилеп, чемелегилээр. Ынчаар дашты-биле хыйланып, чемелеп турза-даа, Кирилл Филимонович алызында сагыш човангыр башкы дээрзин оолдар билер болгаш ону дыка дыннаар.

Ооң ажыл-агыйжызын кижин кайгаар. 1952 чылда тургустунган бо училище баштай Кызылдың барыын талазында Сельская деп адап турган артыкы кудумчузунга чаңгыс каът дакпыш бажыңга чүгле өөренип эвес, сургуулдар харын-даа ол-ла черлеринге хонуп турган болгай. 1956 чылда дайын чылдарының кадыг-дошкун шылгалдазын дайзын-биле чиге сегиржип алышыккыңа эрестиг тудуп эрткен дүүнгү фронтучу, партия болгаш совет органнарга ажылдап дадыккан удуртукчу, дээди эртемниг Кирилл Шишигин механизация училищезин директорлаар кылдыр хүлээп алгаш, дораан-на ооң өөредилге-практиктиг баазазын болур-чогууру-биле тургузуп алырының айтырын удуртур черлерниң мурнунга тургузуп эгелээн. Ол-ла чылын училищениң улуг корпусун хоорайның чөөн талазынга тудуп берген. Ол ийин каът тууйбу бажың база-ла барааны чаагай, кабинеттери безин ол талазы-биле негелдени хандырып шыдавас болган. Шишигинниң орта сагыжы оожургаваан. Ынчаардагы училищениң чагыртып турганы Красноярскиниң профтехөөредилге эргелели немелде бааза тударыңга оон ыңай акша-хөрөңги деп анчыг кылыңма диген. «Оода-ла кол өөредилге корпусун алгыдып алың, акшадан, акшадан!» деп Кирилл Филимонович негеп-даа, дилеп-даа пат болган. Тус черниң удуртукчуларын ол аразында база-ла амыратпайн турган: «Көдээниң эң чугула кижилери — механизаторлар. Қажан чүгле олар бүгү көдээ ажыл-агыйның ажылдарын бүрүн харыылаар, ыңдыг үе черле келир! Чаңгыс училищевистиң өөредилге-бүдүрүлгө баа-

зазын бут кырынга тургузуп алырынга дуза херек-тир!» деп улуг-улуг хуралдарга, партия конференцияларынга конгала-вышаан. Ынчалза-даа удуртулганың талазындан кордал эрээн херээ чок-тур деп ол билгеш, бодунуң бир янзы оруун дилеп эгелээн.

Ажыы-биле чугаалаарга, тудуг кылырынга кол чугула чү-ве чүл ынчаш? Ындыг айтырыгны бодунуң мурнунга салгаш, ол боду-ла харыылаан: «Көдээ ажыл-агыйда ышкаш база-ла техника болгай». А менде ол чок бе? Тракторлар, автомашиналар четчир болгай. Тудуг техниказындан кран, холуксаа кылыр машина дээн чергелиг чөгенчиг-ле чүүлдер чок-тур. Күзел турда, ол-даа тыпты бээр оң деп, ол бодаан. Ажыл-чын күжүн кайыын алырыл? Оон бөдүүн айтырыг черле чок: сургуулдар. Оларның өөредилге программазының улуг кези бүдүрүлгө практиказы болгай. Бүдүрүлгө участогу чок турда, олар ол шактарны чөп ажыглавайн баар, оолдар харын-даа чурум үрээр, хоорай кезиир турган. Ол ышкажыл, курлавыр деп чүве.

Баштай шенелде кылдыр өл шлактан кудуп туруп, ийи-үш-ле машина кирер гараж туда шаап алган. Ол шенелде оон ыңай ооң бот-тускайлаң хөделиринге улуг дөгүм болган. Тудуг материалдары тыптынары дыка берге айтырыгларның бирээзи болуп-тур. Оон база үнер арганы тыпкан: сургуулдары болгаш башкылары-биле кады уйгу-дыжын харамнан-майн тургаш, баштай-ла боттарының тудуг баазазын тургузуп алырынга дыка улуг күштү үндүрген: түңнел өөрүнчүг — боттарының ыяш дилер черин тургузуп ап, чазанылга цегин туда шаап алган.

Ам-даа сегээн. Улуг-улуг тудугларже дап берип орап апарган. Корпустуң улай тудуун кажар арга (оон корткаш канчаар) хереглеп туруп тудуп алырга, удуртукчулар бети дээрге-ле «көрбээчечнеп» эрттирген. Өөредилге кабинеттери четчир болу берген. Чүнүң-даа мурнунда башкылар биле сургуулдар мырынай директорнуң бодундан артык өөрүп, байырлап турган!

Оон соонда бүдүн улуг техника бүрүн кире бээр гараж-ты, база бир улуг корпусту шөлээн тудуп ап-тырлар. А акша-хөрөңги кайын келгенил? Ону база-ла Кирилл Филимонович өскениң дузасы чокка тып апкан: бүдүрүлгө-өөредилге ажыл-агыйын тургузарынга ол хөй күштү үндүрген, ол халас барбаан — чылдың-на немелде тудуг кылырынга четчир акшаны оон орулга кылдыр кирип алыр апарган.

Ол акша бүрүнү-биле тудуг материалдарынга үнүп турган. А ажылчыннарга, азы дорт чугаалаарга сургуулдарга болгаш мастерлерге көпеек-даа үндүрбес. Арга херек, канчаар боор. Олар орта директорнуң карак кызыл энергиязындан чалгыянналып, хыйланыр безин кижичок. Чемненир сто-

ловая чок черле талаар. Ам канчаар ону төлевилел безин чокка туттуруп кирипкен.

Хенертен ону тудуп доозуп алганда, Красноярскиден авторитеттиг комиссия келгеш, спецсчетту шын эвес ажыглап турар, кара туразында тудуглар туткан дээш, бүгү-ле «кара талаларны» директорнуң кырынга чүдүрө берип-тир. Шишигин ол бүгү узун-кыска хемчеглерни шыдамыккай дыңнап эрткен: сорулга чедип алдынган-на болгай! Ам чежемейниң-даа дырбаннаарга, тудуп каан этти үрээр арга бар эвес, колла чүве ол бүгүнү директор бодунун хуу ажыын харааш кылып алган эвес. Эргелелдин директорга «шаңналы» — донгулда-даа агаарда астынып каап-тыр...

— Ам бодап олуларга, харын-даа каттырынчыг! Комиссияның кежигүннери меңээ кижиге чыпшырып-ла болгу дег бүгү херекти онаап тура, училищеде өөредилге-кижизидилге айтырыы кайы хире бурунгаар базымныг болганыл деп кол айтырыгны аткаар октапкан турган болдур ийин. Ол хиреде «чогуш-содаа уязы» механизация училищези — бистиң профтехучилище аан, чурум-сагылга талазы-биле амгы үеде дээр дээн черлерниң аразынга үнгени чүгле күш-ажылчы кижизидилгени бут кырынга тургусканывыста деп бодум дугайты санап турар мен. Черниң хумагалыг ээлери кылдыр бис боттарывыстың сургуулдарывысты ынчаар кижизидип, өөредип турар бис — деп, Кирилл Филимонович ам чугаалап олулар.

Ооң ынчаар чоргаарланыр эргези-даа бар. Бүгү республикада профтехөөредилгениң хоочуну бир-ле дугаар ийи дапкыр тергиини болу берген бистиң чаңгыс чер-чурттуувус коммунист башкы Шишигинниң хып дээн чалыы назыны дайын шөлүнге дадыккан, ооң дошкун шылгалдазын эрткен. Оон амыдыралчы намдарындан арыннар-биле силерни шаам-биле таныштыраын күзөөн мен.

* * *

Мээң беседалажып олурганым кижиниң портредин шаам-биле силерге дамчыдарын кызыдып көрейи: органзымаар, бедник кылдыр көстүр дурт-сынныг, ынчангаш тура халып кээп, олура дүжүп ап турда көөрге, назы-хары дөгүп бар чыдар дээр аргажок, хүреңзимээр карактарын даады-ла кижиге ажык көрүп алган хөөрөп олулар, арын-шырайы алызындан бодамчалыг болгаш эрес, сестир болгаш дадагалзаар чүве чок кылдыр көстүр.

Кызылда бирги көдээ ортумак профтехучилищениң директору Кирилл Филимонович Шишигинни чазын-даа, күзүн-даа, чайын-даа, кыжын-даа кабинетинге, азы бажыңында олурда шөлөөн таваржыры берге. Дыштаныр хуннерде ийикпе, азы харын-даа шөлээзинде янзы-бүрү спортчу маргыл-

дааларда бир болза сагыш аарыг көрүкчү болуп, бир чамдыкта киржикчи болуп чоруй барган болур. А ажылдап турда, училищени кезип чорултар. Ооң хууда альбомунда болгаш бажыңың ханаларында чүүл бүрү спортчу шаңналдарны кижжи кайгаар.

— Бүгү назынымда спорт болгаш күш-культураны эргезок чугула өнүктөрдүм кылдыр санап келген мен. Оон чарылбаан-даа, ам-даа чарышка киржиң, баг хап ойнап, хол бөмбүүнүң командазыңга киржиң чоруур олчаан мен ийин — деп, Кирилл Филимонович мээң кайгаан айтырымга харылай-дыр. — Эгезинде спорт меңээ анаа-ла чалгаа чазар чүвө турган, сөөлүндө, кажан ылаңгыя профессионал-техниктиг өөредилге черинге ажылдаар апарганымда, ол меңээ амыдыралчы чугула чүүл болу берген. Бий-Хемниң амгы Ленинка суур чоогунда Сай-Карага төрүттүнгөн Кирюша Шишигинниң намдарында дайынчы болгаш тайбың чылдарың арыннары бот-боттарының мурнун былаажып турганзың, тудуш дазылданчак. Кожуун төвү — Туран хоорайга ынчаарда чүгле чеди класска чедир өөрөңгөш, ортумак билигни республика найысылалыңга кээп чедир доозуп алыр турган. Кирюша ол-ла оруктап чорупкан.

Тываның хөй-хөй оолдар, кыстарын бодунуң ханаларыңга кижизидип, чалгыннап каан хоочун школа — бир дугаар ортумак школа ам-даа ооң хаая эвес аалдап баар чери. Дүвүрелдер-биле долдунган 1942 чылда бодунуң чаңгыс классчыларыңдан дурт-сын-даа, назы-хар-даа талазы-биле биче-ле дап Кирюша Кызылдың ынчаардагы Улуг-Хем эринге турган дың чаңгыс улуг бажыңы — № 1 школаның онгу классчыларының аразыңдан кара чааскаан шеригге келдирткен. Безин школа доозарыңга чедир каш-ла айлар арткан турда, артыңда-ла февральда — Кызыл Шеригниң төрүттүнгөн айыңда өөрөңгөш турарлар аразыңда Төрөөн чуртунуң идегелдик камгалакчызы бар дээрзин кым-даа сагынмайн турган. Патла кайгаан эш-өөрүңгө адааргаттыра-адааргаттыра аъттаныпкан. Ах, ортумак билигниң школазың доозарыңга чедир арткан ол үш ай төнмөс-батпас чылдар-биле солуттуна берип, узамдыккаш чоруп бээрин ол кайың билир ийик.

Дүүнгу школачы Ада-чурттуң Улуг дайынының кадыгдошкун чылдарыңда бодунуң хүрээлеңин алдар-биле бүргөткөн 182-ги адыгжы дивизияның 232-ги адыгжы полугуңга баштайгы хүннериңден эгелээш, дайынның төнгөн хүнүңгө чедир бодунуң ыдыктыг хүлээлгезин күүседип келген. Фронтуга четкен дораан-на харылзаа ротазыңга киргеш, барык-ла дөрт чыл дургузуңда радиостанцияны ооргазың чаарарты чүктөп эрткен. Баштай ол батальон командириниң полк штавы-биле холбаазың хандырып турган, а 1944 чылдан эгелээш — полк командириниң холбаачызы болу берген. Фрон-

гучу албан-хүлээлгези ол-ла. Анаа дайынчылар чүгле чепсээн туткаш, тулчуушкунче түвек чок кирип турда, Кирилл бүрүн дайынчы чепсек-херекселинден ангыда чай-кыш чок, эктинде экирип калганзыг радиостанциязы-биле чарылбас. Ленинград фронтузундан Украинаның бирги болгаш ийги фронтуларының составынга, Старая Руссадан Кёнгсбергке (амгы Калининградка) чедир, та чеже хемни кешкен, та чеже артты ашкан чүве — санап четпес!

Чууден элдептиг болгаш амдыгаа дээр боду безин кайгап ханмас чүвези-ле — дайын дээрге дайын-на болгай, а ол хире сууккур чаашкын дег аткылажышкын аразынга кирип, ол хире хөй тулчуушкуннарга мурнуку одуругдан ыравайн, даады-ла харылзаачы болуп келгеш, дайынның хортан огундан та канчап чүве, чайлап келген! 1943 чылдың төөгүлүг удур шавар халдаашкыны — Ленинградтың бүзээлээшкинин буза булгап үнгенинге дорт киржилге-даа, ынчан Лобач деп хемни каш хайгыылчы-биле кады кешкени-даа, Ильмень хөлдүн чанынга плацтармны шериг кезээниң составынга үш хонукта тудуп, дайынның дошкун удурланышкынын шудургу ойтур шапчып турганы-даа, Украинаны, Белоруссияны, Прибалтика республикаларын фашизмден хостажып, Балтий далайның эринге Померанияга барып дайынны доосканы-даа Кирилл Шишигиниң бодунга шыйбак балыг безин арттырып кагбаан.

Коргунчуг дайын доосту бээрге, старшина Кирилл Шишигин, тайбың күш-ажылга белеткел чок кижы кылдыр бодун ам кээп эскерип каап-тыр. Командылал ону келдиртип алгаш Ленинградтың шериг-политиктиг училищезинче чорудупкан. Ол дээрге 1945 чылдың август. Орта чыл чедир өөренип чорааш, кадыы баксырааш, (дайын-чаадан каң-кадык келген аныяк эр аан) аар аарыг ужун үшкү бөлүктүн инвалиди болуп, халажыр ужурга таварышкан. Төрээн Тывазынга ол ийи дайынчы орденниг, дөрт медальдыг чанып кээп-тир. Ынчан 1946 чылдың чайы. Күжүр эр безин чадаарда онгу класс дооскан эвес, күзүн-не өөредилгеже сундугуп кирипкен: СЭКП Тыва обкомунуң чанынга совет-партия школазынга өөренимишаан, кежээки школага онгу классты доозуп апкан. Совпартшколаны ийи чыл болгаш дооскаш, баштай партия обкомунга, ооң соонда «Билиг» нийтилелинге ажилдап тура-ла, Абаканның башкы институтун 1952 чылда ол доозупкан, дооспаан дээди эртем ооң билигже чүткүлүн хандырбаан, улай Абаканның педагогика институтунга бот-өөредилге-биле кирип алгаш, ону дооза шаап алган.

Кирилл Филимоновичиниң дайынчы хавыяаларынга тайбың шаңналдар немешкен: ленинчи юбилей медалы, профтехөөредилгени Тывага хөгжүдөр талазы-биле ачы-хавыязы дээш РСФСР-ниң профтехөөредилгезиниң болгаш ССРЭ-ниң профтехөөредилгезиниң тергиини деп ийи хөрөк демдээ.

Шишигин кажан бо училищени директорлаары-биле хү-лээп ап турда, ооң өөрөдилге баазазы-даа чок, бажыңы-даа дакпыш, таарымча чок турган. Амгы үеде 24 өөрөдилге кабинеттерлиг, лабораторияларлыг улуг корпустарны, бүдүн өөрөдилге ажил-агыйын, гаражты, столоваяны, улуг спорт залын, артында-ла Дус-Хөлде дыштанылга бажыңын дээш оон-даа өске тудуг-суурну чүгле ооң шудургу, карак кызыл чоруу-биле тудуп тургузуп ап шыдаан.

Бо хоочун башкы, коммунист, курлавырда офицер, дайын-ның хоочуну бистиң чуртувустуң эң-не ыдыктыг демдээ — Тиилелге тугунуң чанынга чурукка тырттырар сургуулдарны баштап боду орта тырттырар аас-кежиктиг болган.

Бодунуң чалың шаанда киржип чоруп чедип алганы ол улуг Тиилелгениң алдарлыг тугунуң чанынга чурукка тырт-тырар эргени Тывадан чаалап алган чаңгыс башкы ол болган.

Кирилл Филимонович Шишигин биле ооң кадайы РСФСР-ниң школаларының алдарлыг башкызы Анна Андреевна ийи улуг кыстың төлөптиг ада-иези. Оларның уруглары иелээ дээди эртемни чедип алгаш, бирээзи Красноярскиде, өске-зи — Новосибирскиде ажылдап, чурттап чоруурлар.

Дангыт ЧЫДЫМ

Амыр-дыш чок кижин

Үжен чылдарның төнчүзүндө Чөөн-Хемчиктин ыр-шоорга алдаржаан — кодан-кодан сүрүг малдар турлаа, делгем хо-вуларында чаагай тараа чалгаан Бора-Хөлге Монгуштуң өг-бүлезинге кыс уруг төрүттүнген. Ооң хинин Майя деп орус эмчи кескен. Ынчангаш чаштың адын Майя деп адаан. «Хи-нин кескен авазы ышкаш эмчи болур болгай аан бо» дишкен оюн-баштак чугаалаар-даа турган.

«Оюн бажы орааштыг» дижир. Ол чугаа ис чок артпаан. 1955 чылда Майяны төрөлдери узун орукче — Иркутскинин медицина институтунче өөренири-биле уделкен.

Студент алды чылдар узун-даа бол, эскет чок эрте берген. Майя институтту доозуп, эмчи мергежилди чедип алгаш, Тө-рөөн Тывазынга элп келир, төрөөн чоннуң кадыын камгалаар буянның кижин болур дээш алды чылдың дургузунда дыка-ла чүткүлдүг өөрөнгөн.

«Өөренир, өөренир база катап өөренир». Ийет. Өөренир херек. Кижилернин кадыкшылы, амы-тыны-биле холбашкан мергежилди шингээдип алыры берге бе? Ол берге. Аңаа бы-жыг тура сорук, изиг күзел Майяны кыңчыктырбаан. Өөрөдил-

ге үезинде таварышкылап кээр чамдык бергелерни ол ажып эрткен. Институтту дооскаш дээди эртемниг эмчиниң шын-зылгазы — дипломну холунга алган.

Чаа институт доозуп келген аныяк эмчини Бай-Тайгаже ажылдаар кылдыр томуйлаан дужаалды областың кадык камгалал килдизи аңаа берген. Чүге Чадаанаже эвезил? Мен дээрге Бора-Хөл чурттуг болгай мен. Дужаалдан ойталап, Чадаанага ажылдаарын дилеп көөр бе?

Хоржок! Кижиле бүрүзү бодунуң туралаан черинче чүткүүр болза, чамдык көдээ черлерге кымнар ажылдаар деп? Эмчи кижиниң буянныг дузазын кайда-даа чон манап, аңаа идегеп турар болгай. Тура-соруккур, бергелерге торулбас кыс чернин ыраандан, сугнуң узунундан кортпаан. Тээлиге халдып келген.

Эмнелге эргелекчизи кыстың бижин кичээнгейлиг номчааш, столунуң иштинче киир каап алгаш, чаңгыс домак чугаалап каан.

— Шура эмчи-биле кады ажылдаар сен.

Уруг аңаа өөрээн. Кээп көрбээн танывас черге, оода кыс эштиг болуру аңаа күзенчиг болган. Амбулаторияга бөлүк эр, херээжен эмчилерге чоокшулап кээп, дидим эвес менди солушкаш:

— Шура деп эмчи кайызы ирги?— деп бөлүк кыстарже көрнүп айтырган.

— Мен мен ийин — деп, аныяк кара оол столдан туруп келген. Майя баштай аңгадай берген.

— Силерниң-биле кады ажылдаары-биле мени чоруттулар — деп, уруг дыңналыр-дыңналбас чугаалаан. Сүрээдээнинден үнү арай боорда үнген.

— Эки-дир, кады ажылдаар бис, кончуг эки-дир — деп, оол хүлүмзүрөөн. Шура эмчи, азы Александр Чанзан чоорту кыстың чүрөөн дуй тудуп, изиг ынакшылын чаалап ап, оон өөнүң ишти апарган.

Майяның тускай мергежили терапевт. Ол дээрге янзы-бүрү аарыглар эмнээр мергежилдиг кижини ынчаар адаар. Ижинбаар, хөрөк, чүстөр, оорга-моюн дээш терапевт кижиден дуза дилеп келбес кижилер ховар. Майя Монгушевна кижилерге сагыш-човангыр, ээлдек-эвилең болгаш, чоннуң хүндүткелин дораан чаалап апкан. Кижилер олче дуза дилеп, боттарының аарыын экиртип аары-биле чергелештир ажыл-агыйының-даа, амы-хуу амыдыралының-даа талазы-биле арга-сүмени айтырып келир.

Майя Монгушевна эмнелгеге эртен эрте келир. Аарыг кижилерниң «аарыының төөгүзүн» база катап ажып, аңаа бижип берген эмнериниң дээштиин, дузазын база катап хынап, режимге немелделерни кирип олурар. Үе билдиртпес. Ажыл шагы чедип, өске эмчилер, сестралар, эмнелге ажылдакчылары чыгып кээр. Баштайгы үеде ону көргөш эмчилер:

— Эртежини аа, Майя Монгушевна, эътке дужар дивээн сен бе?— деп баштактангылаар.

— Чүглэ эътке эвес, а чагга дужар дээн мен — деп, ол харыылап каар.

Улаштыр ажыл ындыг. Кол эмчи-биле аарыг улустарны кезиир, кижини бүрүзүнүн кадыының байдалын айтырар. Чылыг сөстү сөглээр, оон сеткил-хөөнүн чазаар, аарыг кижини хензиг черде девидеп болур, ону оожуктур сургаар...

Улаштыр хүлээп алыышкын. Кижилер Майя Монгушевнаның кабинетинден үзүктелбес. Аар аарыг кижилер-даа келир, эргиде аңаа эмнедип турган улус-даа бар болур, кадыы багай кгдайының, ашааның, төрелиниң байдалын чугаалап, арга-сүе айтырып келир кижилер база арбын. Оларның шуптузунга чылыг, чымчак сөс херек. Майя Монгушевна шуптузу-бите сүмележип, чугаалажып, маргыжып, шынзыдып, шын эес орукче кирип бар чыткан кижини эде сургап шыдаар. Эөөлүнде ол кижилер аңаа кызыгаар чок четтиргенин илери ип турарлар.

Көкээ база ындыг. Майя Монгушевнаның кабинетинин чыры орайга чедир өшпес. Чок болза ол бир солун, ажылга дузаыг чүүлдү номчуп, шингээткен, азы кым-бир кижини-биле беседелашкан, оларга немелде тайылбырны кылган олурар.

Тыптыг-ла беш чыл буруңгаар Майя Монгушевна Чанзан Ленинград хоорайга специализация эрткен. Аңаа бистин республиканың үндезин чурттакчыларындан ховар дээн мергежиди чедип алган. Ол терапевт болурундан аңгыда профпсолог деп тускай эртемни шингээди алган.

— Мээң ол мергежилдиниң кол угланыышкыны — хоралг черде ажылдап турар кижилердиниң кадыын камгалаары-бле чергелешкен. Бистин республикада кадыкка айыылдыг частоктар база бар. Ында ажылдап турар ажылчыннарның кадыының байдалын хынаары — мээң чаа мергежим ол чүе — деп, Майя Монгушевна чугаалады.

Кижилерге хора чедирип болур частоктарлыг бүдүрүлгелерни М. М. Чанзан адады, оларның дугайында кыска тайылбырны бижээн саазыннарны-даа көргүстү.

— Бетончиктерге, шахтерларга, мөңгүн суу тывар ажылчыннарга болгаш ындыг черлерлиг ажыл кылып турарларның кадыының байдалын үргүлчү хынап, чаа ажылга кирип турарлар эмчинин тускай комиссиязын эртип турар чүе — деп ол улаштыр чугаалады.— Үстүнде адаанывыс эштернин кадыының байдалы ук ажылга таарышпас болза, янзы-бүрү аарыглар тыптып кээп болур. Ону болдурбазы-биле доктаамал хыналданы чорудуп турар бис.

Республика типографиязынга чээрби ажыг чыл иштинде ажылдап келген бир ажылчын коргулчун хоразының аарыындан каш чылдар буруңгаар аарый берген. Байдал мырыңай берге турда, Майя Монгушевна баштаан эмчилер

дузаны өй-шаанда чедирип, аарыг кижини эмнеп, курортче бүдүрүлгениң күсели-биле путевка берип, дыштандырып турганының түңнелинде, ооң байдалы экижээн. Амгы үеде ол кижини күш-ажылче база катап кирген.

— Хыналда кылып барган бүдүрүлгевиске катап-катап бичии-даа чүве арттырбайн, ажылчын бүрүзүн, цех бүрүзүн, участок бүрүзүн тодаргай хынап, түннелдерин үндүргөш, актыны тургузуп, хоралыг участка ажылдап турар ажылчын-нарның ниити байдалын шинчип көргөш, ук ажылга длаштыр ажылдап болур-болбазын айтырып турар бис. Бир эвс ажылчын кижиниң кадыының байдалы тус черниң байдалыга таарышпас болза, бистиң тургусканывыс акт ёзугаа чик ажылче шилчидер. Республикада бар бүдүрүлгелерже ССРЭ-ниң Кадык камгалал министриниң тускай дужаалын ёзугаар бөлүк эмчилер үнүп турар бис — деп, Майя Монгушевна улаштыр чугаалады.

Аңаа чижек кылдыр эш Чанзан Кызылда автотрактор бүдүрүлгелериниң бирээзин адааш, ооң дугайында мэээни бижээн саазынны көргүстү. Ол бүдүрүлгедө хоралыг участка ажылдап турар 17 кижини бар болду. Оларның дугайында кылдырган кыска тайылбырлардан аңгыда, эмчи шинчилгезин кажан кылып чорутканын, ам кажан кылыры эң берге-берге, шоолуг берге эвес дээн бөлүктөргө база хувааган.

Майя Монгушевнаның ажылы чүглө Кызыл хоорайың бүдүрүлгелери-биле холбашпаан. Ол Ак-Довуракта даг-дүү тывыкчыларыңга, Хову-Аксының кобальтыжыларыңга, Терли-Хаяның мөңгүн суу тывыкчыларыңга доктаамал аалч. Ажылчыннар Майя Монгушевнаны четтикпейн манаар. Ол чүлө кадыкшыл байдалын хынаар эвес, медицина талазы-бил холбашкан лекция, беседаларны доктаамал кылып, айтырыг хары кежээлерин организаптап турар.

Ажылчы чоннуң кадыкшылы дээш демисежип чоруур миллион-миллион совет кижилерниң бирээзи — Майя Монгушевнаның ажыл-ижи мындыг-дыр.

Анай-оол БУЛАК

Араттың аас-кежи

I.

Күскү хүн дүш апарган: долгандыр харанырга, чырык-чаагайы кайгамчык, ак-көк дээр шил дег арыг, кылагар, сориин агаарны тынарга, чеди айда тайга үнүш чыды дег, хандылыг, кижини сергедип, сеткил-сагышты көдүрүп келир.

Ындыг магалыг хүн уругларым бичилерин холга көдүрүп, улугларын четкилеп алгаш, Гастелло аттыг дышта-нылга парыгынга кезек селгүүстээш, өрү-куду хайынган чон-нуң аразы-биле бажыңывысче эеп чанып ордувус. Бир көө-румге, баарымда Оюн Мөгеневич доктаай берген, чаштарым-ны аажок чаптаан, хөглүг-омак хүлүмзүрүп тур. Үрде көрүшпээн бис, ынчалза-даа ооң биеэги-ле чазык, бөдүүн чаңы шырайымны хүннээректеп, сеткилимни чылды берди.

— Экии, Мөгеневич? Агаарлаарыңар ол бе?

— Экии, дуңмам, экии. Ынчанмайн канчаар. Бичии сел-гүүстеп кылаштаайн дээш, бажыңга олуруп турарга, шылан-чыы кончуг-дур. Улуг-хүнде чүнү канчаар боор.

— Шын-на болгай, акым. Аа, шынап, мында редакцияга дамчыдар дээн бичии чурумалым бар чүве ийин — дээш, иш-тики карманымдан саазыннарым үжей бердим.

— Эккел, эккел, дуңмам. Билбес эвес сен — дээш, Оюн Мөгеневич костюмунуң хөрээнде партия биледи шыгжап чо-руур иштиги карманның даштыы дужун хоюннадыр суйба-гылааш, «маа суп алыр мен, идегелдиг, ажырбас, дуңмам» дээнзиг, мээң арнымче кичээнгейлиг эргеледип көрүп тур. Ындыг кижиле болгай. Ажылга хамаарышкан үүрмек, би-чии-даа чүвени хынамчалыг ылавылап көөр, быжыдыр шыг-жап алыр.

— Чагаа килдизинче дамчыдып берзинерзе-ле ажырбас ийин. Улуу-биле четтирдим көрөм, Мөгеневич.

— Даарта ажылдап баар мен. Эртежик чедирип бээр мен, мени билбес эвес сен, ажырбас-ажырбас, дуңмам — дээш Оюн Мөгеневич дөрт сып каан чурумалды эптии сүргей карманнап алгаш, сергээ кончуг базып чорупту.

— Чорууңар чогузун, Оюн Мөгеневич...

II.

Редакцияга ажыл соонда болган ажык партия хуралыңга коллективтин кезигүннери шупту чыгыы чыгылып келген. Аңаа чугаалажып көөр айтырыг-даа шыңгыы: коммунистерниң партийжи даалганы күүседип турарының байдалы. Илеткелчи партийжи органның хөй талалыг амыдыралыңга доктаап, ооң чүгле иштиги эвес, а база ол ышкаш хөй-ниити ажылының дугайын чугаалап, тус-тус коммунистерниң партийжи даалга-ны канчаар күүседип турарын делгеренгей илеткээн соонда, санал-онал эгелээн.

Ажылдакчылар удаа-дараа туруп кээп, ук айтырыгның чугулазын демдегледип, уруглары хоорайның школаларында өөренип турар ажылчыннарның школа амыдыралыңга кир-жилгезинден эгелээш, редакцияның иштиги ажыл-чорудулга-

зынга чедир хөй-хөй айтырыгларны хаара тудуп, кижизидилге-даа, бүдүрүлге-даа ажылдарын экижидеринче угланган үнелиг санал-оналдарын бергилээн.

Назы-хары кижини ортузу чеде берзе-даа, ам-даа сергек, бажының дыдыраш кара дүктерин силиг дырап алган кижини олудундан оожум, топтуг туруп келгеш, костюмунун иштики хөрек, карманындан кызыл карттыг демдеглед дептержигежи уштуп келген. Ол болза дуржулгалыг корректор Оюн Мөгеневич Данчай-оол-дур. Залда олурган эш-өөрүн ол эргий көргөш, кезек боданып тура, дыңзыг, бүзүрелдиг үн-биле мынча дээн:

— Солуннун корректор аппаратадың ажылын хайгаарап көрүп, ону таарыштыр тургузарын партбюро менээ дааскан чүве. Ол харысалгалыг партийжи даалганы ажыл-ишчи ёзу-биле күүседир дээш эвээш эвес күженишкенин үндүрүп, ажылга дуржулгам дугайын эш-өөрге чугаалап берип келдим, ооң түннелинде бистиң ажылывыс көскүзү-биле экижээн. Дуржулгалыг корректор коммунист Мария Маныйны пенсия-же үдедивис. Тускай ортумак болгаш дээди эртемниг, онаашкан ажылынга ак сеткилдиг аныяк кижилерни ажылга база хүлээп ап турарывыс дыка өөрүнчүг болгаш чоргааранчыг-дыр. Чоокта чаа дөрт аныяктар биске немешти...

Бо дээрге Оюн Мөгеневичиниң партия организациязынга, үр үеде ажылдап келген коллективинге ажылының дугайында отчету-дур. Ол типографияга кадыг-дошкун 1943 чылдың күскээр кыжынында парлакчылап киргеш, ынак ажылындан оон бээр чарылбайн, доктаамал ажылдап келген, ам «Шын» солуннун корректору.

Баштай бодаарга, корректорнун ажылында нарын чүве чок, бижик кагар машинага парлаан чүүлдерни типографияга өрээни-биле шүүштүрүп көрүп, чазыгларын эдип олар, тускай билиг мергежил-даа, эртем-билиг-даа негеттинмес ыш-каш сагындырар. А хөрек кырында ол ындыг белең эвес, бедик харысалгалыг ажыл-дыр, ынчангаш «солунга парлаан сөс бүрүзү мурнундан уткуглу, соондан сүрүглүг» деп журналистиканың бир арыг шыны ында: шын эвес тургускан домактың утказы будулар хамаан чок, чартык сек безин өскээр салдына бээрге, шын эвес парлаттынып, солун политиктиг чазыглыг үне берип болур. Ынчангаш ол ажылга билиг-мергежил-даа, быжыг тура-сорук-даа, ажылга дуржулга-даа, бедик харысалга-даа дөмей-ле эргежок чугула.

А ындыг чүүлдер коммунист-корректор Оюн Мөгеневич Данчай-оолда бар. Тандының Суг-Бажы чурттуг яды араттың хеймер оглу ада-иезинден эрте чарылза-даа, аас-кежиктиг чаа амыдыралының делгем ак оруунче үнүп, үжен чылдар үезинде Бай-Хаакка эге школа доозуп, сумуга арбан,

ооң соонда аревэ даргалап чорааш, Тыванын араттын революстуг намының кежигүнүнге кирген.

Ол дээрге Улусчу Тывага ажыл-агый, культура тургузушкунунун хайнышкынныг үези болган. Эртем-билигже изиг чүткүлдүг, чаа амыдыралга хандыкшылдыг аныяктар төрөл чоннуң чаа амыдыралын кады тургусчуп, ооң чайгылыш чок бурунгаар хөгжүлдезиниң дириг херечилери болган. Чогум-на ол эргилделиг бир муң тос чүс үжен чылда тыва бижик чогааттынган болгаш тыва чоннуң амыдырал-чуртталгазын көрүнчүктелдир чырыдып келген «Шын» деп солун тыва дылга парлаттынып үнүп эгелээн болгаш ооң чон ортузунга суртаалчы ажыл-чорудулгазы улам күштелип, чонну кижизидеринге партияның чугула чепсээ болур чаагай хүлээлгезин төлептин-биле күүседип эгелээн.

Большевиктер партиязының парлалганы ажыглаар талазы-биле байлак дуржулгазын шингээдип албышаан, Тываның Араттын Революстуг Намы солун-сеткүүл үндүрүлгезинче улуг кичээнгейни салып, оларны идея-политика талазы-биле доктаамал удуртуп, сайзыраңгайжыдарынче угланган хемчеглерни доктаамал ап келген.

Партияның кыйгырыы-биле аныяк Тыва республиканың парлалга черинге ажылдай берген кижилернин бирээзи Оюн Мөгенович Данчай-оолдуң күш-ажыл стажы ам үжен чыл ыракта ашкан. Ол хөй чылдарны эргий бодап келирге, чаа Тываның-даа, ооң аас-кежиктиг хамаатызынын-даа амыдыралынга ханы холбашкан болуушкуннар, эргилделиг чылдар сагышка бир мөзүлеш тодаргайы-биле чуруттунуп келир.

Оюн Мөгенович Данчай-оолдуң амы-хуу амыдыралы, аас-кежиктиг салым-чолу ооң хөй-хөй чуртташтарының — калбак-делгем Советтер чуртунуң хөй националдыг улуг, биче улустарның чурттап эрткен оруунга дөмей. Акы-дуңма бузулбас найыралдың деткимче, дузаламчызының ачызында, буянын, өөрүшкү-маннайлыг амыдырал ооң булуң бүрүзүндө чечектелип, сайзыраан.

О. М. Данчай-оол — парлалга ажылдакчызы, ажылчын аңгының бүрүн эргелиг төлээзи, күрүне албан-хаакчыды. Мурнунда үжүк-бижик чок, бүдүүлүк чораан көшкүн чоннуң ашчут, түрөңги амыдыралынга ону хамаарыштырар болза, хөгжүлдениң оккур маңы, уйгу-дүште тоолзуг амыдырал дег, ынчаар тода, ынчаар боттуг карактарга чуруттунуп келир.

Ынчангаш чаа Тываның хостуг, аас-кежиктиг хамаатызынын өөрүшкү, чоргааралы кызыгаар чок. Кижиги бүрүзү бүдүрген ижиниң түңнелинге сеткили ханып орары дег, Оюн Мөгенович парлаан будуунуң чыды безин арылгалак чаа «Шын» солунну холга, үнелиг алдын эртине дег, камныг алгаш, чүгүртү номчуп, ажыл хүнүн эгелээр. Ооң сөс, үжүк, сек бүрүзү аңаа шагда-ла таныш, билдингир дег сагындырар.

Ол шынап-ла ындыг. Парлаар станок чанынга шак-шагы-биле бут кырынга туруп, карак шоо имирергиже шүүп көрүп, хүнзедир катап-катап эде номчуп, чазап тургаш, парлап үндүрген солун арыннары ындыг болбастың аргазы чок. А оларның номчукчуларынга чугаалап бээр чүүлдери, ол дээрге амыдырал-чуртталганың чырыдып кээр көрүнчүү-дүр. Ычангаш солун ажылы шүүттүг-даа болза, кижилерге ажыктыг, буянныг.

Ындыг өөрүнчүг хүннерни чеже дээр! Чаа хүн бүрүзү-ле парлалга ажылдакчызының хөй-ниити-даа, амы-хуу-даа амыдыралынга кандыг-ла бир чаа чүүлдү эккеп, улуг чурттуң хайныккан амыдыралының судалдарының согары кижилерге чедип кээр. Оюн Мөгеновичиниң амы-хуу амыдыралынга база чаартылгалар улуг: уруглары өзүп, школада өөренип-даа турары бар, эртем-билиг доозуп алгаш, ажылдап, тускайлаң амыдыралдыг кижилер болуп, амыдырап-чурттап чоруй баргылааннары-даа бар.

Оюн Мөгенович биле Өпей-Уруг Байыр-ооловна уруглары, күдээлери-биле кады өй-өйлөп чыгып кээп, ажыл-агый, амыдырал-чуртталга дугайында чугаалажыр, сүмележир эки чаңчылдыг. Улуг өг-бүлө чыгып келгенде, мындыг өөрүнчүг чагааларны эпти-ле кады номчуп, аас-кежиктиг амыдыралынга өөрүшкү-маңнайы улам өзөр:

«Эргим ынак авай, ачай, честей, Шуур угбай, дуңмаларым!

Кандыг чурттап олур силер? Ашхабадче чоруткан номнарыңарны болгаш чагааңарны алдывыс. Четтирдивис.

Бис Ашхабадка ийи неделя ажылдааш, ам Душанбе хоорайда келдивис. Таджик ССР-ге бир ай хире концерт көргүзүп, ажылдаар боор бис.

Бис амыр-менди эки тур бис. Ажылым база экижээн, ам «ховаган» хевирлиг ажылдап тур мен. Маңаа Күжүгет Хензиг-оол-биле жураштывыс, ол ам бо хоорайдан Ашхабадче чоруй барды.

Силер кандыг чурттап, ажылдап, өөренип тур силер? Шура, Рита эр-хейлер, чагааларны үргүлчү бижинер. Мында ноябрь айның чаазы үнүп келген хирезинде, ам-даа чылыг, хүн караа дүште харын-даа изиг-дир, чүгле кежээ сериин.

Оглувусту уруглар садынга катап тургузуп алыр бис. Бисче Душанбе хоорай, Күрүне цириги деп бижиир силер.

Силерниң Клара, Валентин, Стасик».

Күрүне цириги... Ол дээрге чүгле бистиң чуртка эвес, а харын-даа хөй даштыкы чурттарга безин, ырак Австралияга-даа, найбыралдыг Индияга-даа сурагжаан Москваның көжер «Арена» деп цирк бөлүү-дүр. Оюн Мөгеновичиниң ортун уруу Клара Данчай-оол аңаа чинге сывырындак демир кырынга танцы программазы күүседип чоруур аныяк, талантылыг

артист. Ооң көргүзүглери чүгле ээлгир чаражы-биле онзаланып турар эвес, а база ол ышкаш бедик чогаадыкчы шынарны, солун, бодамчалыг шилээн хевирлери-биле ылгалдыг.

Аныяк артист кыстың улуг циркче оруу Кызыл хоорайнын ийи дугаар ортумак школазынга, дараазында Москваның күрүне цирк-эстрада училищезин дооскан соонда, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улустуң артизи Владимир Оскалоолдуң бөлүүнге эгелээн. Ам Клара Данчай-оол коммунист, профессионал цирк артизи, чоннуң аңаа көргүскен улуг идегин шынзыктырар дээш чүткүлдүг ажылдап чоруур.

Ооң хайныккан сорук, бедик чогаадыкчы көдүрлүүшкүн-биле ойнаан цирк көргүзүглерин тыва көрүкчүлөр Совет Тываның чээрби беш чыл болган оюн болгаш Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 50 чыл болган оюн бистин республикага демдеглеп эрттирип турган уттундурбас байырымныг хүннерде хөй катап магадап көргөн.

Улуг Октябрьның ачызында чаартынып, катап төрүттүнген бурунгу тыва черге өскен, төрээн чоннуң тургузукчу ижинге киржип чоруур бөдүүн араттың амыдырал-чуртталгазындан совет үе-шагның магалыг-чаагайы, совет кижиниң ажыл-херектериниң өндүр улуу бүгү тодазы-биле илереп келириниң боттуг чижээ бо-дур: ооң уруу Клара, күдээзи Валентин алдаржаан күрүне циригинде артист өөрү-биле кады чүгле калбак-делгем совет чуртунуң эвес, а база ол ышкаш делегейниң хөй чурттарының улуг, биче хоорай, суурларын эргил-кезип, уран мергежилин кижилерге чайыннандыр бараалгадып, Улуг Октябрьдан төрүттүнген хөй националдыг совет кижилерниң культуразының өндүр-чаагайын кайгадып турарының магалыын көрүнерден.

Коммунист Оюн Мөгенович Данчай-оол каяа-даа чораш, өг-бүлезинге, амы-хуу амыдыралынга-даа, албан-хүлээлге, хөй-ниити ажылынга-даа-төлөптиг ада, сагыш-човангыр эш, ак сеткилдиг ишчи. Ынчангаш ооң ол кижизиг мөзү-шынарлары ажы-төлүнче шилчип, оларның амыдырал-чуртталгазынга төлөптиг үлегер-чижек болуп арткан. Ынчангаш оларның амыдыралы колхозчу, ажылчын, тыва араттар, оларның аныяк салгалы ышкаш, ындыг аас-кежиктиг, хөй чүвөгө сонуургалдыг, ханы утка-шынарлыг.

Артист Клара Данчай-оол хөй националдыг Совет күрүнениң чогаадыкчы интеллигенциязының бүрүн эргелиг төлээлериниң аразынга киргени дег, Оюн Мөгеновичиниң улуг уруу Тамара башкы, оон бичези Александра экономист дээди тускай эртемнерни чедип алгаш, төрээн Тывазының улус ажыл-агыйының ангы-ангы адырларында ажылдай бергилээн. А олардан хеймерлери Толя, Рита угбаларының өөренип турган төрээн хоорайының ийи дугаар ортумак школазындан оккур базымны алгаш, эртем-билигниң чайыннанчак бедик-

теринче хере баскан шапгараазынныг, узак оруун уламчылып, эки өөренип, төрөөн чериниң ак сеткилдиг ишчи кижилери болуп өзер өг-бүлезиниң ыдыктыг чаңчылдарын бұзурелдиг сагып чоруур.

III.

Оюн Мөгеновичиниң оожум үнүн, бодамчалыг чугаалаан сөстөрүн дыңнаан кижиге, кандыг-ла бир эриг сеткил кижини олче чыраа тыртып, ооң-биле ижин-кара чокка хөөре-жип, үнелиг сумелерин дыңнаксаанын хайныктырып келир. Ындыг чаагай сеткилдиг, буянныг кижилер-биле ужуражылгалар кажан-даа уттундурбас.

Бир муң тос чүс алдан тос чылдың январьның орган үезинде бир-ле чыккылама соок хүн чүве. Ажыл хүнү төнчүзүнче чоокшулап орган. Редакцияның хуралдаар залын байырлалдыг шинчи киир дерип каан, ханада аскан хуудуста тырттырган чуруктан Оюн Мөгенович хүлүмзүрүп көрүп олур. Редакцияның хөй кижилиг коллективинге ынчан онзагай өөрүшкүлүг, уттундурбас хүн болган: «Шын» солуннуң хоочун ажылдакчыларының бирээзи Оюн Мөгенович Данчай-оол 50 харлаан!

Удаваанда коллектив кежигүннери залга шупту чыгыы чыгылып келген. Ол дээрге ооң кырган, чалыы эш-өөрү «Шын» солуннуң ажылдакчылары-дыр. Оларның аразында кымнарны чок дээр! Тыва журналистиканың хоочуннары, төрөөн республиказында сураглыг чогаалчылар, журналистер Донгак Бегзи, Түлүш Кызыл-оол, редакцияның дээди эртемниг аныяк кадрлары Бопуймаа Дирчин, Мария Дүлүш...

Редактор байырлыг хуралды допчу сөзү-биле ажыдып, Оюн Мөгенович Данчай-оолду хүндүткелдиң ширээзинге чалап, хоочун ажылдакчының бежен харлаанынга тураскааткан кызыл дептержигешти ажыдып номчаан:

«Эргим Оюн Мөгенович!

Силерниң бежен хар харлааныңар-биле «Шын» солун редакциязының коллегиязы, партия, профэвилел, комсомол организациялары болгаш коллективтиң бүгү кежигүннери совет парлалга органнарынга үр чылда ажылдап келген хоочун парлакчы, солунчу эживис Силерге чүректиң ханызындан изиг байырывысты чедирип тур бис.

Коммунизм тургузуушкунунуң херээ дээш бодуңарның ынак ажылыңарга үре-түңнелдиг ажылдаарыңарны, амыдырал-чуртталгаңарга улуг аас-кежиктиг болуруңарны, кан дег кадыкшылды Силерге күзедивис, эргим Оюн Мөгенович!»— дээш, ол чугаазын мындыг шүлүктээн одуруглар-биле дооскан:

«Данчай акый — Оюн оглу,
Дайынчы-ла кижиге силер!
Солун үнер хүннерде суг
Соруктуунар дам-на баар-дыр!
Чугле ынчаар тудунар-ла,
Чүс-даа чылда чурттаңар-ла!»

Залда олурганнар изиг-изиг адыш часкап турда, ол үне-лит шаңналды редактор аңаа хүлээдиң, ооң холун быжыг туткан. Ол дээрге коллектив кежигүннериниң аңаа улуг идегели, ооң ак сеткилдиг ажылын бедик үнелээни-дир. Оларның кижиге бүрүзү база аңаа байыр чедирип, ооң холун быжыг тудуп, кадыкшылды, ажылга чедиишкиннерни күзеп турган.

Күш-ажыл кижини хүндүткелге чедирер дээри-ле шын: бөдүүн ажылчын Оюн Мөгөнович Данчай-оолдуң амыдыра-лынга ындыг уттундурбас минуталар тургулаан. Эге ба-зым — Октябрьның социалистиг Улуг революциязының үжөн чыл болган оюн таварыштыр эки күш-ажылчы чедиишкин-нери дээш ооң адын Совет Тываның ажылчын ангызының баштайгы отряды — республика типографиязының «Хүндү-лел дептеринге» кирип бижээн, а оон бээр барык чээрби ажыг чыл эрткенде, Улуг Ленинниң төрүттүнгөн хүнүндө бээр чүс чыл болган оюн таварыштыр ооң хөрөөңгө Ленинчи юбилей медалы чайнай берген.

Аныак Тыва республиканың парлалга ажылдакчылары-ның хоочуннарының бирээзи Оюн Мөгөнович Данчай-оол чонунга бараан болур эскет чок буянныг ижин бо хүннер-де-даа уламчылап кылып турар.

Чооду КАРА-КҮСКЕ

Каргыраанын кагбас-ла мен...

«Сеңээ ужуражыр дээш эрткен оруум узун-на болду, хөөмейжи Сорукту. Самолеттарны улаг аъттаргылаштыр солуп-солуп, Москвадан ак-көк дээрлеп тутсуп келдим. Ди-риг турунда таварышпас болдум бе дээш, далажып чор-дум...»

Москва чурттуг журналист В. Варян 1974 чылдың март айның сөөлгү хүнүндө үнгөн «Тувинская правда» солунга Кыргыс Самданайович Соруктунуң дугайын бижирде ша-к ынчаар эгелээн. Ол чүүл эвес болза, кара чажымдан мага-дап, харын-даа дөмейлежирин кызып чораан хөөмейжим: ам-даа бар-дыр деп чүвени кайын билер ийик мен. Ону би-

лип алган соонда, ийи-үш хонгаш-ла, Эрзинче хапкан мен. Алдарлыг сыгытчының чурттап турар чери ол.

Соруктуну сураглап чорааш чеде бээримге, эдер-ле көк дээр бо, чеже-даа катап көргеним кижжи болду. Суур бажынга бо-ла кылаштап чоруур чүве. Бир катап, артында-ла, ооң салының чаагайын магадаарымга, столовая чанынга турган улус «магалыг чүве ооң салы эвес, а ооң боостаазы болдур ийин» диштилер. А мен, кончуг мелегейиң, ол чугааның утказын ынчан соора билген болдум. Демги боостаа-баастаа деп сөстөр ашактың дугайында шуут өске бодалдарны төрүттүндүрүп турду.

Оон бээр элээн үе эрткен. Соруктуга ам-на ужуражы бердим.

— Сайн байна-а!

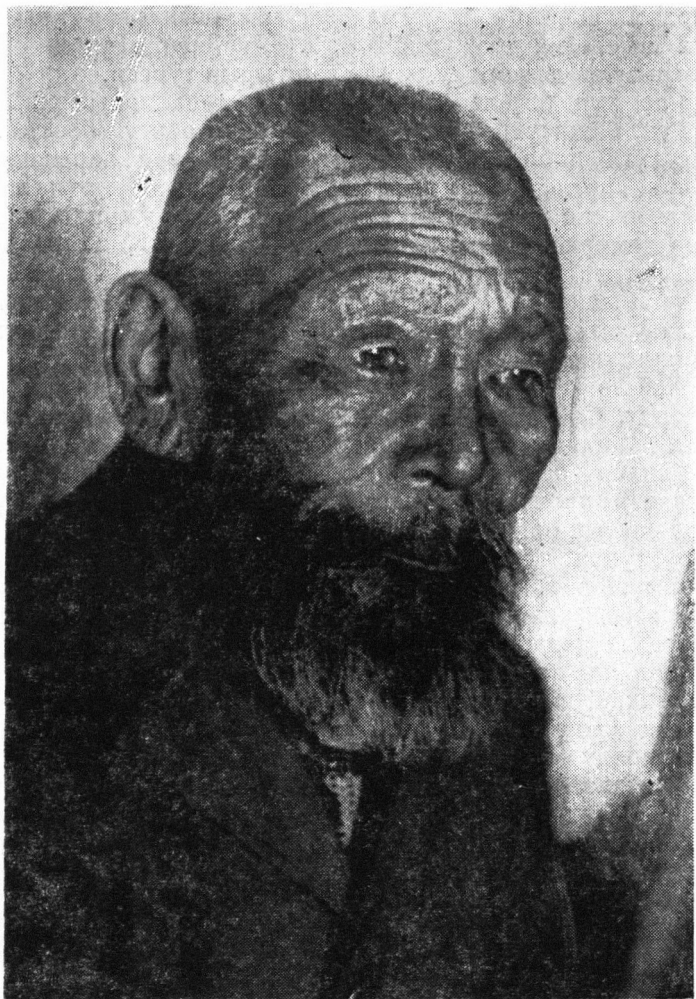
Мээң мендимге кырган ынчаар харыылады. Боду тыва-лаар-даа болза, чаңчыкканының күштүү-ле ындыг турган боор оң, дөспес-ле моолдай бээр болду. Ынчан менээ ооң улуг уруу Катя харын хелемечилеп турду.

— Орус саян-биле санаарга, бо чүс чылдың баштайгы чылы бистиң Инек чылывыс ол чүве. Мээң төрүттүнген чылым ол. Бурунгуу чылын чылым кирди. Тодуг-тогаа-даа, тайбың-чаагай-даа чыл болгаш барды. Думаа-ханаага-даа таварышпадым — деп, хар-назынының дугайында айтырымны ол ынчаар харыылады. Тываның Бээжинге үндүтхавыт төлеп, орус хаанга чагыртып, феодалдарга базындырып чораанын караа-биле көргөн, аңгы демиселинге боду-биле киришкен, социализмни бо кадыг кара холдары-биле тудушкан кижиниң чугаазын дыңнаары солун-на-дыр! Ынчалза-даа мен төөгү коптарбайн, ол кижиниң чүгле бодунуң дугайын чонга чугаалаар бодадым.

Хөөмейимни капбас-ла мен,
Хемге суккаш, чүктөп аар мен.
Каргыраамны капбас-ла мен,
Хапка суккаш, чүктөп аар мен.

Бо баштак ырны бистиң Тывада билбес кижжи чок. Ону чонга тараткан кижжи — эң-не баштай пластинкага үнүн бижиткен тываларның бирээзи — Сорукту ол. Тыва чон ол пластинка, ырлаар-хааржак деп чүвени көргенден бээр 40 ажыг чылдар эрткен.

1933 чылдың бүгү тыва наадымы. ТАР-ның мурнакчы малчыннары, суралгы мөгелери, чүгүрүк аъттары болгаш ыраажылары, хөгжүмчүлери болгаш хөөмейжилери Кызыл хоорайга чыгып келген. Хоорайны долгандыр одаглар — майгыннар, чадырлар, үгектер сыңышпас. Шынап-ла, кижжи бажы кизирт, аът бажы козурт деп чүве ол. Кайгамчык-ла байырлал болган! Ынчан каргыраалаар, хөөмейлээр тала-

зы-биле Соруктуга чедер кижиге Танды Тывазынга тывыл-
баан. Ынчангаш ону игилдээр Лакпа, ыраажы Анай суглар-
биле кады Москваже чорудупкан.

ССРЭ дээр күрүнениң найысылалы Соруктуга хуулгаа-
зын тоол ышкаш сагындырган. Кызылга Хүрең-Бажыңны
безин магадап турган киживистиң үнү маңаа шуут читкен.
«Оо бокта!», «Өршээ Хайыракан!», «Эжен-не бо!» дээрден
өске сөс мырыңай тыппастаан. Ылаңгыя Кызыл шөлдү бол-
гаш Мавзолейни көргөн соонда, уйгузу безин келбестээн.
Ады-сураа Саян ажыр чаңгыланып келген маадырның мага-
бодун көргөндө, ындыг болбас арга чок: «Ленин башкывыс-

ты көрдүм дээримге, аалымда улузум шынзыгар ирги бе? Оларга дөгезин тоожуп бээр ужурулуг мен. Дүрген барып чугаалазымза» деп бодал ону далаштырып турган.

Бир-ле хүн бир-ле улуг бажыңга тываларны эккелген. Ам-на үн бижиттирер деп, мындыг. Сорукту боостаазын суйбай туткулааш бодангылаан: «Кайы хире аарышкылыг боор чүве ирги моозу». Ынчап турда, боже көрүп алгаш хөөмейлээр сен дээш, чиңге кара аргамчы ужунда докпак баштыг демирни чоокшуладыр салып каан. «Кылаңнаан чаражын, артында-ла хоюг. Ынчалза-даа кижиге боскунга кайын сыңарыл бо» деп сезинмишаан, хөөмейлеп-ле эгелээн. Чеже-даа катап хөөмейлээн. Адак соонда өөрү «ам болган, үнүң бижиттине берген-дир» дишкен.

— Хей-ле коргуп турган болдум: үн бижидери хала чок чүве чорду. Соонда харын пластинкалар бүгү Тывага тарай бергенде, арбан-суму улузу менден азааргаар, дезер турган дивес силер бе: ында-мында ындынналып, сарынналып, хааржактан каргыраалап алган дээш аан — деп, бүдүүлүк үени ол сактып ор.

Соруктунуң адазы Оюн Самдаңай Межегейге чурттап чораан чүве-дир. Өл-чаш ажы-төлү-даа эмгежок, ядызы-даа кедергей кижиге турган-дыр. Уруг-дарыының экти, хыры бергедеп кээрге, Мөрөнге чурттап турган. Ногаан-Бүдүн дээр моол кижиге ол Тандыдан тараалап чорда, Соруктуну азырадыпкан. Барган улузу база-ла бай эвес болган. Ынчалза-даа сонгу незиге Бедик-Батма кадай боду ажы-төл чок болгаш, оолду өстүрүп каан.

Ынчан шаг-үе кандыг турган. Хамык албаты чон бөргүндө чиңзелиг кижиге бүрүзүңге-ле сөгүрүп, оран-таңдызынга чалбарып чораан. Лама-хам, хелиң-кеский, чалаң-дүжүмет дээш, оларны базымчалавас-ла кижиге чок. Хилинчекти көрүп, ону экинге чүктеп келген оол феодал Урту-Назынның хоюн кадарып чорааш, көскү хөрөөн ыры, хөөмей-биле чавырылдырып, сагыш-сеткилин алаактырып, хөңнүн чазап чораан.

Оваа дагаан, шагаа болгаш шайлалга кылган чон ону бо-ла кел дээр турган. А бодунун аалыңга аалчылар келирге, Урту-Назын ону мырыңай салбас. Аалчыларыңга «аъдым чедер аъттыг сен бе, менээ чедер бай сен бе, бо дег хөөмей-жилиг сен бе» суг дигилээр. Ол хирезинде ажыг божадан, кара моюндан өске чүве бээр эвес. Ооң кедерезе, мени мактап ырла деп дужаагылаар.

— Мөрөнде Чалзырай, Нарында Чадамба ышкаш, хөөмейлээр кижилер Эрсинге хөй турду. Ынчалза-даа Шар-Болат оглу Далаага чедеривис чок турган — деп, кырган мээң айтырыгларымга харыылап ор. — Байларның базымчазыңга шыдашпайн Моолче дургуңнаан соонда, сураг барды ийин

ол. Ийн-үш хире аскыр өөрүн сүргеш чораан кижн, хөөкүй — дээш, ыды чидип, даңзанын бажын шыжылады соргулайдыр.

Ы-сы, уё-човуур диргелген шаг турган. Ону уттуру берге. Бир катап Сорукту чааскаан Танды чорупкан: төрээн улун тегербишаан, тараалап алыры ол. Ынчан ооң кадайы аалынга хенертен аарый берген. Каш хонук дургузунда курлуп-дүрлүп, ондап-остап, хилинчектелип келген. Хам чаладырга келбээн. Тудуп бериптер малы бар эвес, сунуп бериптер хадаа бар эвес деп-даа бодады ыйнаан. Оон шуут болдунмас апаарга, Янчымаа хемче шурай берген. Ооң соонда човулаңга соглуп, качыгдалга кадып калган Соруктунуң бууккан үнү чүгле улуг Октябрьның чырынга болгаш чылынга хөнүгүп, хөөн кирип келген.

Мөрөнгө чаа амыдыралды тургузарынга ооң киирген үлүү улуг. Мал кадарар, бажын тудар, чиң тээр, огород таңнылдаар суг-суг дээш, кылбаан-тутпаан ажылы чок. Байыр-чыскаалдарга, найыр-наадымнарга ооң хостуг үнү чоннун турасоруун болгаш омакшылын көдүрүп, сагыш-сеткилин тааладып келген. Ол үеде Серзиңмаа-биле өгленип алган. Ам бо Даш-оглунуң болгаш ийи уруунуң иези ол. Оон бээр Мөрөнгө тургустунган «Май 1» МЧАЭ, «Сталинчы орук», «Мөрөн» колхозтарның кежигүнү болуп чурттап келген.

Кырган Сорукту ам чеден бештепкен. Ынчалза-даа оон шырайындан, кылажындан болгаш дурт-сынындан ынча чедер берген дээри берге. А сыгыдын ам-даа кагбаан, хире-хире:

Хөөмейимни кагбас-ла мен,
Хөмгө суккаш, чүктөп аар мен.
Қаргыраамны кагбас-ла мен,
Халка суккаш чүктөп аар мен

— дээш, бадыргылаптар хевээр.

Соруктунуң сыгыды ырлаар-хааржакка чаңгылангандан бээр 43 чыл эрткен. Ам сорулга — ол пластинкаларның оода бирээзин тывар болгаш ону көвүдедири, чонга тарадыры. Ынчангаш Соруктунуң сыгыдын кажан, каяа, кымнынга сөөлгү катап дыңнааныңарны болгаш кайыын ол пластинканы тып ап болурун радио болгаш солуннар редакцияларыңче дыңнадырын диледивис.

УРУГЛААРГА БУЛУҢ

Экер-оол ҚЕЧИЛ-ООЛ

Үндүр имнедикен

Ыржым-шыпшың өрээлге бешки классчы Өпей-оол чаас-каан кичээлдеп олурган. Бижиир онаалгаларын баштай-ла күүседипкен. Ол душта кожа чурттап турар чаңгыс классчы эжи ооң соңгазының дужунга келгеш, «ойнаалы» деп үндүр имнеп туруп берген.

«Эшке харыы берип, дынналдыр чугаалаар болза, хоржок эвеспе, авам дыңнап каар» деп бодай тыртып кааш, ам дораан үне бээр мен деп имней шаап каан. Бойдус биле географияда дүүн харыылаан мен. Ында демдектерим бар-ла болгай. Башкы ам ынча дыка мени айтырбас боор. Ынчангаш ында онаалгаларны номчааш, чоор, ажырбас деп шиитпирлээш, бойдус биле география номнарын безин ажып көрбейндаа сумкалап шаап алган. Үнеринге белеткени берген. Ол аразында авазы бакылап кээп:

— Онаалгаларың шуптузун күүседип алдың бе, оглум?— деп айтырган.

— Ийе,— деп, мегелей каапкаш, арны изиш дээн.

Ава аңаа бүзүрээш, чүнү-даа эскербээн. Өпей-оол, дүрген чуулган бөмбүк ышкаш, бөрбаш-барбаш үне халаан. Эжиш-килер суур чоогунга, күскү арыгга школаже, баар шагы четкиже, кедергей-ле ойнааннар.

— Ойт, озалдап каар боор бис — дээш, бажыңнарынче, хойган бора-хирилээлер ышкаш, салдыр-сулдур халчыл-ла кааннар.

Бойдус, география кичээлдери Өпей-оолга кандыг-ла бир коргунчуг аң араатан дег болуп, сагышка кирип чораан. «Ча,

хулурай бер, айтырар боор бе, оон корткаш чоорул» деп бодун оожуктуруп, бодангылаар-даа.

Бажыңнарынга келгеш, дүвү-далаш чемненгеш, школаже бурт-ла дээннер. Кичээлдер билдиртпейн эртип-ле турган. Өпей-оолду башкылар кыйгырбаан. Сөөлгү кичээлдер география, бойдус. Часпарлаан соонда кичээл эгелээн.

География башкызы бүгү классче, өшкен отту көзөп, чүшкүрери ышкаш, айтырыгларны салып, өөреникчилерни удаа-дараа тургускулаан. Ынчалза-даа олар илдик чок харыылап турганнар. Башкы аңаа өөрүп, «эр-хейлер» деп мактагылаан. А онаалга күүсетпээн — ном ашпаан Өпей-оол мурнунда олурган эжиниң калбак ооргазының артынга ажытталып, хаваандан, мадагар думчуундан көк суг дер дүшкен; кулактары кыза берген олурган. Шапкан аъттың быгыннарының догданаары дег, ооң чүрээ улам дыңзыг тиккиледир соккулаан. Башкының көскү карактары класста калбак оорга артында чаштыңган «койгунчугашты» тып алган. «Өпей-оол!» деп кыйгырыпкан. Хораан «койгунчугаш» серт кылыңгаш «чыдынындан» оожум туруп келген. Башкы айтырыг салган. Донгая берген ыт чок туруп-туруп, «билбес мен» дээн.

Башкы:

— Кичээл катаптавааның ол бе? А чүге?— деп айтырган.

Демги кады ойнап чораан эжи «чугаалаптар ирги бе мон» дээнзиг карак уштап ылым-чылым көрүп олурган. Өпей-оол хөлүө берген туруп-туруп:

— Айтырбас боор деп бодадым, башкы — деп, сирилээш үн-биле шала оожум харыылаан.

А демги үндүр имнеп аппаратан эжи парта кырынче улам чавызаш кыннып, арны-бажы база-ла өрт дег кыза берген.

— Ол дээрге, чөптүг чылдагаан эвес-тир — дээш, шыңгы башкы, ийи деп демдекти журналга Өпей-оолдуң адының дужунга саат чок бижий шаап каан. Демир-үжүк бажының саазынга чүгүрген даажы Өпей-оолдуң кулаанга хөректенгензиг, артында-ла кыйырткайндыр дыңналып келген. «Олуруп ал» деп чугаа дыңнааш оол, чаваналаан бызаа дег, бажы халаш кыннып, шала ийлендир олура тыртып алган. Өштүг чүө дег, дараазында бойдус кичээлинге Өпей-оолду башкы база кыйгырыпкан. Башкының айтырыглары, Өпей-оолдуң харыылаары-даа демги хевээр болган. Айтырбас деп соора «төлгелээш», үндүр имнедиккен оол ыргак моюннуг, халагар баш-

тыг ийини база катап «шалбадапкан». А демги үндүр имнеп турган эжи «Өпей-оол хорадай бээр, шоглаар боор дээш, сөөлгү кичээл төнери-билек кара чааскаан чашты-чашты маңнап чаныпкан. Өпей-оол эжин харын чемелээр хамаан чок. «бодум багым-дыр, бак сагыш башка халдаар» деп чүве ол-дур ийин деп бодап, доңгайып алган ыт чок оожум базып чанып орган. Сеткил-сагышка барып-барып «ийн» ийинин аары кончуг болду ыйнаан, буттарында шойлар баглап каан ышкаш, идиктерин дөлдүреди сөөртүп чораан. Өпей-оол ону безин эскербейн, авам, ачам «кандыг демдек алдың»? деп айтырар-ла болгай. Шынын чугаалаар мен. Ажылды төндүр кылбаан шакта ойнавас мен, ам кым-даа имнезе тоовас мен» деп шиитпирлиг, шыңгы бодангаш, оон кылажын дүргеде-дипкен.

Хертек СЕРЭЭ

Көшкөн дииң

Дииң — көшкүн амыдыралдыг аң деп чүвени билир боор силер, уруглар. Дииң колдуунда-ла ине бүрүлүг ыяштың үре-зиннери болгаш мөөгүлөр-биле амыдыраар. Ооң турган черин-ге чемижи төне бээрге, олар чаа одарже көже бээр.

1964 чылда Бии-Хем өрү чорааш, көшкөн дииңге таварыш-кан мен. Ынчан алдын-сарыг бүрү өскөн ыяжын утгуп каап, төрөөн иези болур кара черже тоглап бадып келгеш, аңаа сы-выржып ойнап, шалырадыр маңнажып, сүржүп турда чүве. Көк ээремге киир шывадапкан сырткыжымны катушказын-че дүре долгап тура, хемниң агымынга алзы-алзы эштип орап хөй-ле үүрмек бичии дүрзүлөрни эскерип кагдым. Чазый бел-дер суг үстүнге мөң кылдыр үне халчып кээп, оларның чам-дыктарын ажыт кирип турдулар.

Топтап көөрүмге, дииңнер! Оларның эң бетинде көк-бора дииң селбегер кудуруун ооргазында чүктеп алган, агымга алыспышаан эрикче чүткүп, эштип кел чор. Ынчанмыже бел-диң кара-көгүлдүр бажы суг иштинче кажараш дээн бол-ганда, демги дииңим көзүлбейн баарды. Аңаа хомудаанымдан безин алгырыптып-тыр мен.

Ол аразында мырыңай-ла будум чанынга калдар-сарыг, ак өектиг диң эрикке чедир эштип үнүп келди. Ол аксында сөөм хире-ле хады будукчугажы ызырып алган болду.

Диң кургаг сайга келгеш, аксында будуун сала каап-каш, кезинде суун буруладыр силгиленипкеш, чодур чоон, ак-сарыг уннуг хадыже чызырады маннап үне берди.

Өөрүп магадааш каттырыпкаш, адыжым безин часканып-кан болдум. Диң чөкпүр кудуруун чоолбурартыр куду салыпкаш, буттарының кырынга олура дүшкеш, сыргаларлыг кулаан сүүрертипкен, суг-чинчи дег караа-биле менче кем чок өөрүшкүлүг көрүп олур. Оон чиик, кашпагайы-биле ыяш-че шывараш кылдыр эргилгеш, хады чочагайы сегирип алгаш, чазырадыр чемнеп кирипти. Ооң соон-дарый эрикче эштип үнген диңнер ана көгөрөңнээр чүве! Оларны магадаар дээш, ховар эки кылаңнаажымны дашка ызырындырыпкаш, үзе шелип каапкаш, безин хомудаваан мен.

Ийн оолап

Бир-ле хөктүг чүвени тыва тыртып алган чоруур оолчугаштан эжи айтырып-тыр:

— Теве чыдарда чүге будунуң тавангайын көргүзүп алырыл?

— Соо-биле чыпшыр эрткен чүвени ужур майгый кааптарынга белени ол-дур.

— Кижичи көстүп кээрге, теве чүге үр-ле кайгап турарыл?

— Кижичи бичии хирезинде чүге мени чагырып чоруурул деп шинчилеп турары ол-дур.

— Шинчилээш чүү деп билип алганыл ынчаш?

— Кижичиң угааны улуг. Ол чүнү-даа чагырып, ап, чүнү-даа тиилеп болур деп шинчээн-дир.

— Аът теве көргеш чоп кончуг хоярыл?

— Теведе ушкажып алган ийи кижичи мени-ле мунмазын дээш, тевениң мөгенинеринден дезип турары ол-дур.

— Бора-кодан чүге кезээде-ле эрнин шимчедип олурарыл?

— Кижичиң дылын өөренип ап орары ол-дур.

— Аңаа ооң херээ чүл?

— Чиксээн чүвезин дилеп аарда, аңаа кижигилештир чугаалаары негеттикер-ле болгай.

Кадыр

Қадарчы эр алаак черге
Қадыр туткаш, чедип келген.
Шалып, бизеп, чидиткилээш,
Чарнын чайып сиген кескен.

Чидиг кадыр кегженирге,
Шилирт, хылырт кылынгылап,
Чажыл, меде илчирбе оът,
Саглаш, кыннып, кестип чаштаан.

Чалдай дүшкен тавычалар
Саарыгның мөгени-ле:
Шынаа черни быжып, дилип,
Сырып, хээлеп даарааны-ла.

Чилби дыл дег чылгангылап,
Чидиг кадыр ырлап тургаш,
Дөлем черни тавартып каан,
Төңгеликтер бажын таараан.

«Қадырның ам херээ чок дээш»
Қағбайн, ам-даа эдилээр бис.
Машиналар барбас черден
Малга сиген кезип бээр эт.

Дырбааш

Хүнге сиген чадар, дөгээр.
Тааржыр чепсек дырбааш ол боор.
Күштүг холга башкартыпкаш,
Тавычалаар, андаргылаар.

Хожудангай чепсек-тир дээш
Хоомай көрген улус мындыг:
«Дырбааш туткаш, шырбаяры
Дыка берге шаажы-дыр оң»

Тракторнуң база аъттын
Дырбааштары барбас чер хөй:
Холдуң бөдүүн дырбаажы аа
Кончуг тааржыр, сигенчээ эш.

Айыыр

Шала көк сиген бөлүп алгаш,
Чаашкын суунга шыгытпас дээш,
Хөлээннерни сарааттаар деп
Хөлчөк улуг чымыш турар.

Адыр ыяш, айыыр туткан,
Ажылчын хол сарааттыва
Бөле сөөрткөн хөлээннерни
Бөрттер дег чиик үндүр октаар.

Адыр хадың азы талдың
Ажыын кыжын база көөр бис:
Чашпан тенден чалданмас эт
Шанаавыска сиген салчыр.

Чооду КАРА-КҮСКЕ

Акым хойжу

Акым Бүрбү хойжу —
Алызындан малчын.
Ажыл-ишке кежээ,
Ады-сураа дыргын.

Чылдың-на бир кодан
Хураганны үзер.
Шынап, хою олчаан —
Хораван-даа болур.

«Хойлуг кижиге каас» деп
Кончуг-ла шын сөглээн:

Чычы тонга орден
Чырып турда, онза!

Шаннал кылдыр акым
Машина-даа алды.
Чайын аңаа кады
Маңнадып-даа турдум.

Малчын кижичерле
Магалыг-ла чорду:
Алдар, хүндү бүргээн,
Артында-ла чоргаар.

Акым сугга катап
Каникулда баар мен.
Аккыр чараш хоюн
Кадаржып-даа бээр мен.

Ондар АРАКЧАА

Көр даан

Туткан сумкам иштинде
Шупту бештер көр даан.
Онаалгамны кылып аар,
Орлан кыс мен, оой, ээй!

Балаан, шыйган истер чок,
Партамга камныг мен.
Башкыларым көргөш,
База мактаан, оой, ээй!

Аалымга баргаш,
Анайларым дозуп,
Арыг агаар тынып,
Ажылдаар мен, оой, ээй!

„Кызыл суббота“

Шүлүглел

1.

Октябрыят Андриан
Оттуп келген дораан
Календарын алгаш,
Камныг ажа берген.

Суббота дээн хүннүн
Чурагайын көөрге,
Қара хевээр болган:
«Кандаай чоор» деп бодаан.

Календарда суббота
Қара өңнүг болчук?
Қымнар ону чоғум
«Қызыл хүн» деп адаан?

Ындыг эвес солун
Төөгүлүг турган боор.
Ынчангаштың тускай ат
Төрүттүнген чадавас.

2.

Кудумчулар кежилген
Кулаш-кулаш пөстерде
Чугай-биле парлап каан:
«Субботник чалап тур!»
Лоозуң туктар кызыл чайт
Улуг чыскаал болган дег.

Көдээ суур хайныккан
Хөглүг ишче шымныккан.
Дойлуп үнген ары дег,
Долу чүктүг чычааннар
Школа баары оруктап,
Соңнуг-мурнуг халышкан.

Ыржым, ынак суурувус
Ыры долган аяннын.
Ажык шөлде чыылган чон
Аргып туткан кажаазын
Суурнуң кыдын долгандыр
Шуудуп кел чорааннар.

Хей-аът кирип маргыжып,
Херим кылып чугайлаан.
Стадионну долгандыр
Ыяш тарып олурткан.
Пионерлер демир чыып,
Бир аай демниг хөделген.

Дарга, башкы, эмчи-даа
Даанган ижин ыяк,
Бүзүрелдиг кылыр дээш,
Бүгү күжүн салган.
Байыр-наадым шинчилиг
Баажызы чүде хүн боор?

3.

Самбырага башкы
Чаа чурук азыпкан.
Магадаан карактар
Маргышканзыг болган.

Изиг ажыл үезин
Аскан чурук көргүскен.
Ильич ында чудукту
Аргажыпкан чораан.

«Бажын тудуп билир,
Баштыңчывыс шевер,
Магалыын» деп ынчан
Анриан сагынган.

«Кызыл субботаны»
Кымнар тыпканын

Клавдия Сатовна
Ам-на төөгүп берген:

— Байырлалдың хүнү
Майның бирде кыптыккан
Субботник үезин
Чурааны бо, уруглар.

Чалап туткан тугу
Чалбыраашсыг эстээн.
Чоннуң чазаа догуннап,
Чолдуң оруун чаягаан.

Улус-чоннуң төрезин
Узуткаарын кезенген
Бузуп арткан байларнын
Булгап-халдаан чылдары.

Ажылчынның холдары
Ада-чуртка чугула.
Ильич чаа сайзыралче
Ишчи чонну кыйгырган.

Украинадан тарааны
Ууттунмааже чүдүрер.
Донбасстан хөмүрнү
Долдур сөөртүп алыр.

Шериглерге хереглээр
Чемзек-боону дажыглаар...
Аргыжылга-харылзаа
Агаар ышкаш ажыктыг.

Демир-орук шугумун
Дегийт дедир кылбааже
Хоозуралдан уштунмас,
Хоржок дээрзи билдингир.

Социалистиг тургузуг
Чоннуң соруун бедиткен.

Чолдуң калбак оруунга
Чоргаарланмас арга чок.

Демир-орукчу Иван
Бураковтуң бригадазы
Демниг иштиң эгезин
Мурнай, чуртка калбарткан

Барык хондур, үрелген
Паровозтар кылганнар.
Ишчилерни ынчан чон
Изии-биле көдүрген.

Ынчаар чуртка калбарган
Ындыг улуг ажылды —
«Кызыл суббота» — дижир.
Кым-даа орта киржиксээр.

Ажыл — «Кызыл суббота».
Адырылбас өнүктөр
Чалымнар дег тудуглар,
Чалгып чыдар тараалар.

Космосче кылайткан
Корабльдер, машиналар...
«Кызыл субботаның»
Кылган үлүү ында.

Коллективтиг субботник
Коммунистиг үеже
Изеп кирер орук деп,
Ильич биске өөреткен.

Адаларның чаңчылы —
Ажыл-ишти кызыл хүн
Судал согуун дыңзыдып,
Шупту чонну көдүрген.

Хүлээлгевис күштүг.
Күүседирде демниг
Октябраттар бистер ам.
Онаалдавыс кылымылы.

Анриан иштинде
Ам-даа хандыр боданган.

Ындыг солун ишти
Ылап кызыл дивейн.

«Кызыл субботада»
Қылыр ажыл дагзыпса,
Қым-даа ону ыяк
Қылып каарын кызар.

4.

Андриан — командирниң
«Сылдычыгаш» бөлүү
Ажыглавас саазынар
Чыып дужаар болганнар.

«Кууарып оңа бербээн
Хуудус, альбом — чүү барыл,
Бажыңардан хавыргаш,
Маңаа эккеп бөлөр»— деп,

Чүүлдүгзүнүп деткижип,
Сүме чагыын солушкан.
«Сылдычыгаш» бөлдүнчүп,
Шыдал күжү чыгдынган.

— Андрианның удурткан
«Сылдычыгаш» бөлүү
Алдан килди эккелгеш,
Бирги черни алган — деп,

Чыыкчыларны мактап,
Чыышка түңнел үндүрген.
Пионерниң улуг
Вожатыйы чарлаан.

Ажыл-ишке ынак
Шыдаар оолдар дээнзиг,
Чыскаалыпкан сургуул
Адыш часкап уткаан.

Ажыл-ишчи ол хүнге
Өөрү-биле киришкеш,
Андрианның сеткили
Өөрүшкүнү үлешкен.

Андрианның чүрээнге
Ам-даа «Кызыл хүн»
Дакпыр күштүг ажылдаар
Даңгырак бооп арткан.

Чаң-оол ОНДАР

Көк-бүрүзе

— Өрген кадап, кажаа туткан,
Өдөк төккөн кижиле хөй.
Чүнү кириер черил ол?— деп,
Чүрбээштиг оол айтыра-дыр.

— Куруккан чер эки боорга,
Кукуруза тарыыр дээн-дир.
Акың, угбаң база баарлар,
Ажаар сен, дуңмам — дидим.

А ол орлан оолчугаштын
Алыс күзел, соруун бодап,
Арнын, бодун чаптап көргөш,
Адын, харын айтырдым оң.

— Хөөкүй-оол-ла, харым алды,
Көк-бүрүзе үнер-ле боор,
Хөлчөк эки хөрзүн-дүр — дээш,
Хөглүү сүргей каттырар-дыр.

Көрбээн, билбээн үнүжү дээш,
Хөөкүй-оолду кочулава.
Көгөргөнгөн кукурузаны
Көк-бүрүзе диген чаш-тыр.

Харылзаачы Хартыга

Школадан аалывыс
Ыракка-ла турган чүве.
Школага баштай мени
Ыдым, ачам чедирип каан.

Каш-даа хуннер каржып эрткен,
Канчангаш-ла көөрүмге,
Хаалгавыс чанында бо,
Хартыгажык огланып ор.

«Аалындан келдиң бе?» дээш,
Амырааштың куспактаптым.
Хөөкүй ыдым Хартыгамның
Хөрээн, чөвээн суйбап ор мен.

«Ыдыңарны баглап көргер,
Школада чедип келди.
Чакпылдай бээр, чиде бээр»— деп,
Саазынга чагаа бижээш,
Хартыгамның мончарынга
Халаңнаткаш, салыпкан мен.

Он шаа хонук эрте берген,
Хартыгам-даа келбээн сураг.
«Ол-даа багда кирген-дир» деп,
Харын өөрүп базып тур мен.

«Хартыгажың даштын ор» деп
Хамык өөрүм сөглөп келди.
Халып үнүп келиримге,
Хартыгам бо огланып ор.

Калбак кызыл мончарында
Катай шараан саазын чор.
Адырып ап, чазып көрдүм,
Ачам сугдан чагаа болду.

Аңаа турган оолдар шупту
Аасташ чыгыы алгырышты.
«Бо-даа черле анаа эвес,
Почтальон ыт-тыр, оолдар!»

Аалым-биле кожа чурттаан,
Аалдарның уруглары
Хартыгамның мончарынга
Хамык чагаа баглаптылар.

Элээн хонгаш, Хартыгавыс,
Эңмежок хөй чагааларны
Мончарында дизип алган,
Бо-ла халып чедип келди.

Ындыг боорга ынак боор оң
Школаның сургуулдары
«Харылзаачы почтальон»— деп
Хартыгамны чассыдарлар.

Биче-оол САТ

Чадаганинап ойнап бердим

Тарып алган талдарымга
Таан куштар дыштандылар,
Өстүрүп каан буяннымга
Өөрүшкүзүн ырлаштырар.

Саглаңгырлаан будуктарга,
Чайгангылап ойнадылар.
Сагыш дөспейн үнүн алчып,
Чадаганинап ойнап бердим.

Чыргал СЕРЕН-ООЛ

Уран-чечен демдегелдер

Тыва литератураның проза жанры херин базымнар-биле хөгжүп турарына бистер — амгы үениң номчукчулары херечи болуп турар бис. Республика солуннарының, «Улуг-Хем» альманахтың арыннарына болгаш Тываның ном үндүрер чериниң парлап турары хөй-хөй чогаалдарны — очерк, расказтарны, чечен чүүлдери болгаш тоожуларны ам безин шуптузун номчуп четтигери бергедеп кел чыдар. Чылдан чылче оларның чүгле сан-түңү эвес, номчукчуларның кичээнгейин хаара тудуп кээр бот шынарлары — идеялиг уткалары, уран-чечен болгаш темаларның онзагайы база көзүлдүр-ле экижип турар. Сөөлгү чылдарда парлаттынгылаан очерк, чечен чугаалар, тоожуларның авторлары янзы-бүрү темаларны чырыдып, уткаларны илередип турарларындан ангыда стиль, арга-манеразы, талантызы, база ангы-ангы болуп тодарап кээп турар. Чижээлээрге, чогаалчы Кызыл-Эник Кудажының расказ, тоожулары делгеренгей эпосу болгаш философчу утка-шынарлы-биле онзаланып турар болза, Монгуш Өлчей-оол, Василий Монгуш олар улустуң аас-чогаалына чоок сатира, юморлуг (сойгалаашкын, шоодуглуг) утка-шынарларлыг уг-шигнин жанрларына; Монгуш Доржу — новеллистикага; Монгуш Эргеп, Хөвөңмей Ойдан-оол, Хертек Серээ, Саая Таспай уругларга таарышкан чечен чугаалар, тоожулар бижиринге мергежип олуларлар суг-суг дигилеп, оларның чогаалдарының утка-шынарларының аайы-биле бөлүктөп-даа болур апарган. Ол ышкаш сөөлгү үеде проза жанрына боттарының баштайгы чогаалдарын парлаткылааш-ла дораан номчукчуларның кичээнгей, сонуургалдарын хаара тудуп, чедимчелиг эгеже үнүп кээп турар чаа аттар, чаа авторларын тыптып кээп турары база өөрүнчүг. Ындыгларга чижек кылдыр Дандар-оол Сарыкайны, Монгуш Көжелдейни, Дангыт Чыдымны болгаш өскелерни-даа адап болур.

Сөөлгү бөлүктүң көскү апар чыдар төлээзи болур Дандар-оол Сарыкайның 34 болгаш 35 дугаарлыг «Улуг-Хем» альманахта парлаттынган «Одунган тайганың кижилери» деп тоожузуунун чамдык талаларына бодумнун билип, сонуургаан аайым-биле доктаап, бодалдарымны илередиксеп турар мен. Мээң кичээнгейимни бо чогаалдың хаара туда бергени таварылга эвес.

Ук чогаалды организастан тургускан хевирин ёзугаар ап көөр болза, ол кончуг бөдүүн ышкаш болур; ында журналист Саттың хүн демдегелдерин авторнуң сөзү-биле билдиг аралаштыр тайылбырлап, чыскаап көргүскен очерк ышкаш болур. А херек кырында номчуп танышканыыс соонда, тоожудан бис элээн хөй сюжеттиг шугумнарны-даа, ол бүгүнү таарымчалыг кылдыр каттыштырып турар композициялыг эекти-даа, авторнуң тайгада бөдүүн чурттакчыларның дугайында философу, чырык сеткинишкиннерлиг чеченчидип ханыладыышкын кылган оралдажыышкынарын-даа тып аптар бис. Азы чогаалдың утка, тургузуундан: журналист Саттың ажил-чорудулгаларның шугумун; ук бүдүрүлгениң күш-ажылы; интернационалчы эп-найырал темазын чырыткан шугумну; Бекасов, Вершинин, Бугаев, Биче-оол, Козулиха, Клименко, Доможаков, Кол Маадыр болгаш өскелерниң-даа ажил-агый, амыдырал-чуртталга, аажы-чанының аайы-биле тус-тузунда оларны делгередиң, анализтеп, чуруп көргүзүп турар сюжеттиг шугумнарны болгаш оон-даа өскелерни истеп, сонуургап болур бис. А ук тоожунуң конфликттиг (чөрүлдээлиг) өзэндө болгаш композициязының кол ооргазында Анатолий Бекасов деп кижиниң улуг чагаазы чыдып турар. Бүгү болушкуннар болгаш тоожушкуннуң хөгжүлдөзи ук чагаага хамаарыштыр, ону долгандыр чоруп турар.

Д. Сарыкай чырыкче чүглө ийи чогаалдарны үндүргөч деп чугаалдывыс. Ук чогаалдарның кайызының-даа демдегелдер хевиринге бижитингени болгаш кайы-даа чогаалда шуут-ла амгы үени чырыдып, эртембиллиги тыва интеллигенцияның төлээлерин, өске овуулаашкынар-биле кады, чогаалдарының кол маадырлары кылдыр көргүзүп турары чогаалчының болгаш ооң чогаалдарының онзагай талалары болуп турар. Шынап-ла бирги чогаалында — геология институтунун студентизи оол; ийигизинде — солун ажилдакчысы журналист Сат — олар чүглө боттарының профессиязының аайы-биле эртем-биллиги эвес, харын литератураны, уран-чүүлү, эртемниң янзы-бүрү адырларын ханы билип, сонуургап чоруур амгы культурлуг аныяк тыва интеллигенцияның төлээлери болуп турар. Оларның сагыш-сеткилдери арыг-чагай, кижизиг, топтуг аажы-чан, мөзү характерлери-биле ылгалып, номчукчуңуң кичээнгей сонуургалын хаара тудуп турарлар.

«Одунган тайганың кижилери» деп тоожунуң ады-ла ооң темазының дугайында чугаалап турар. Азы мында күш-ажыл темазын, амгы совет көдээниң азы тайганың кижилериниң ажил-ижи, амыдырал-чуртталга, моральдыг мөзү-характерлериниң дугайында тоожуп көргүскен.

Тоожуну номчуй бээрге, ол эгезинден эгелээш, төңчүзүңгө чедир кижиниң кичээнгей, сонуургалын салбас.

Чогаалдарның эгезинге солун редакциязынга шынап-ла канчаар-даа аажок дүвүрөңчиг, караңгы багай фактылар айыткылаан чагаа келир; «Эрткен чылын чаа келген ыяш ажил-агый чериниң начальниги ол ажил-агыйны шуут сандарадыр деп барганы; ооң ажил-агый удуртуң, башкарып билбесин; дүжүметсин; балды-биле бир кижини согар часканы; бүдүрүлгениң акша-хөрөңгизин шын эвес чарыдап, ажыглап турарын; ук черде албан-органисас черлериниң даргалары шупту ооң тала-дугайлары апарганы болгаш база суурда оон-даа өске кижилерниң дугайында аар, берге буруудаашкынның фактыларны айтып каан» шынап-ла дүвүрөңчиг,

берге чагаа болган. Шак ол фактыларны хынап көөрү-биле журналист Владимир Сатты солун редакциязы ынаар чорудар.

Саттың бүдүрүлгениң херек кырында байдалы-биле таныжып, фактыларны истеп, хынап, суурнуң албан, организация болгаш ажыл-агый черлеринге барып, суурга болгаш орукка янзы-бүрү кижилер-биле ужуражып, чугаалажып келгенин автор көскү, тодазы-биле, солун, бүзүреничиг, таарымчалыы-биле черууп көргүзүп турар. Ук бүдүрүлгениң болгаш албан, организация черлериниң ажылдакчылары бөдүүн, ажыл-ишчи, янзы-бүрү национал сөөктүг совет кижилерниң иштики психологтуг-даа, даштыкы портреттиг-даа характеристикаларын, омур-хевирлерин тургусканы, мен бодап көөрүмге, чогаалдың болгаш авторнуң талантызыныч чогуум-на бир онзагай талазы, чединишкини болуп турар.

Маңаа чижек кылдыр чогаалда тургузуп каан омурлаашкыннарның аразындан чүгле ызыгуур салгаан хоочун кырган далайжы Антон Иван оглу Бугаевтиң оворунга доктаап көрээлинер. Чогаалда анаа улуг эвес черни кирип турар. Ынчалза-даа оң оворун бис баштак, хөглүг характерлиг, чугаакыр, ак-сеткилдиг, эш-өөрзүрек, хүндүлээчел кижидир деп тода эскерип каар бис. Бугаев район төвүнден бодунуң суурунче моторлуг хемезинге почта сөөртүп чоруп турар кырган ашак. Ол хемезинге журналист Сатты сөөртүп чедирер апарган.

Кижиниң амыдырал-чуртталгазы, ажыл-агыйында таарымча чок чүвелер бар болза, омак-хөглүг, чазык-чаагай болуру берге. А Бугаев чогуум-на ажыл-ижиниң таарымчалыындан, амыдырал-чуртталгазының каас-чараш, тодуг-догаа, бай-шыраандан, үе-шагның магалыындан, долгандыр турар тайга-таңды, бойдустан чараш-каазындан ала-чайгаар-ла таалап, өөрүшкүзү, аас-кежин аяннажып, амырап-таалап чоруур кижии ышкаш, чогаалга кестү хонуп кээр.

Кырганның ажык чугаазы Сатка дораа-ла илереп кээр. Ынчалза-даа, кырганның даштыкы портреттиг омур-хевирин автор тургузарда, кажан Сат биле Бугаев хемениң ужу-бажынга боттарындан ырак-ырак олургулапканда, кажан моторнуң даажы оларның чугаазын дыңналдырбас кылдыр чорупканда, ам-на Сат ону хайгаарап эгелээн кылдыр көргүзүп келгени таарымчалыг. Көрүп олурарга, ол: «Хары алдан ашкан хевирлиг, ол хирезинде, эът-ханы шоолуг шилгедевээн. Тырың, мадагар бүдүштүг, бүлгээр ышкаш чоон, чолдак дурт-сынның, даштындан көөрге, шынап-ла бугазыг кижии болган. (Мында Бугаев деп орус атты «буга» деп тыва сөске чүүлдей чугаалап келгени база чедимчелиг). Бир талакы чаагын кежилдир узун ак сорбу бар. Үстүкү удургу диштери курзук. Солагай холунун чүгле улуг-эргээ арткан, өске салаалары чок...».

Шак ол сорбу болгаш салааларының чогу, кажан олар дүштеп олурупканда, оң намдарындан солун-солун эпизодтар чугааладып, чугааны шуудадып алырынга журналиске эптиг дүлгүүр болган. Тайганың каас, чараш чурумалдыг бир черинге дүштеп олура, почтачы кырган янзы-бүрү чүвелерниң дугайында хөөрөп олурда, делегей байдалын болгаш политиктиг айтырыгларны шыырак билири, солун-сеткүүлдерни база доктаамал номчуп, сонуургап турары илден апаар. Журналистиң дилээн ёзуугаар ол бодунуң намдар, төөгүзүндөн сактыышкыннарын чугаалап бээрге, ол шынап-ла ызыгуур салгап алган далайжы болган: адазы Кызыл Балтий

флордунуң матрозу — Түр чазактын орду-шивээзин штурмнап турганнарнын бирээзи. Ооң ачазы — азы Бугаев Антоннун ачазы — порт Артурнун маадырларынын бирээзи — 1904 чылда орус-япон дайынынга мианага чазылган «Цецаревич» деп корабльдың матрозу. Ооң ачазы кара Далайга дөртөн чыл ажыг хуу пороходка одакчылап келген кижги, а ооң адазы И. В. Гончаровтун «Ферегат Паллада» деп номунда бижип каан «Диана» деп корабльдин командазынга делегейни дээскинип бар чоруй 1854 чылда Япон ортулуктарынга шуурганныгда өлгөн...».

Чогаалчынын ажыглан шак бо эпизод-төөгүлөр херек кырында амыдыралдың намдарларындан-даа алдынан, азы авторнун чогаалдыкчы фантазиязындан-даа төрүттүнгөн болза, бистер номчукчулар Бугаевтиң чугаазына бүзүрөп артып каар бис. Олар ук тоожуга номчукчуну сонуургадып, хандыкшыдарына, балыкка сыырткыыш бажынга быжыглан чемиш дег. ужур-дузалыг. А Бугаев боду матрос болуп, Оожум болгаш Индий океанарны, Чер ортузунун далайын болгаш оон-даа өске чер-чурттарга чоргулаан, янзы-бүрү язы-сөөк улустарнын аажы-чаңнарын безин ол кончуг солуну-биле хөөрөп чугаалап олурар. Антон Бугаевтиң чаагында сорбузунун болгаш салааларынын чок апарганынын безин төөгүзү далай-биле хамаарышкан болур.

Бо дег мындыг тускайланчак онзагай оворлаашкыннар тоожуда эвээш эвес. Аңаа амгы үениң стиль, методу-биле ажылдап, коллективти билдилиг удуртуп-баштап турар, ат-авторитеттиг удуртукчу Вершининни; дөртөн чыл иштинде дарганнап ажылдап келген, холдары безин дадыгып, караргылай берген, чазактын орден медальдарынын эдилекчизи Биче-оолду; хөглүг, дөскөл чок мөзү-бүдүштүг аныяк эр Саша-Артисти (Клименкону); арыг тывалаар, тулган балыкчы хакас националдыг экономист Доможковту болгаш өскелерни-даа маңаа немей адап болур. А эн-не кол чүве—ук чагаада айыткап хамык-ла кударанчыг багай фактылар колдуунда шуптуындыг эвес, харын-даа мырыңай сыр дедир кылдыр бадыткаптынганында болур: ажыл-агыйнын байдалын, суурнун чурттакчыларынын коммунистиг угаан-медерелиниң бедик туруштуун, социал чаартылгаларнын чижектеринин хөйүн, удуртулганың амгы депшилгелиг чга методтарын ажыглап турарын, чоннун амыдырал-чурталгазынын канчаар-даа аажок экижиң, бай-догаа, омак-хөглүг, культуруг ажылдап, чурттап турарын журналист Сат тодаргай фактылар-биле бадыткап чанып кээри-биле тоожулал доостур.

Кандыг-даа чечен чогаалдын чедишикинниң база бир кол дүлгүүрү авторнун дыл материалдарын (сөстү, домакты) болгаш чечен чурулга арга-чепсектерин чөп ажыглап билиринден база улуг хамааржыр болгай. А Дандар-оол Сарыкайнын чогаалдары, мен бодап көөрүмге, ол талазы-биле черле элээн чедимчелиг бижиттингилээн болуп турар. Ол ылангыя неологизмнерни, орус, тыва улустарнын үлегер-домактарын, бөдүүн чугааларын таарымчалыг ажыглап турар. Сөөлгү чогаалга хамаарыштыр каш чижек: «Балык бажындан эгелеп чыдыыр» (№ 34, ар. 108), «Чүвениң дөзүнчө көр» (№ 34, ар. 111), «Шаанчакты шаанчак-биле ушта кагар» (№ 34, ар. 122), «Шыдыраага болза, аът көжү кылыпкан» дээш оон-даа өске.

Чамдык таварылгаларда ол жаргон сөстөрүн безин диалогтарга таа-

рымчалыг ажыглап турар. Мен бодап көөрүмгө көдээ Совет даргазы Сидараның аксы-биле хөлүн эрттир жаргон сөзү ажыглай бергени арай таарымча чок.

Орус кижиниң (Саша-Артистиң) тыва мөгө салыкчызының чугаазын өттүндүр бакка-сокка тывалап турарын тывынгыр, эптиг ажыглаан.

Ынчалза-даа бо тоожуну чамдык чедир угааваан черлерден шуут хостуг деп бадыткаары база берге. Чамдык оонак-хүүнек четпестер, кандыг-даа чогаалга таваржып болур. Бо тоожуда чижетлеп бодап көөргө, чогаалдың база бир кол маадыры болур журналист Саттың, ылангыя даштыкы портреттиг овуру чуруттунуп көргүстүнмейн барганы харааланчыг. Саша Клименко Сатты кудазынче чалап турар. Сат ону хүлээп алыр. Ынчалза-даа ук тоожуда ол куда чогул болган бе, азы болбаан бе? Сат аңаа барган бе, азы барбаан бе? деп чүве билдинмейн баар.

Ниитизи-биле чогаалчы амгы Тываның тайга черинде бир ажыл-агыйның, көдээ суурнуң күш-ажылчы кижилериниң омур-хевирин, хей-аъдын, чырыткылыг чаагай чуртталгазын чуруп көргүзүп шыдаан.

Ам эгелеп турар онгу беш чыл болза, бүгү ажыл-иживиске, бүдүрген продукциявыска эки шынар талазы-биле көргүзүлгелерниң беш чылы болурун билир болгай бис. Ынчангаш, чаа, аныяк талантлыг авторнуң тыва литературага тыптып келгенин бо бичии чүүл-биле бадыткавышаан, аңаа хэй-хэй чаа чогаалдарны чүгле сан талазы-биле тургузуп бижирин эвес, харын боттарының уран-чечениниң, утка-мергежилниң талазы-биле база онзагай солун чогаалдарны ол тургузар боор деп идегеп каалыңар.

Марит ХАЙДЫП

Тыва литературада новелла

Новелла хамыктың мурнунда улустуң байлак аас чогаалындан үндезилетинип тывылган. Хуулгаазын уjurалдарлыг болгаш дириг амытаннар дугайында тоолдан аңгыда, анаа (амыдыралчы) тоолдар тыва улустуң аас чогаалында аажок хэй. Амыдыралчы (анаа) тоолдарның өске тоолдардан ылгалыр демдээ — амыдыралда болуушкуннарны элдээрти дириг-жидип, хуулгаазын аргалар хереглевейн дорт көргүзери болур.

Ынчаарга анаа тоолдарның бо демдектери новелланың өске ылгавырлыг талаларын долузу-биле илередип шыдавын турарлар.

Амыдыралчы (анаа) тоол эки тодараттынып, билдинмес болганындан эртемденнерни анаа өске аттар дилээринче албадапкан дээрзин В. П. Аннин «Орус улустуң тоолдары» деп номда демдеглээн. Ынчангаш «новелла-тоол» деп чаа термин тыптып келген болгаш ол ёзулуг новелланы тургузуп келген. Литературада бо төөгүлүг барымдаа-биле барык-ла шууту эртемденнер чөпшээржиңип турар.

Новелла 13—14 вектерде Италияга тывылган деп чамдык эртемденнер санап турар. Европага база-ла ол үелерде тывылган. Францияга новелла

тыптырда «фэблье» деп, а Германияга «шванки» деп аттыг тыптып келген.

Чөөн чүк чурттарынга база ортаакы Азияга оон-даа эрте тыптып келген хевирлиг. Новелла жанрының 10 дугаар векте тывылганын япон улустун «Япон чечен чугаалары» херечилеп турар.

Ынчалза-даа новелла чүгле Европа, Чөөн чүк, Азия чурттарынга тывылган эвес, а бүгү чурттарның төөгүлүг болуушкуннарынга, улустарның ангы демиселинге, социал байдалынга холбажып тус-тузунда тыптып келген дээрзи билдингир. Ындыг болганда новелла чон бүрүзүнүн үндезин чаңчылдарынга чөлөнгөн болур. Араб чурттарның притчалары (кыска солун чугаалары) Европа чурттарның новеллалары-биле ынчангаш шоолугла дөмейлешпейн турар.

Тыва новелла база-ла ынчаар улустун аас чогаалындан тыптып келген. Чижек кылдыр «Балыкчы Багай-оол» деп чаңгыс тоолду безин алгаш көөрге илден. Бо тоолда кандыг-даа хуулгаазын чүве чок, бүгү-ле чүве херек кырында болуп эрткен дег көстүр. Тыва чогаалга база-ла шак ындыг новелла-тоолдан чоорту новелла тыптып келген деп санаар апаар.

Хааннарны, нояннарны, дужуметтерни, ламаларны кочулаан хөөннер анаа тоолдарда эң-не чидиг болгаш тода илереттинген. Ынчангаш анаа тоолдар дарлакчыларга удур демиселге чоннуң бир чидиг чепсээ болуп чораан, тыва чоннуң тускай бижини чок турган үезинде «новелла-тоол» чоорту новелла жанрынче шилчип турган болгаш солун чугаа, притча хевирлиг салгал аайы-биле дамчып, чоннуң социал байдалын көргүзеринге эптиг чечен хевирлернин бирээзи бооп келген.

Новелла дээрге амыдыралдың солун, элдептиг болуушкуннарын көргүскен кыска расказ деп литература төөгүзүнден билир бис.

Баштайгы үезинде новелла улустар аразының болгаш өг-бүле харылзааларының байдалын көвей көргүзүп турган болза, чоорту тема, идея талазы-биле аажок алгыг апарган.

Новелла чогаалын муңгак-даа, хөглүг-даа, каттырынчыг-даа, коргунчуг-даа хөөнге бижип болур. Ол ышкаш новеллада бооп турар болуушкун кандыг-бир коргунчуг азы муңгак хевирлиг хөгжүп-хөгжүп, кенертен хөглүг, каттырынчыг, шоодуглуг кылдыр-даа дооступ каап болур, а чамдыкта дедир-даа болур. Нинтиледин хөгжүлдезиниң аайы-биле новелла база-ла аажок шапкын хөгжүп ораар жанрларның бирээзи. «Төөгүнүң кайы-даа үезинде новелла чогаалы амгы хүннерде дег шак ынчаар шапкын хөгжүлдөгө туруп көрбээн» деп В. Гривина «Япон новеллалар 1960—1970 чылдарда» деп номнуң эге чүүлүндө демдеглээн.

Новелла чогаалының мастерлеринге А. П. Чеховту, П. Меримени, Н. Гогольду, О. Генрини, К. Паустовскийни, В. Катаевти, И. Бабельди, Эдгар Пону, Г. Мопассанны база оон-даа өске чогаалчыларны хамаарыштырып турар. Бистин тыва чогаалчыларывыста Монгуш Доржу новелла жанрын элээн сонуургап, оон чамдык элементилерин ажыглап турар.

Новелла деп адаан чогаалдарның санындан алырга, М. Доржудан хөй новелла бижээн автор чок. Ынчалза-даа Степан Сарыг-оолдун «Аңгыроолдун тоожузу» деп номунда чамдык кыска-кыска эгелерни новеллага хамаарыштырып болур. Ол ышкаш С. Пюрбюнуң «Шынаппайның чугаалары», М. Өлчей-оолдун «Хөөрээрнин чугаалары» деп номнарын алыр бол-

за, оларда чогаалдарнын чамдыызы новеллалар болур. Ынчалза-даа оларны кым-даа новелланын хоойлуларынга дүүштүрүп, шинчилеп көрбээи. С. Сарыг-оолдун «Ангыр-оолдун тоожузу» деп тоожузуида эгелерни кыска чечен чугаалар, а С. Пюрбюнуң «Шынаппайның чугааларында», М. Өлчей-оолдун «Хөөрээрнин чугааларында» эгелерни юморескалар, шоодуглар деп көрүп турар.

Ынчангаш новелла дугайында бо чугааны М. Доржунуң кыска чечен чугааларынга харылзаштыгарын автор оралдашкан.

М. Доржу чээрби хире новелла бижээн. Новеллаларнын темалары янзы-бүрү: төрөөн чер, ынакшыл, күш-ажыл, ава дээш оон-даа өске. Авторнун «Хөрзүи» деп төрөөн чериниң дугайында бодалдарны илереткен новеллазы идеялиг утказының талазы-биле черле эки.

Чогаалдын маадыры базаарга чеде бергеш, «төрөөн чериниң хөрзүнү!» садып турар кадай кижээ ужуражы бээр. Бо чогаалга М. Доржу чамдык улустун чнижең чоруун сойгалап көргүскен.

Чогаалчының «Дайынныг кино көргөш» деп новеллазы база-ла ханы утка-шынарлыг. Кыска утказы мындыг:

Дайынныг кино көөр хөңнү чок Матрена угбайны суурга практика эрттирип турган кезек студентилер чалап алгаш, көдээ клубка кино көөр дээш чеде бээрлер.

Көрүп чеде берген кинозу дайынныг болур. Матрена угбай «дузала-жыңар» деп алгыра бээр болгаш олар кинону чедир көрбейи үнүп чорунтарлар. Бажыңче бар чыда Матрена угбай ашааның ханын дайынга өлүртүп каанын чугаалап берип чоруур.

Новеллада Матрена угбайның дайынныг кино көөр хөөн чок сеткилинге көнгүс удурланышкак амгы чамдык аныяктарнын дайынныг кинону аажок сонуургап турарын көргүскен.

Ынчангаш автор «дайын кажан-даа болбазын дээш, делегейге чаңгыс-даа херээжен кижидулгук артпазын дээш, чангыс-даа төл өскүс артпазын дээш, чырык черниң кырын хан-чин, өрт-ыш боравазын дээш... дайынныг кинолар дээрге — дайынга удур кинолар-дыр» деп түңчел-биле новелланы доозуп каан.

Чогаалчының «Ояла» деп новеллазының кол маадыры малчын кижид. Ол райпога хууда аьдын саткан болгаш ооң акшазын алыо дээш суурже кирип кээр. Суурга келгеш, кудумчуга тергелеп каан аьдынга ужуражы бээр. Оялазы садыгларже бараан сөөртүрү-биле ниитиниң ажил-агыйын кылчы берген болур.

Новелла кыска рассказ болурундан аңгыда сюжеттиг шугумунуң талазы-биле чидиг, солун болур ужурлуг. А новелланың чештиннишкини кандыг-бир чаа болуушкун-биле хенертен доостур болгаш, харып-даа баштайгы бодалга удурланышкак хевирлиг кылдыр төнер. Новелла чогаалының анаа расказтан онзагай ылгап чоруур чүүлү оозунда. Улуг хемчээлдиг новеллага мындыг янзылыг болуушкуннар каш-даа удаа өске-өске хевирлиг катаптаттынып болур.

Үстүнде көргенивис чогаалдардан көөрге, М. Доржу новеллаларнын сюжеттиг шугумунуң чөрүлдээлиг, дүшкүүлүг байдалын эрте болдуруп турары билдинип турар-дыр.

Авторнун баштайгы новеллазы «Хек-даван». Бир эвес С. Сарыг-оол-

дун «Аңгыр-оолдун тоожузу» деп тоожуздундан эгелерни санаваc болза, М. Доржунуң бо новеллазы тыва литературада баштайгы новелла болур. Аныак чогаалчы «Хек-даванны» чалыы назынга дөмейлеп көргүскен. Биске билдингир хөй удаа илереттирген бодал-ла-дыр. Аңаа хамаарыштыр автор 10-гу классты кады доозуп турган эш-өөрүн сактып бижээн. М. Доржунуң «Кызыл сыргалар» деп новеллазының бир кол маадыры солун черинде ажылдап турар журналист кижн. Ол көдээ суурмуң ажыл-агыйы-биле таныжып, мурнакчы кижилер-биле ужуражыр сорулгалыг чеде бээр. Ынчан ол онгу классты доозарының шылгалдаларынга белеткенип турган Солаңгы деп чаражы кончуг, ээлдек, чугаакыр болгаш кулактарында кызыл сыргаларлыг уругга ужуражы бээр. Оон өске онзагай чүве-даа чок. Ол уругнуң дугайында автор бодунуң бүгү бодалдарын новеллага илереткен.

Бо новелла бүрүнү-биле Солаңгы деп аныак уругнуң портреди апарган.

Новелла чогаалының өске проза чогаалдарындан база бир ылгалдыг чүүлү — омур-хевирни делгеренгейжидип кирибези. Маадырларның омур-хевирн, аажы-чаңының эки, багы, оптуг-кажар азы шынчы чоруу дээш оон-даа өске талалары оларның кандыг-бир кылдынымындан көстүр.

Ол ышкаш пейзаж (бойдустуң чурумалы) кончуг эвээш, шуут чок-даа болгулаар. Ынчангаш чогаалдың сөзүглелин, сюжеттиг шугумунуң агымын бүдүү кандыг-бир көргүзөр дээн болуушкунче угландырган болур. Сөөлүндө тывызык аяңныг доостунар.

Новелла колдуунда-ла сөс-домааның талазы-биле бөдүүн болгаш ном-чуттунгур болур.

Новелла чогаалын мындыг теория-биле көөр болза, оон идеялыг утказы кошкап азы чок апаар деп бодаттындырар чадавас. Ындыг бе дээр-ге, ындыг база эвес.

Кандыг-бир кылдыныгдан азы ону кижн эскерип көөрүнден идея төрүттүнер.

Кандыг-даа кылдыныг идеялыг болур, оон ханы азы кошкак болуру кылдыныгның шынарындан (характеринден) хамааржыр. «Идеал чааскаан чүнү-даа күүседип шыдавас. Идеяны чедип алыр төлээде, кижилер, оларның практиктиг күжү херек» деп К. Маркс биле Ф. Энгельс бижээн.

Монгуш Доржунуң «Дүвүрээзинниг баштак» деп шоодуглуг новеллазының сюжеди өске чогаалдардан ылгалып турар. Кыска утказы мындыг:

— Чогаал бижээш-ле «новелла» деп каар-дыр сен, новелла деп чүл ол?— деп, бир кожа өскени кыс бижикчиден айтырар. Ынчан ол «Новелла дээрге Москвага өөренип тургаш, таныжып турганым уругнуң ады-дыр» деп баштактанып каарга, ону дыннаан кыс «дидир-дидирлеп», бижикчиниң кадайынга, авазынга өске-даа улуска тарадып каапкан болур.

Кадайы ону биллип алгаш «Новелла деп чогуң чүң чүвөл?» деп айтырып кээр.

«Ол дээрге кыска хемчээлдиг чогаал-дыр. Колдуунда-ла амыдыралдың кандыг-бир чаа болуушкунун көргүскен» деп, бижикчи харыылаар. Оон соонда авазы сагыш-човап айтырып турар. Автор бо чогаалга шын-меге сөстөр дыңнап алгаш, оларны дораан тарадып эгелээр улустарны сойга-лаан.

М. Доржу бо чогаалынын тургузуун шала өскээр кылган болза база-ла солун болур турган чадавас. Чижээлээрге. бижикчини авазынга, ажылдап турар чериниң даргазынга «дидир-дидирниң» шынын, мегезин тывары-биле ужураштырбайн, чаңгыс кадайынга бир-ле солун арга-биле ужураштырган болза эки-даа ышкаш. Кижиниң хууда херээнче авазы ында-хаая киржи берип болур-ла ыйнаан. Ынчалза-даа ооң ажылдап турар черинде дарганың киришкен херээ чок болгу дег. Азы автор чамдык кижилерниң кандыг-бир өске кижиниң хууда херээнче киржи бээрин сойгалай аарак көргүскен боор. М. Доржунуң бо новеллазында кол маадырның чугаалааны дег, новелла шынап-ла эрткен-даа, амгы-даа үеде амыдыралдың чаа болуушкуннарын көргүскен болур.

Үстүндө каксы көргөнивис чогаалдардан аңгыда Монгуш Доржунуң өске эки-даа, кошкак-даа шынарлыг бижиттинген кыска чечен-чугаалары хөй: «Мөңгүн билзек», «Сайлык», «Көк чиирбейлер», «Чечектер» дээш оон-даа өске. Тыва авторлардан М. Доржудан аңгыда ийи чаңгыс новеллалар бижээн кижилер база-ла бар. Оларга Ондар Биче-оол, С. Дамба, С. Борбак-оол, И. Ондар дээш оон-даа өскелер хамааржыр.

Амгы тыва новелланы ниитизи-биле шак мынчаар шинчилеп көөрге, анаа кыска расказтан шоолуг ылгалыр чүвези чок бооп турар.

Новеллага чүгле кандыг-бир ханы, ниитиге чугула бодалды илередир эвес, а өске-даа чүүлдү, чижээлээрге, улустар аразында болган солун, ховар таварылгаларны өөрүшкүлүг, каттырынчыг, шоолуглуг, чаптанчыг кылдыр көргүзүп болур.

Тыва новеллага чоннуң онзагай чаңчылдары, бөдүүн ажылчын кижилерниң овуру-хевири, мерген бодалдары, оларның аразында харылзаалары дээш оон-даа өске чүүлдери илереттинер ужурлуг.

Ол ышкаш новеллага аңгы-аңгы кижилерниң, иштики сеткилиниң чөрүлдээлерин, үскүлежишикчинерин янзы-бүрү арга-биле көргүскен болур. М. Доржунуң «Кызыл сыргалар», «Көк чиирбейлер», «Ийи чагаа» база Ондар Ирианың «Алдын чечек» дээн чижектиг «новелла» деп адап бижээн чүүлдериң бүгү талалардан шинчилеп көөрге, кыска лириктиг расказтың негелделеринге чагырткан бооп турар. Бо бүгү ыңдыг-даа болза («новелла-тоол» азы улустуң новеллазындан аңгыда) амгы тыва литературага ниитизи-биле ёзулуг новелланың чаа көстүп келгениниң кол барымдааларын көрдүвүс. Ынчангаш тыва чечен чогаалга новелла жанрын моон соңгаар сайзырадыры кончуг солун, чугула айтырыгларның бирээзи.

Марьям РАМАЗАНОВА

Мөөң баштайгы артизм

Ол дөртөн чыл мурнунда болган чүве. Ынчан мен алды дугаар класска өөренип турдум. Ынчан бистин чурттап турганымыс ышкаш бичии хоорайжыгашка школачылар уран чүүл-биле шоолуг-ла таныш эвес турган. Кинону кончуг ховар көрүп турдувус, театрга улустуң боттарының чогаадып тургускан чүүлдериң көргүзүп турган. Ынчан бир-ле катап бистин

школавыска ёзулуг улуг артист келир деп чугаа тарай берген. Ону дыннааш, бистиң амыраанывысты кандыг дээр. Ол артистиң келирин четтикпейн манап турган бис.

Бир-ле хүн класска олурувста эжик артында улус каттыржып, чугаалашканы дынналды. Ынчан биске төөгү эртемин башкылап турган башкы-выс Вера Семеновна Мирош бир-ле чазык-чаагай арын-шырайлыг кижибиле кирип келди.

Келген артист Москва, Горький, Станиславский дугайында, найысылалдың театрларының дугайында кайгамчык солун чугаалап берди. Бистиң класстың дөстүнмес тенок оолдарының безин ыды читкен. Ооң соонда келген артизиви кайгамчык каттырынчы-биле танцылап ойнады-даа. Ооң соонда клоун болу бергеш, элдеп каттырынчыг чүвөлери көргүстүд-даа. Ынчан мээң эң баштай бир дугаар көргөн артизм Виктор Шожапович Көк-оол ол болган.

Оон элээн каш чылдар эрткен соонда, мээң артист болган хуу-салымым ооң чогаадычы улуг талантызы-биле ханы холбажы берген.

Виктор Көк-оол... Ол бодунуң театрга ажылдап келген чылдарының дургузунда кандыг рольдарны ойнап көргүспеди дээр. Салчак Токаның «Дөңгүр-оол» деп шинизинге Семис ламаны Тывага тургустунган улусчу эрге-чагырганың өжээнин дайзыны кылдыр бижээн болгай. Виктор Шожапович Көк-оол ол рольду база-ла шак ынчаар ойнап күүсеткен. Көк-оолдун бодунуң бижээн «Хайыран бот» деп шинизинде Хам-оол кандыг ийик? Феодалдыг Тываның үезинде чонну дорамчылап, мөлчүп чораан, дүмбей караңгы, бүдүүлүк амыдыралдын суртаалчызы, чазый-чилби Хам-оолду ол база-ла чииртим, бужар кылдыр ойнаан.

Сергей Пүрбүнүң «Кызыл үеринде» кыдат генерал каржы-дошкун. Ол соорунчак, даш шырайлыг, ине дег чидиг карактыг генерал кээргел чок каржы дайзын турган. Көк-оол ону база шак-ла ынчаар ойнап шыдаан. А. Н. Островскийниң «Чырыдып-даа турза, чылытпас» деп каттырынчыг ши комедиязында Худобаевтиң омур-хевири ческинчиг болгаш каттырынчыг. Ол шинге мен Степаниданың ролюн ойнап турдум. Ынчан ол рольду ойнап тургаш, Көк-оолдун хем эриинге селгүүстеп кылашгай келгеш, «даң хаязында ону сен оттурба» деп романсты ырлай бээрин четтикпейн манап турар мен.

Ол-даа ыңдыг-дыр. Виктор Шожапович Б. Александровтун «Малиновкага болган куда» деп оперетазында Ничипорнуң ролюнда шуут бир янзы көстүр болгай. Ничипор — амыдыралга кончуг ынак кижини, ол кандыг-даа бергелерниң мурнунга таварышкаш, черле ундаравас, оларны ыяап-ла ажып эртер, элдептиг хөглүг чаңныг кижини.

Артистиң уран талантызы моон-на каракка көскү ышкакжыл. Ол бодунуң барык бүгү амыдыралында төлептиг эвес рольдарны ойнап келзе-даа, ол каттырынчыг солун, төлептиг рольдарны база улуг талант-биле ойнап билир.

Виктор Шожапович Көк-оол амыдыралды кончуг эки билир. Ол амгы үениң амыдыралының салып турар сорулгаларын көрүкчүлерниң мурнунга херек кырында ол ёзугаар көргүзүп, кижини чүгле бодунуң дугайын харылап чоруур эвес, а харын долгандыр туруп турар чүүлдерге база дорт

хамаарылгалыг болуп, харысалганы чүктөп чоруур деп чүвени билиндирип келир.

С. Токаның «Боттанган күзел» деп шизин М. Мунзук тургускан. Бо шинге театрның эң шилиндек дараазында артистери ойнаан: Кара-кыс Мунзук, Максим Мунзук, Николай Өлзей-оол, Мария Байыр болгаш оон-даа өскелер. Ынчаарга ол шинге ангы дайзыны, бодунуң күжүн, хары шинээн оскунупкан Хорлукпанның өжээнниг кылының дугайында Виктор Шогжапович кайы хире талант-биле ойнап күүсеткен-дир.

Виктор Көк-оол ышкаш төрүмелинден салым-чаяанныг, уран талантылыг кижиге ховар-ла боор оң. Тыва хөгжүм-шини театрын ол үндөзилеп тургузушкан. Ол «Чутту упаалыңар», «Чалым-Хая» деп шиилерден эгелээн болгай.

Бөгүн 1050 катап үнген «Хайыран бот» база «Самбажык» деп кайгамчык шиилер — ёзулуг тыва классиктиг чогаалдар-дыр. Көк-оолдуң төттүн-мес уран талантызы оларга бүгү талазы-биле көзүлгөн.

Эртениң-не, кежээниң-не тыва радио кымның музыказы-биле ажыттынар ийик? Төрээн Тывавыстың каас-чараш бойдус чурумалы, аас-кежиктиг амыдыралы көстүп кээр ол чараш аялганы кым чогаатканыл? Виктор Шожапович Көк-оол-ла болгай.

Виктор Шожапович «Аныяктар», «Пионер чараш» болгаш оон-даа өске ырларның аялгаларын чогааткан. Улуг-биче кижилер, уруг-дарыг оларны улуг чоргаарал, хандыкшыл-биле ырлап турар.

Хоочун артист, драматург ам пенсияже үне берген болза-даа, бодунуң дагдыныкчы хүлээлгезин база ак сеткилдиги-биле күүседип чоруур. Ол бодунуң амыдыралдан көргөн-билген чүүлдерин, улуг дуржулгазын театрның аныяк артистеринге күзелдиги-биле дамчыдып берип турар. Ол театрның сценазынга үнер шини бүрүзүн белеткежиң, оларда чедең-четпес чүүлдерни дораан-на айтып берип турар. Ооң караа көскү, кулаа дыыжы. Билбес чүвези мырыңай чок.

Виктор Шожапович ышкаш омак-хөгүлүг, оюн-баштактыг кижиге чон ынак болбайн канчаар. Ол театрдан хензиг-даа када хоорулбайн чоруур.

Хоочун драматург, улусчу артист ам 70 харлыг. Ынчалза-даа ооң чүрээ ам-даа аныяк, ол амгы амыдыралдың судалы-биле соп чоруур.

Мээң баштайгы бир дугаар артизим мындыг ийин.

СЕРГЕЙ БАКИЗОВИЧ ПЮРБЮ

Россияның хөй националдыг литературазы улуг когаралга таварышкан. Тыва совет литератураның үндезилекчизиниң бирээзи, Тыва АССР-ниң улустун чогаалчызы болгаш республиканың Күрүне шанналының лауреады Сергей Бакизович Пюрбю мөчээн.

Сергей Пюрбю хөй янзы талаларлыг мергежилдиг чогаалчы чораан. Драматург, прозачы, шүлүкчү болбушаан, ол чечен-чогаалдың бүгү адырларынга чедишикинниг ажылдап келген. Ооң «Чечек» деп шүлүглели, «Кызыл үер», «Ынакшылды камнаар херек» деп шиилери болгаш хөй-хөй шүлүктери тыва литератураның эң дээрэ чогаалдарының санынга кирген. Сергей Пюрбю делегейниң классиктиг литературазында Шекспирниң «Ромео биле Джульета», Пушкинниң «Евгений Онегин» ышкаш эртинелерин очулдуруп, тыва номчукчуларга чедирген.

Тываның чогаалчылар организациязының эң баштайгы удуртукчузу Сергей Бакизович Пюрбю бодунун амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир Тываның аныяк чогаалчыларының сагыш човангыр болгаш негелделиг башкызы чораан.

Сергей Бакизович Пюрбюнуң дугайында чырыткылыг тураскаал бистиң чүрээвиске кезээде артар.

РСФСР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери
Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери.

Умер 27 дек. 1975г.

Допчузу

Олег Сувакпиг. СЭКП-нин
XXV съездизи болгаш
тыва чогаалчыларның со-
рулгалары 3

ТООЖУЛАР БОЛГАШ РАССКАЗТАР

Салим Сүрүң-оол. Кымның
оглул? 11
Хөвөңмей Ойдан-оол. Чайык
соонда 40
Байкара Карашпай. Хайыра-
лыг кырган-ачам 93
Монгуш Доржу. Мөнгүн бил-
зек 105
Монгуш Өлчей-оол. Өзүген
сараат 110
Седип-оол Монгуш Чечек-
терни сенээ сөннээн 111
Куулар Шаңгыр-оол Алдын-
сарала ангырлар 113
Дангыт Чыдым. Саян да-
лайның дувүнде 115
Эрес-оол Монгуш. Сайзанап 118

ШҮЛҮГЛӨЛДӨР, ШҮЛҮКТӨР

Степан Сарыг-оол. Байыр-
лалда хүреш 120
Юрий Кюнзегеш. Тываның
комсомолу 121
Тиилелгениң салымы 125
Мерген 126
Корректор 127
Салим Сүрүң-оол. Черинге
ынак кижиги 131
Ийи-Кулакта малчынар —
Олег Сувакпиг. Ачызы-дыр 132
Хадыңчыгаш 133
Демниг бис —
Дошпулуурум 134

Светлана Козлова. Чаражын
аар. (М. Өлчей-оол очул-
дурган) —
Салчак Тамба. Ээрбектин ка-
ларчызы 136
Екатерина Танова. Кара-Даг
Хаан —
Эрзини хемде ыр 139
Виллой хем 140
Күскү бодал 141
Микрофонга хүнней бербе —
Салчак Молдурга. Аревчи 142
Монгуш Өлчей-оол. Челер-
Хүреш 153
Экер-оол Кечил-оол. Бот-
танган күзел 155
Душтуум кыска 156
Виктор Саган-оол. Сөс дуга-
йында сөс 157
Ганды сыны 158
Карак чажы —
Николай Ооржак. Көдээниң
аялгалары 159
Танов Тоюндуп. Чагаажыгаш 161
Куулар Черлик-оол. Ала-
Белиг —
Зоя Намзырай. Кандыг-даа
час солуй албас 162
Дөрттээн шүлүктөр 163
Алексей Арапчор. Төрээн
чуртка —
Боданышкын 164
Эргимим-дир —
Саая Таспай. Шыдавас сен 165
Чурумал —
Алексей Хуурак. Тыва 166
Сылдыс —
Дунмаларым —
Сарыг шай —
Сарыым үдээш 167
Ондар Охемчик. Хемчик
хемде хеймер хоорай —
Онгу каятка болчаг 168

<i>Чыргал-оол Серен-оол.</i> Кы- лымал далай	169
<i>Куулар Орзу.</i> Оглу-дур мен Школачы ыры	171
Чайнап чоруур	172
<i>Анатолый Допчаа.</i> Көвүрүггө бодал	—
<i>Биче-оол Доюндуп.</i> Чаңгыс черге чурттаксаар мен	174
Куулар	—
Ак-ла Чыраам	175
<i>Куулар Сарыг-оол.</i> Араттын сактышкыннары	—
<i>Саая Майнак.</i> Нордуп	183
<i>Чүлдүм Чап.</i> Чоргааралым	187
Тиллелгенин динмиди	188
<i>Моторк Дирчин.</i> Калдакчы- лар кайда силер?	189
<i>Куулар Сүттүг-оол.</i> Мөгей- ген мен.	—
Ынакшылдың чазы	190
<i>Салчак Сарыг-оол.</i> Кызыл туктуг бригада	191
Час-даа кээп-тир	192
<i>Артык Ховалыг.</i> Найысылал Кызыл	193
Чүү-ле билип алып иргиз? <i>Лидия Иргит.</i> Чүгө дизе	194
Сакты бердим	—
<i>Батыш Кенеш.</i> Көстүп келем <i>Өлөт Чиңмит.</i> Тезим кызы Канчап дужайн?	195
<i>Борис Чамбыт.</i> БАМ-дан ча- гаа	196
<i>Танов Монгуш.</i> Сакты бээр мен	—
<i>Зоя Донгак.</i> Сени бирде бо- даарымга	197
Чырып чорзун	—
<i>Мадон Монгуш.</i> Мээң чүрээм <i>Болат Маады.</i> Ажылчын кыс Айлаң-кушкаш	198
<i>Кыргыс Конгар-оол.</i> Тайга- жынын дурүмү	199
<i>Сандан Сандю.</i> Малчынымга <i>Дагба Санчыт.</i> Чайлагда	200
<i>Владимир Донгак.</i> Чалыы назыннын өөрүшкүзү	201
Часкы бодал	—
<i>Санчы Кызыл-оол.</i> Хөглүг частың ачызында	202
Сыгыт	—
<i>Николай Куулар.</i> Артка	203

ОЧЕРКТЕР

<i>Хертек Таан-оол.</i> Сагыш- сеткилинден бердинген	204
<i>Артем Борбак-оол.</i> Уктуг хойжу	214
<i>Эдуард Донгак.</i> Шулуң оыт чемиштиг	222
<i>Михаил Пахомов.</i> Чедернин байлаа	233
<i>Окан-оол Намчылак.</i> Шудур- гу бүдүш	239
<i>Дангыт Чыдым.</i> Амыр-дыш чок кижги	245
<i>Анай-оол Булак.</i> Араттын аас-кежи	248
<i>Чооду Кара-Куске.</i> Каргы- раамны кагбас-ла мен	255

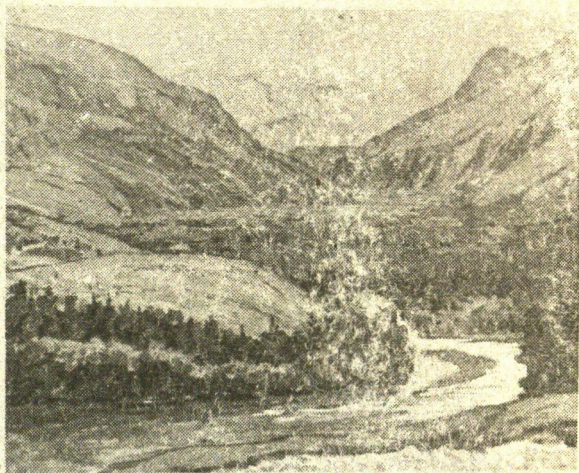
УРУГЛАРГА БУЛУҢ

<i>Экер-оол Кечил-оол.</i> Үндүр имнедикен	260
<i>Хертек Севээ.</i> Көшкөн дини Ийи оолак	262
<i>Салчак Тамба.</i> Калдыр	264
Дырбааш	—
Айыыр	265
<i>Чооду Кара-Куске.</i> Акым хойжу	—
<i>Ондар Аракчаа.</i> Көр даан	266
<i>Каң-оол Ондар.</i> «Кызыл суб- бота»	267
<i>Чаң-оол Ондар.</i> Көк-бүрүзе <i>Саая Соскалдай.</i> Харылзаачы Хартыга	272
<i>Биче-оол Сат.</i> Чадаганнап ойнап бердим	274

КРИТИКА БОЛГАШ БИБЛИОГРАФИЯ

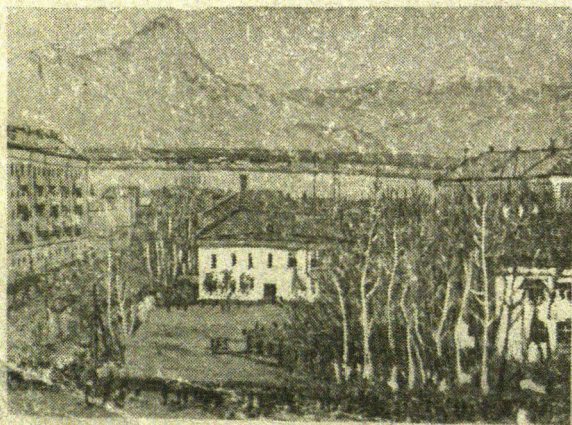
<i>Чыргал Серен-оол.</i> Уран-че- чен демдеглелдер	275
<i>Марит Хайдыл.</i> Тыва лите- ратурада новелла	279
<i>Марьям Рамазанова.</i> Мээң баштайгы артизм	283

84 коп.

Элегес уну.

Итюрморт.
Мыйгак-хараган.

Часиб: Кызыл.